

esély

2003/3

Társadalom- és szociálpolitikai folyóirat

TARTALOM

TANULMÁNYOK

- 3 **Walter Lorenz:** Szociális munka Európában – áttekintés és jövőbeni fejlődési irányok
- 18 **Vajda Zsuzsanna:** Az iskola, a társadalom és a társadalmi hátrányok
- 34 **Györgyi Zoltán:** Tanulás felnőttkorban

MAGYAR VALÓSÁG

- 68 **Dögei Iлона:** Segítő ágensek szerepe a városi, gyermekes családok életében
- 86 **Ádám Szilvia-Győrffy Zsuzsa:** Orvosnők az anyaságról

EMBERI JOGOK

- 93 **Szabó Gábor:** Emberi jogok a kulturális különbségek tükrében

CIVIL VILÁG

- 101 **Szász Anna:** Seed

VITA

- 111 **Tamási Erzsébet:** A családon belüli erőszakról – csendesebb, szentségtörő módon

INFORMÁCIÓK

WALTER LORENZ

Szociális munka Európában – áttekintés és jövőbeni fejlődési irányok¹

Arra kaptam felkérést, hogy beszéljek az európai szociális munka jelenlegi és jövőbeni fejlődési irányairól, hogy ezzel adjak háttérrel a szociális munka módszereiről szóló tanácskozásnak. Egy ilyen konferencia megnyitójában mindenképp fontos ismét kiemelnem, hogy a szociális munkás módszerek nem csak az egyéni esetekben teszik lehetővé a beavatkozást, hanem az egész társadalom problémáinak megoldásához is hozzá tudnak járulni. A szociális munka szociális professzióként olyan mandátumot kapott, amely túlmegy a tanácsadáson és a privát szférán; a szakma történetében a módszerek fejlődése mindig kapcsolatban volt a szélesebb társadalmi kontextussal és azzal a céllal, hogy az intervencióknak – még az esetmunka szintjén is – hozzá kell járulnia az egész társadalom céljainak teljesüléséhez és

Azzal kezdem, hogy utalok a bizonytalanságnak arra a mély érzésére, amelyet a 2001. szeptember 11-i események váltottak ki, világszerte.

Az esemény úgy hatott, mintha felráztak volna minket mély álomból, amelyben annak tudatában ringatóztunk, hogy minden ajtó biztonságosan be van zárva, és elővigyázatosságunk miatt megengedhetjük magunknak a nyugalmat, hiszen a rosszat kívülre és távolra száműztük. Most pedig legféltettebb kincsünket, a biztonságnak ezt az érzetét – amelyet néhány megnyilatkozásban a „mi civilizációnknak” neveztek, és amelyet jelentős mértékben a technológiai fejlődés által értünk el – érte megsemmisítő támadás. Semmi, ami hozzátartozott a mindennapi életvitelünkhöz, nem látszik biztonságosnak többé, minden technológiai vívmányunk, a közlekedéstől a kommunikációig, az élelmiszer- és vízellátási rendszerünk és az energiaellátásunk, semmi sem tekinthető megbízhatónak ezentúl.

Ebben a sokkoló és krízist jelentő helyzetben az első politikai reakció, melyet a világpolitika színpadán koreografáltak, inkább technológiai megoldásokra korlátozódott, és azt célozta, hogy megerősítse a kockázatok elháríthatóságába vetett hitet. Eszerint a terroristák csak kihasználták az utolsó, még megmaradt gyengeségeket, melyeket

¹ Walter Lorenz előadása, melyet a VII. Európai Szociális Munkás Tanácskozáson mondott el, a Navarrai Egyetemen, Pamplonában 2001. október 29-én.

most meg kell szüntetni. Szociális munkásokként tudjuk, hogy krízishelyzetekben érthetőek az efféle reakciók. Az ilyen első reakciók általában az „ugyanabból még többet” elvet követik,² ahogy például az alkoholizmustól szenvedő is több alkoholt iszik válságos helyzetekben. Szociális szakemberekként azonban azt is tudjuk, hogy minden valódi és mély krízis rávilágít a bevált megbirkózási stratégiák elégtelenségére, ami abból következhet, hogy nem vesszük számításba az alapvetően megváltozott körülményeket, melyek előre jelezhetik a krízist. Továbbá azt is tudjuk, hogy a krízis új kezdet lehetőségét, értékrendünk és megbirkózási stratégiáink teljes átalakulását hozhatja. A *krízis-analógia* ezért segíthet minket abban, hogy tudatosítsuk a kiterjedtebb társadalmi változások mintáit, melyek hatással vannak a szociális munkára és a szociális munkás módszerekre. Ezek a társadalmi hatások előidézhetik, hogy hivatásunk kényszerűen olyan problémakezelő módokhoz ragaszkodik, melyek nem a megoldásnak, hanem a problémának válnak részévé. Ennek tudatosítása ezután segíthet minket tanulni az ilyesféle tapasztalatokból, és szakmai tudásunkat oly módon megerősíteni, hogy az ne pusztán mechanikus, technikai módon járuljon hozzá a társadalom nagyobb biztonságához. A kreatív válasz tükrözheti a szociális munka társadalmi hivatását a jelen helyzetben, és ezzel a professzió – miközben a krízis, illetve instabilitás egyéneket érintő hatásaival foglalkozik – hozzájárulhat a társadalom stabilitásáról és integráltságáról szóló politikai diskurzushoz. Okot és indítást adhat a reményre, ha felidézünk, hogy miképp konceptualizálták elődeink a professzió történetének különböző időszakában a „személyes” és „politikai” kölcsönhatását. De a szociális professziók csak akkor járulhatnak hozzá lényegesen a jelen krízis megfélelőbb megoldásához, ha radikálisan és önállóan átgondolják társadalmi hivatásukat.

A fejlődési vonalak következő áttekintésében azt fogom bizonyítani, hogy a szociális professziók túlnyomórészt a lineáris, mechanikus és menedzseri megoldásokat részesítik előnyben a gyakorlat során, nem mintha a technológiára, mint olyanra hagyatkoznának, hanem mert „termékeik biztosítását” igyekeznek összhangba hozni a még szűkebben meghatározott társadalmi és politikai elvárásokkal, amelyek megkövetelik a szociális szakmák működési területein megnyilvánuló, a társadalmi feszültségekből és konfliktusokból következő kockázatok mérhető csökkentését. A szociális munkás szakma manapság mindenek elé helyezi a hatékonyságot, a minőségbiztosítást, a különböző kompetenciák meghatározásával, illetve alkalmazásával, és ezek az eszközök nagymértékben hasonlóak azokhoz a technológiákhoz, melyeket a potenciális terroristák és terrorista támadások azonosítására előszeretettel használnak. A pánik-intézkedések azonban nem teszik lehetővé azoknak a faktoroknak a tágabb és komplexebb vizsgálatát, amelyek a terrorizmust tápláló konfliktusok, megsztottságok és ellenérzések kialakulásához járultak hozzá. Míg né-

² Lásd: Paul Watzlawick–John H. Weakland–Richard Fisch: Változás. A problémák kezelésének és megoldásának elvei. Budapest, Gondolat, 1990, 61–64. o. (A fordító)

hány évvel ezelőtt, a neoliberalizmus fénykorában még attól félhetünk, hogy a professzió végképp elenyészik, most megállapíthatjuk, hogy ezeknek a „termékeknek” a felkínálásával a szociális munka iránti igény Európa-szerte növekszik. Az igények növekedése azonban a növekvő igény azokon a területeken nyilvánul meg, amelyeken a szociális munka gyakorlatának integráns része a társadalmi kontroll érvényesítése. Az állami kontroll növelése ugyanis az Európai Unió országainak többségében manapság uralkodó közép-bal koalíciós kormányok harmadik utas és új munkáspárti politikájának domináns alkotóeleme (Lorenz 2001b).

Véleményem szerint ezek a fejlemények jelentik a legfontosabb változást, ami az utóbbi időkben az európai szociális professziókkal történt. Nem pusztán a professzió metodológiai orientációjáról van szó, hanem a szociális munka központi elveiről, és arról, hogy ezek megerősödnek vagy alárendelődnek egy sor, teljességgel eltérő külső kritériumnak, amelyekhez a szociális munkának alkalmazkodnia kell. De melyek ezek a központi elvek? Van-e a szociális munkának olyan profilja, definíciója, mely egyként érvényes a különböző országokban és különböző intellektuális tradíciókban? A szociális munkás képzések és szakmai csoportok közötti európai kapcsolatok első hulláma idején a legtöbb erőfeszítés arra irányult, hogy meghaladjuk az elnevezések, képzési utak és szakmai gyakorlatok sokféleségét, ami nyilvánvalóvá vált a kapcsolatok során, és tükrözte a szakmai terület nem egységes mivoltát (Hamburger 2000). A feltételezés az volt, hogy ha a szociális munka egy név alatt egységesül, és képes feladatainak valamint társadalmi hozzájárulásának homogén leírását adni, akkor ez emelni fogja társadalmi státusát, és elfoglalhatja a helyét az olyan „tiszteletre méltó” professziók között, mint amilyen az orvoslás, amely – a szakmai képesítések kölcsönös elismerése érdekében – el tudta fogadtatni és a szakmai szabályok terén érvényesíteni tudja a saját, európai uniós direktíváját.

Az ilyesféle egységesítés reménye azonban megghiúsult, és minél többet tudunk meg egymásról az európai kapcsolatok során, annál mélyebbnek és lényegibbnek látszanak a különbségek. A létező hálózatok tovább dolgoznak sajátos témáikon, és sok közös oktatási program nyújt képzést a nemzetek közötti alkalmazkodáshoz, de a különbségek megmaradtak az elnevezések, az oktatási struktúrák és definíciók terén. Az egyes nemzeti szakmák nem egységesek például abban, hogy mit tekintenek terepgyakorlatnak vagy milyen kompetenciáknak kell megjelenniük a felsőoktatási szint kibocsátási követelményeiben. Az olyan gyakorlati megfontolások, mint az országokon belüli és országok közötti fizetésbeli különbségek, továbbtagolják a szakmai területet, és nyilvánvalóan igazságtalanná teszik egyik vagy másik csoport számára az egységesítést célzó változásokat. Van olyan kormány – nevezetesen a brit kormány –, amely azt is felismerte, hogy a szociális munka területének szakmai csoportjai és egyesületei annak érdekében használják az európai érvrendszereket, hogy az európai kompatibilitásra hivatkozva érjék el a szakmai oktatás régen áhított színvonalemelkedését, de ez a törekvés óhatatlanul akadályba ütközik

egy olyan országban, ahol „Európa” annyira ambivalens szerepet játszik. De túl ezeken az esetleges tényezőkön, ott van az a sokkal lényegibb felismerés, hogy a szociális munka valóban történeti képződmény, amely nem értelmezhető elszakítva a maga társadalmi, politikai és történeti kontextusától, és nem modellezhető át oktatási és tudományos alapon (Lorenz 2001a).

Ez a nehézség az új szociálpolitikai kezdeményezésekben is nyilvánvaló. Ezek „deregulálni” igyekeznek a szociális professziókat, az állami szolgáltatások teljes spektrumára vonatkozó döntésekkel összhangban. Ezek szerint az állam megpróbálja feloldani a tradicionális szakmai határokat, és a szolgáltatások felhasználóinak menedzseri terminusokban meghatározott, specifikus kimeneteleket célzó szerződéseket ajánlani, tekintet nélkül arra a professzióra és annak tradícióira, amely ezekbe a szerződéses viszonyokba lép. Néhány országban ez a törekvés versenyhelyzetbe hozta a különböző professziókat, és új frontokat nyitott például a szociális munka és az ápolói hivatás között a területi szolgáltatások területén, különösen, amióta Európában az ápolói szakma (amerikai mintára) nagy lépést tett a teljes körű „akademizáció” elérése felé. Ugyanígy a szociális munka és a szociálpedagógia közötti régi „rivalitás” új feszültségeket teremtett néhány országban, ahol a korábban pedagógusokat képző iskolák – igyekezvén a csökkenő iskolai gyermekszám ellenére megtartani hallgatói létszámukat – felfedezték a „szociális pedagógiát”, amely alkalmas eszköznek tűnt ahhoz, hogy képesítést nyújtsanak az iskolán kívüli területen végzett munkára.

Közelebb vihet minket a professzió központi elveinek világosabb megértéséhez, ha áttekintjük, hogy miért nem tűnik kivihetőnek a harmonizáció és az egységesítés, valamint a „a szociális professziók történeti természetének újrafelfedezése” (Lorenz 2001a). Ugyanis, miközben a tudományos elvekből következő módszerek vitathatatlanul szerepet játszanak a gyakorlatra való felkészülésben, a szociális munkához hasonló professziók lényege nem redukálható a módszerekre. Emiatt a harmonizáció csak úgy lenne elérhető, ha felszínesen közös vonatkoztatási keretet erőltetnének rá a professzióra, és a szakmai csoportot ezen keresztül még az eddiginél is szigorúbb ellenőrzés alá vetnék. Ezzel szemben a valóság az, hogy minden egyes ország minden egyes szakmai csoportja elszakíthatatlanul kötődik saját kulturális tradícióihoz és gyakorlatához, ugyanúgy, ahogyan az adott politikai rendszerhez és annak kulturális vonatkoztatási pontjaihoz, és ezek a kötődések nem könnyen haladhatók és nem is haladandók meg. Éppen ezért a szociális munka egyik központi elve az, hogy nem úgy kezeli „a szociálist”, mint amit átszabni kellene, hanem mint olyasvalamit, ami történeti képződmény. Ez azt jelenti, hogy a hermeneutikai készségeknek és módszereknek sajátos helyük van a szociális munkában, nem pusztán a megértés eszközeiként, hanem a változás elérésének eszközeiként is (Lorenz 2001c).

Azt gondolom, hogy az európai szociális professziókat egységesíteni igyekvő erőfeszítések kudarca után elérkeztünk ahhoz a ponthoz, ahol elkezdhetjük az akadályok újraértelmezését, immár nem negatív, hanem pozitív vonatkozásait számba véve. Ha nem engedjük, hogy a különbözőségek felismerése újabb megosztottsághoz és rivalitáshoz vezessen (amit a politika kihasználhat), a professzió kulturális, metodológiai és episztemológiai sokféleségét erényként kezelhetjük. Ha a szociális munka képes megértést teremteni a különbözők között, akkor ezt képes megtenni a saját területén belül is. A saját sorainkban létező különbözőségek kezelésén keresztül meg fogjuk érteni és fejleszteni fogjuk az interkulturális kompetenciákat, és így hitelesebben fogjuk azokat képviselni (Lorenz 2001a).

A különbözőségek és a szociális munka standardizációjának hatásait, valamint a metodológia fejlődésének megértését szolgáló, bevezető reflexiók alapján most már hasznosabb lehet részletesebben beszélnünk az európai szociális munkában tapasztalható változásokról is. Megkísérelvén képet alkotni a professzió állapotáról (már amennyire ez egyáltalán lehetséges), három indikátort ragadok ki, melyek lehetővé teszik, hogy néhány általános, a nemzetközi perspektíva használata során kiemelkedően fontos jellemzőre fókuszáljak. Ezek az indikátorok: a változások a felsőoktatással kapcsolatos politikában Európa-szerte, a szociálpolitika szintjén bekövetkezett specifikusabb változások és a módszerekről szóló viták vonatkoztatási kereteinek és fogalmainak változása, összefüggésben a politikai változásokkal. Minden egyes esetben vizsgálom, hogy vajon a szociális munka veszített vagy nyert-e a változásokkal, és azzal is foglalkozom, hogy miképp lehet ezeket a változásokat befolyásolni, illetve hogyan lehet szakmai szempontból ezekkel számot vetni.

1. Az oktatás és képzés irányításának és szabályozásának változásai

A legtöbb európai országban a szociális munka megszilárdította helyzetét a felsőoktatásban, ami azt jelenti, hogy minden szinten – a doktori szintet is beleértve – megnyílt az egyetemi fokozat megszerzésének lehetősége. Ezt a fejleményt kétség nélkül elősegítette a BA/MA modellnek (3+2 modellnek) minden felsőoktatási és harmadik szintű intézményben való bevezetéséről szóló egyezmény, melyet csaknem minden európai ország oktatási minisztere aláírt (Sorbonne-deklaráció, 1998; bolognai deklaráció, 1999; prágai deklaráció, 2001). A standardizálás eme intenciója mögött kétségkívül gazdasági indítékok állnak, nemcsak azért, mert ezek rövidítik az egyetemi első fok (BA) oktatási idejét azokban az országokban is, ahol ez a szint mind ez idáig három évnél hosszabb időt vett igénybe (és a hallgatónak arra is lehetőségük volt, hogy meghosszabbítsák a tanulási időt addig, míg késznek érezték magukat a záróvizsgára), de abban az értelemben is, hogy lehetővé teszi a kormányok számára a felsőbb egyetemi szint

(MA) bemeneti feltételeinek meghatározását. Az akadémiai szabadság esetleges korlátozásának kérdése nem tartozik jelenlegi témánkhoz. Ami viszont mindenképp érdekelt minket, az az, hogy eddig a szociális professziónak sosem volt még lehetősége meghatározni nemzetközi szinten a professzionális oktatás alapszintjének tartalmát, függetlenül attól, hogy ezt az egyetemi alsó szinten vagy posztgraduális szinten kell elérni. Úgy látom, hogy ezt az akadémiai szabályokkal kapcsolatos oktatáspolitikai változások fogják eldönteni, ami azután implicit vagy explicit módon meg fogja határozni a szakmai standardokat is (azaz a BA és MA szint közötti különbség meg fogja határozni a professzionális kompetenciák különbségét is). Ahogy a dolgok jelenleg állnak, a különböző országok igen különböző kibocsátási kritériumokat kapcsolnak az első és a második szinthez, és nagy tévedés azt hinni, hogy pusztán a szintek átnevezése (BA/MA) egységesíteni fogja az elvárásokat és a tartalmakat. Nincs általános megegyezés arra vonatkozóan, hogy milyen normáknak kell szabályozniuk a felsőoktatási alsó szintet (BA), még az akadémiai szinten sincs megegyezés, nemhogy a professzionális szinten.

A zavart tovább növeli, hogy az új szabályozás nyilvánvalóan lehetővé teszi az iskolarendszeren kívüli harmadik szintű intézményeknek ilyen diplomák kibocsátását, így az oktatási programok fejlődését nyilvánvalóan sokkal inkább befolyásolni fogja a hallgatói létszámokért folyó verseny, semmint a professzió elvárásaival vagy a kliensek szükségleteivel kapcsolatos megfontolások. Néhány országban, mint amilyen Németország, ez a helyzet (meglehetősen megkésett) vitákat váltott ki az akkreditációról, mivel a reformban megjelenő ígéretet a standardok rendszeresítéséről csak akkor írható alá, ha a tantervek jelenlegi rendszerét, melyet az egyetemek és illetékes minisztériumok tárgyalása alapozott meg, Németország minden egyes tartományában olyan akkreditációs eljárással váltják fel, amelynek föderális, végső soron pedig nemzetközi alapja van.

Az akkreditáció már önmagában is magával hozza az internacionalizációt, az internacionalizáció sajátos típusát, a szakmai képesítések piacának formájában. Az olyan intézmények, mint amilyen a brit Open University is, több országban élen járnak a diplomát adó képzések nemzetközi licenszálásában, és ezt szociális munkás programokkal is teszi manapság az Egyesült Királyságon kívüli Európában. De sok olyan európai mester-program van, amelyet vagy egy ország oktatási intézménye alapított és akkreditált, vagy amely kölcsönös elfogadással bír. Ilyen például a maastrichti Hogeschool Összehasonlító Európai Szociális Tanulmányok (Comparative European Social Studies) mester-programja³, melyet a létrehozó partnerszervezetek hálózatának egyikeként az Észak-Londoni Egyetem alapított (lásd <http://www.maccess.nl>). Ezek a fejlemények alkotó energiákat szaba-

³ Ennek programnak a keretében tartotta meg egyetemi székfoglalóját a közelmúltban dr. Hegyesi Gábor, amihez az Esély és a magyar szociális szakma nevében ezúton is tisztelettel és szeretettel gratulál a fordító.

díthatnak fel, ami okvetlenül üdvözlendő, de aggodalomra ad okot, hogy a szakmai standardok kérdése vagy teljes mértékben hiányzik a kompatibilitásról szóló vitákból, vagy a kérdés eldöntése az elismerés és akkreditáció oktatási struktúrára hárul, ami nyilvánvalóan elfogadhatatlan, hiszen ezek a struktúrák nem az ilyen kritériumok kidolgozására jöttek létre

Ezekben a fejleményekben emiatt én inkább az oktatási ügyek „funkcionalizációjának” jelét látom, amelyben a formális, technikai kritériumok váltják fel a szakmai kritériumokat és kérdéseket. A vitát a mennyiségi kérdések uralják („Hány év?”) ahelyett, hogy a tartalom minőségéről és a kvalifikáció professzionális standardjairól szólnának. Mivel a professzionális standardok kérdése olyan komplex és – különösen a nemzetközi fórumokon – oly annyira vitatott, a látszólag racionális és nyilvánvaló megoldások mögött egyszerűen eltűnik, és ez a standardizációra vonatkozó szakmai fenntartásokat idejétmúlt és érdekvezérelt akadémikusoknak láttatja. Ironikus, hogy ugyanakkor a „minőségbiztosítással” kapcsolatban valóságos rögeszme uralkodik el mind a képzésben, mind pedig a gyakorlati terepen. Miközben ez a vita alapvetően szükséges, és igen jótékony hatásokkal járhat, a szociális szakmai minőség mennyiségi kritériumokban való meghatározása a bürokratizáció és funkcionális jeleként értelmezhető, és lehetetlenné teszi az integrált és párbeszédben kikristályosodó minőségi kritériumok létrehozását. Ezzel később még részletesebben fogunk foglalkozni, de már itt érdemes megállapítanunk ezt az összefüggést, és annak szükségességét, hogy az oktatási változásokat ebben a szélesebb kontextusban szemléljük és értelmezzük.

2. A szociálpolitika változásai

Ahogy fentebb már említettük, a szociális professziók – tekintet nélkül elnevezésükre és hagyományos kompetenciaterületükre – újra elnyernek látszanak helyüket a szociálpolitikában. Tüzetesebb vizsgálattal azonban kiderül, hogy ez a hely inkább azt jelenti, hogy a kormányok egy része eszközként igyekszik a professziót felhasználni egy sajátos társadalmi probléma kezelésére. Arra gondolok itt, hogy különösen a „harmadik utat” hirdető, új baloldali típusú szociáldemokrata kormányok uralta európai országokban a jóléti ellátások – mint amilyenek az egyedülálló szülőknek vagy a munkanélkülieknek szóló ellátások – fizetésének folyamatosságát egyre inkább olyan feltételekhez kötik, melyeknek célja a kedvezményezettek erőfeszítéseinek fenntartása, feltételezett passzivitásuk és dependenciájuk leküzdése. A stratégia – úgynevezett „mozgósító” vagy hasonló koncepciókkal alátámasztott – változatos motivációs programok formájában lépett működésbe (lásd: Holden 1999, Torfing 1999, Laan 2000, Olk 2000). Ha a jóléti ellátások kedvezményezettjeinek erőfeszítéseket kell tenniük helyzetük javítására, akkor kivétel nélkül szükségük van segítségre, hogy ezt képesek legyenek megtenni, és ezért gyakran csak akkor van

lehetőségük a segélyből részesülni, ha kényszerűen vállalják a függést a szociális munkásoktól, akiknek az egyéni terveket el kell készíteniük arra vonatkozóan, hogy miképp lehet a segély elnyeréséhez fűzött feltételeket teljesíteni és az „öngondoskodási képességet” helyreállítani.

Ugyanúgy, mint a már elemzett helyzetben – amelyben a szakmai szempont rovására az oktatási kritériumok váltak uralkodóvá a szociális munkások képzésében –, ez esetben is igen kevés kritikai ellenállást tapasztalhatunk a szociális professzióknak az új szociálpolitikai kontextusban való ilyesféle felhasználásával szemben. Hihetjük-e, hogy azok a szociális munkások, akik éveken keresztül a politikai kritikákat hallgatták a rosszul meghatározott szerepükről, a tevékenységük hatástalanságáról, a „gyengeségükről” a deviáns viselkedések megakadályozásában, ne lennének boldogok, ha most hirtelen elkezdi őket értékelni, és ismét elismert szerepet kapnak? És a „mozgósítás” nem kínál-e lehetőséget a szociális munka alapkészségeinek használatára, azon kulcsfontosságú metodológiai alapelvek az érvényesítésére, mely már a freudi pszichoanalízisnek az esetmunkában való meghonosításakor is kiemelkedő helyet kapott, hogy ugyanis a beavatkozásnak javítania és mozgósítania kell a kliensek „megbirkózási képességét”? És ez az alapelv nemcsak egy relikvia a múltból, hanem nagyon is élő gondolat – legújabban az „empowerment” nagyra értékelt koncepciójában öltött új formát. A mozgósítás programjában való részvétel ezért olyan ajánlat a szociális munkásoknak, melyet aligha utasíthatnának vissza. Érdekes párhuzamok vannak ezen fejlemények és a „közösség” ideológiai újradefiniálása között, mely a közösségi fókuszú politikai javaslatokban öltött formát. Ezek ugyanúgy egy szociális munkás alapelvek a megvalósulását látszanak célozni, mely szerint az intézményi megoldások helyett az informális hálózatok autonóm forrásait kell erősíteni. Mindazonáltal az Új Munkáspárt politikájában épp úgy, mint a korábbi új jobboldali kormányok esetében a „közösség” egyszerűen a szolgáltatások deregulációját és az állami forrásokkal való takarékoskodást jelenti az önkéntesek szélesebb körű bevonása révén. Az önsegítés támogatása mindig is része volt a szociális munkások szakmai repertoárjának, és most esélyt kapnak ennek kipróbálására, bár egészen sajátos és előre meghatározott eredmények érdekében.

És ez rávilágít a jelenlegi problémára. Nem a „javítani az emberek megbirkózási képességét” és az „önsegítés támogatása a közösségben” elvek okoznak problémát, hanem az, hogy a szociális munkában egyetlen módszernek sincs önmagában vett értéke. Ennek a professzióknak a sajátossága, hogy társadalmi mandátuma van, és ezért nem tárgyalhat magánszerződésekről magánemberekkel. A „szociális” a „szociális munkában” vitathatatlanul egy közmegebizatásra vonatkozik, és ez azt jelenti, hogy minden módszer esetében figyelembe kell venni azt a szociálpolitikai kontextust, amelyben a módszer működik. És ami még fontosabb: a szociális professziók aktuális közmegebizatása szükségessé teszi a szociálpolitika megformálásában

való aktív részvételt, ha komolyan vesszük a szakma érdekképviselői szerepét. Csak ebben a tágabb kontextusban értékelhetünk megfelelően egy elvet, egy készséget vagy egy módszert. És fordítva, az elveknek, készségeknek, módszereknek magukba kell foglalniuk azt a képességet, hogy a szociális munkás-intervenció politikai természetét közvetítsék az állampolgárok közötti „mikro-viszonyok” vonatkozásában éppúgy, mint az állampolgárok, a csoportjaik és az állam közötti viszonyban. Ez központi kérdés minden olyan esetben, amikor az állampolgárok a szociális munkásokkal találkoznak.

A legutóbbi idők szociálpolitikai változásai nyilvánvalóvá teszik a „társadalmi kontroll” és a „gondozó” szerep szétválását és egymástól való eltávolodását. A szociális munkában mindig ismert volt a „gondozás versus kontroll” dilemma, ami közfeladataik kezdeteitől jellemző sajátossága munkájuknak és társadalmi funkciójuknak. De mindig törekedtek az ellentétes szerepek együtt-tartására, és arra, hogy ne engedjék egyiket vagy másikat domináns helyzetbe kerülni. Az állam szerepének manapság tapasztalható változásával a két szerep közötti szakadás intézményesültté válik. Az állam semmi esetre sem „enyészik el”, mint ahogy azt a globalizáció hatásaival foglalkozó első elemzések jóslták – ellenkezőleg, inkább vehemensen visszatérni látszik, de a hatalomgyakorlás felettébb korlátozott politikai programjával. Eszerint legitimitását inkább ellenőrzési, irányítási szerepéből származtatja, semmint a társadalmi szolidaritás létrehozásából, a források és esélyek újraelosztásából (Jordan 2001).

E számos tényező nyilvánvaló aggodalommal tölti el a szociális munkásokat Európa-szerte. Először is, tisztán a professzió érdekeit szem előtt tartva mindez azért is nyugtalanító, mert miközben a szakma a korábbiaknál sokkal kifejezettebb társadalmi kontroll funkciót kap, a gondozás „finomabb” funkciója elhalványul, és vagy az egyéb segítő szakmák kompetenciaterületébe, vagy az „önkéntesek” és a „közösség” tevékenységéhez sorolódik. Ezek a másfajta csoportok ezért élvezhetik a jótékony cselekedeteknek kijáró közmegebecsülést, miközben a szociális szakembereknek meg kell szokniuk, hogy a törvény és a rend őreinek tekintik őket azokon a területeken, amelyekre a rendőrség hatásköre semmiképpen sem terjed ki, de amelyek mindazonáltal normatív konfliktusokkal terhelték. Másodszor, amikor a szociális professziók szűkös szerepre vannak kárhóztatva, hogy figyelmeztessék a klienseket a társadalom iránti kötelezettségeikre, gyakran ideológiai okból arra használtatnak, hogy elvonják a figyelmet a közpolitika kudarcairól (például a munkahelyteremtés területén). Arra kárhóztatnak, hogy a társadalom strukturális problémáit egyéni problémákká értelmezzék át, és olyan üzenetet közvetítsenek, mely szerint a szociális problémák megoldása alapvetően csak az egyéni erőfeszítések kérdése. A szociális munka részvétele egy ilyesféle programban gyakran segít elkendőzni a tényt, hogy a középbal kormányok a szociálpolitikában egyáltalában nem változtatták meg a neoliberális irányvonalat (Jones 2001). Az ehhez az irányvonalhoz való kötöttség természetesen negatív hatással van a kliensekkel folytatott munkakapcsolatra. Harmadszor, az ilyen szűken meghatározott

szerep és funkció is megerősíti a társadalmi problémák mechanikus megoldásait előnyben részesítő tendenciát abban az értelemben, hogy a „szakértők” már eleve meghatározták az engedélyezett megoldások körét, és ezek végrehajtásához pusztán technikusokra van szükség. Ez azt jelenti, hogy a szociális munkások maguk is az állami kontroll kiterjedését érzékelik, ami előfeltétele elfogadásuknak, és ami – tekintettel a más professziókkal szembeni versenyre – kihat a jövőbeni foglalkoztatásukra.

Ezek a technikai megoldások tipikusan jellemzőek az olyan társadalmakban, melyek a „kockázatkezelési” programok hívei, és melyek növekvő mértékben foglalkoznak a „belső biztonság” kérdésével. Ugyanakkor ez magába foglalja a szociális szféra természetének radikális átfogalmazását is, ami korábban a szociális professziók mandátumához tartozott. A szociális munka a története során kifejlesztett egy olyan megközelítést, ami alternatívát jelenthet a társadalmi problémáknak a kockázatok szintjére való redukálásával szemben. Ez a szemlélet semmiképpen sem jelöli ki célként a kockázatok minden áron való megszüntetését, és nem is segíti a társadalmat a bizonytalanság megszüntetésében; ehelyett a bizonytalanságnak és többértelműségnek olyan faktorként való integrálását célozza, amivel a társadalomnak rugalmasan meg kell békélnie, anélkül, hogy a felelősséget teljesen a szakértőkre hárítaná (Parton 1998). Az itt kifejezett szkepticizmus nem érzelmeken alapul, és nem szolgálhat mentségül a homályos célmeghatározásokra és a tudományos precizitás hiányára, inkább a jelen társadalmait átható bizonytalanság érzékelését tükrözi. Ez a bizonytalanság nem változtatható meg a már most is marginalizált csoportok fölötti, szigorúbb ellenőrzéssel. A gondozás és kontroll közötti szakadás nem a bizalmat fogja erősíteni, a bizalom helyreállítása viszont alapvető jelentőségű a bonyolult modern társadalmak integrációjához (Scherr 1999).

3. Módszertan

Az ilyesféle bizalom megalapozása ugyanakkor kulcsfontosságú kritériuma a szociális munka módszerei megválasztásának és fejlesztésének. A módszereknek maguknak tartalmazniuk kell a bizalom feltételeiről szóló tárgyalást, és ez felveti a szakmai elszámoltathatóság kérdését, ami minden olyan esetben felmerül, amikor a módszerekről beszélünk. Mindazonáltal – ahogy én az európai áttekintés során láttam – a szociális munkás-módszerek fejlődése és oktatása nem mutat ebben az irányban. Mindannyian látjuk, hogy nemcsak hogy nincs felismerhető konszenzus arra vonatkozóan, hogy milyen módszerek jellemzik a szociális professziókat ma, de még vita és érvelés sincs erről a kérdéstről (Giarchi and Lankshear 1998). A módszerek kérdése és különösen a helyes módszerekről szóló eleven vita csaknem eltűnt a szakmai közvéleményből. Az ügyek ilyenén állásának egyetlen „mentsége” az úgynevezett poszt-modern váltás a módszerek vonat-

kozásában, a régi, harcos módon megjelenített, a vetélytársakat provokáló és a terület egészét magának követelő, nagy narratívák dekonstrukciója (Parton 1994). Valaha a kérdés úgy szólt, hogy vagy pszichoszociális esetmunka, vagy a „radikális szociális munka”-modell formájában megjelenő politikai akció; vagy az esetmunka szemben a közösségi munkával; vagy a pszichoanalitikus perspektíva a behaviorizmussal szemben. Mindezeket az érveléseket felváltotta – legalábbis, ami az oktatási szemléletet illeti – az átható közöny, amely a gyakorló szakemberek mindegyike számára lehetővé tette, hogy azt a módszert válaszsza, amelyet az adott körülmények között a legmegfelelőbbnek vél. Úgy tűnik, hogy ennek egy praktikus oka van, nevezetesen, hogy a gyakorló szakembereknek többé nincs tere és lehetősége a régi módon a módszerekről elmélkedni és vitatkozni. Egyre erősebb nyomás nehezedik rájuk, hogy azt válasszák és alkalmazzák, ami „működik”, és e kényszer hatására inkább folyamodnak a szolgálatokon belül kialakított eljárásokhoz és szabályokhoz, valami biztonságosabbal helyettesítve a professzionális módszereket, amelyek használatához és fejlesztéséhez magukat autonóm szakembereknek kellene tekinteniük.

Ennek az új megközelítésnek a megjelenése az esetmenedzsmént, egy rosszul definiált koncepció, amely gyorsan terjed (Lymbery 1998). Ez egy menedzseri megközelítés, amely a „minőségellenőrzés” fogalmához kapcsolódik, éspedig a minőségellenőrzés felettébb specifikus formájához, amely a mérhető kimenetek elérését tűzi ki célul. Ez az új szolgáltatási keret csak azért tud oly sok országban, olyan gyorsan és átfogóan létrejönni, mert az elszámoltathatóság igencsak gyenge területe a szociális munkának, és mert a szociális munkások oly közismerten nehéznek találják céljaik leírását, és a szükséges források iránti igény ennek megfelelő meghatározását. E szemlélet jelszavai: „hozzuk ki a legtöbbet a szűkre szabott helyzetből” és az „illesszük hozzá”, sőt a „ne engedjük, hogy a rendszer hiányosságai hátrányosan érintsék a klienseket”. A menedzseri megközelítés enyhülést ajánl a jelszavak mögött meghúzódó aggodalmakra, sőt presztízszt kínál, mivel a szociális munkások, akik alkalmazkodnak az új kritériumokhoz, „számítanak” a rendszeren belül, és elismerést kapnak (Harris 1998).

Mint más trendek esetében, itt sem az elvek fejlődésével szembeni ellenállás jelenti a megoldást. Valójában van tere annak, hogy új és kritikus módon vegyük szemügyre a szociális munkán belül folyó diskurzusokat a módszerekről, és vegyük nagyon komolyan a „hatalmi rezsimek” posztmodern kritikáját (Walker 2001). Álláspontom szerint az a legfontosabb, hogy professzionális megfontolásokból származó elvek alapján találjunk választ az új menedzserizmus jelentette kihívásra, ami azt jelenti, hogy olyan megfontolásokat érvényesítünk, amelyek valóban a szolgáltatások felhasználóit állítják a középpontba.

*

Milyen következtetéseket lehet levonni ebből az elemzésből? A szociális munkára – minden különböző megjelenésében – épp úgy szükség van az európai társadalmakban, mint a múltban. A szociális munka nemcsak egy múló jelenség, amely a társadalmi változással fölöslegessé válik, ha az egymással konfliktusban lévő érdekek közötti egyensúlyt helyreállítják, és a szociális problémákat a megfelelő források biztosításával strukturális szinten megoldják. Ezzel szemben a szociális munkára egyre nagyobb az igény, ahogy a társadalmak egyre inkább felismerik alapvető instabilitásukat és bizonytalanságukat. Az igénynek sokféle oka van, és sokféle faktor együttes hatását jeleníti meg. Ilyenek:

- az állami szociális védelem biztonsági hálójának gyengülése,
- az életesélyek átrendeződése a versenyalapú, piacorientált modellek szerint,
- a munkahelyek egyre bizonytalanabbá válása a társadalom minden szektorában,
- a demográfiai változások és ezen belül az idősek arányának növekedése,
- a társadalmi viszonyok változó mintái, amelyek hatással vannak a családra és annak az informális gondozásban betöltött szerepére,
- a növekvő általános bizonytalanság az életpályával kapcsolatban az identitásminták és kollektív szimbólumok felbomlásának hatására,
- a népesség növekvő kulturális változatossága az új migrációs minták következtében.

De az igények és az államra háruló költségek növekedésével párhuzamosan a szociális munkás-gyakorlatot az instrumentális hatékonyság fent említett elveinek megfelelően növekvő mértékben racionalizálják (Dominelli and Hoogvelt 1996). Ez azt jelenti, hogy a szociális munka szerepei közül szinte kizárólag a társadalmi kontrollal összefüggők kapnak támogatást. A szociális munka emiatt hibás körbe kerülhet: mandátumának a kontroll-funkcióra való leszűkítése miatt a professziót egyre gyakrabban éri a vád, hogy elhagyja klienseit és elárulja társadalmi hivatását, ez pedig egyre valószínűbbé teszi, hogy a szociális munkások – intervencióik hatékonyságának biztosítása érdekében – igyekeznek tovább erősíteni hatalmukat és tekintélyüket, ami a kontroll-funkció erősítését jelenti. Ez hozzájárul egy olyan helyzet kialakulásához, melyben a szociális professziók gondozási vagy nem számszerűsíthető funkciói elválnak hivatalos mandátumuktól, és egyre inkább átkerülnek a „voluntáris szektorhoz” és a „lágyabb” professziókhoz, ahol a szolgáltatások igénybe vevőikhez való, ilyesféle közvetlen viszony még megengedhető, és így létezik.

Ezen túlmenően a dereguláció és a szolgáltatások kiszereződése – ami sok szociális szolgálatot érint, ahol a szociális munkásoknak tradicionálisan központi szerepük és közvetlen állami mandátumuk volt – magával hozza a különböző szakmai csoportok közötti versenyhelyzet kialakulását (vagy nem professzionális munkaerő beengedését a szakmai területre olyan feltételek mellett, hogy bizonyos előre meg-

határozott célokat fognak elérni). Ami számít, az egyre kevésbé az elismert kvalifikáció (ami eddig a sajátos területre jellemző kizárólagos vagy legalábbis domináns kompetenciát fémjelezte), hanem hogy a munkavállaló képes-e előre meghatározott normák és célok elérése érdekében szolgáltatásokat nyújtani. A különböző szociális professziók identitása ezért valószínűleg egyre bizonytalanabbá és elmosódottabbá válik, miközben a verseny új demarkációs vonalakat teremt, melyeket sem az oktatás, sem a szakmai testületek nem tudnak befolyásolni.

Mindez annak veszélyét jelenti, hogy a szociális professziók elveszíthetik azt a képességüket, hogy maguk határozzák meg szakmai gyakorlatuk céljait és feladatait, és egyre inkább a politikai döntéshozás kiszolgálóivá válnak. Ez korábban is veszélyt jelentett, és ez volt az oka annak, hogy túl sok professzionális hatalom koncentráldott a szakmai körök kezében, ami viszont a szolgáltatás felhasználóit fosztotta meg önrendelkezési joguktól. Több professzió került ilyen helyzetbe, melyeket most a közvélemény súlyos kritikával illet „önközpontú” szemléletük miatt. A szociálpolitikai változások jó része névlegesen nagyobb szerepet kíván biztosítani a szolgáltatások céljainak meghatározásában a klienseknek, mint a „fogyasztóknak”, ami ismét egy jól ismert szociális munkás-élet jelent, nevezetesen a kliens önrendelkezési joga tiszteletben tartásának elvét, aminek végrehajtása ugyanakkor mindig problematikus ügy volt. Az alapkérdés az, hogy vajon az átfogó politikai keret, amelyen belül a kliens és a szociális munkás találkoznak, lehetővé teszi-e ezt a fajta kooperációt, vagy a „fogyasztók” választása csak egy szűkre szabott kereten belül folyhat, ami hozzájárul döntési lehetőségük további csökkentéséhez. A szociális munka természetének és céljának autonóm meghatározása nem lehet eszköze a szakmai hatalom növelésének, hanem annak a társadalmi térnek a visszanyerését kell tükröznie, amely a globalizáció erőinek térnyerésével és a nemzetállamok szerepének változásával össze-szűkült. Egy ilyen feladat valóban nemzetközi együttműködést követel, még akkor is, ha a „megoldásnak” kifejezetten specifikus helyi és regionális ügyekhez kell kapcsolódnia (Zavirsek 2001).

A jelen társadalmi által érzékelt biztonságvesztési krízis nem győzhető le szigorúbb szabályozó intézkedésekkel, bár ezek bizonyos helyzetekben szükségesek, és elvárhatók a legitim hatalmat gyakorló államtól. A bizalom adja a társadalom stabilitását, a bizalom abban, hogy léteznek hatékony struktúrák és eljárások, melyek megakadályozzák a kisebbségi érdekek teljes alárendelését a többség érdekeinek, és amelyek biztosítják, hogy ne lehessen kirekeszteni marginális és hátrányos helyzetű csoportokat a felzárkóztatásukat célul tűző kísérletek nélkül. Az ilyesfajta intézményesült beillesztés mindennek előtt a jóléti állam fejlesztését jelenti. A szociális professziók a kezdet kezdetétől központi szerepet játszottak a határok tárgyalásos meghatározásában és a beillesztés feltételeinek kialakításában, bár nem mindig hatékonyan és hozzáértően tették ezt, de társadalmi mandátumuk a normatív különbségekből fakadó konfliktusokban betöltött mediátor szerepet jelölte ki nekik. Mindkét oldal vonatkozásában közvetítettek:

a többségi érdekeket éppúgy megjelenítették a kisebbségek előtt, mint ahogyan a kisebbségeket is képviselték a többséggel szemben. Manapság ezt a szerepet még a korábbiaknál is határozottabban kell játszaniuk, hogy elősegítsék az új társadalmi szerződés kimunkálását a társadalmi szakadék különböző partjain állók között, elősegítve ezzel a társadalmi szolidaritás és a szociális állampolgáriság fejlődését. A szociális munka módszertani repertoárja sohasem volt független a politikai kontextustól, amelyben alkalmazták. Sőt, ahogy a jelen tendenciái mutatják, alkalmazásuk során kifejezetten figyelembe kell venni a politikai kontextust. A szociális munka gyakorlása egyben mindig a szociálpolitika gyakorlását is jelenti, ami viszont a társadalmi szolidaritás politikai értelméről szóló tárgyalást jelenti, a közvetlen szociális probléma enyhítésén túl. Ez a szociális professziók megkülönböztető sajátossága, és pontosan ezt veszélyeztetik a fent elemzett fejlődési irányok. Ha a „minőségi munkára” vonatkozó céljaink nem mennek túl a számszerűsítésen és a menedzseri terminusokban megfogalmazott célokra, nem leszünk képesek választ találni azokra az alapvető szakadásokra és biztonságihiányokra, melyek a jelen társadalmait destabilizálják.

Hiszem, hogy a szociális professziók intellektuális és kulturális öröksége elegendő forrást biztosít számunkra, hogy a siker reményével kísérelhessük meg a feladat végrehajtását, de ehhez szerintem a nemzetközi és kultúraközi megközelítésre van szükség, amely képes távolságot teremteni a közvetlen nemzeti programoktól, és a professziókat erősebben köti az átalakulásuk szükségszerűségéhez. Az általános sajátosságok és a jelen krízisének mélysége csak akkor ötlük szemünkbe, ha túllépünk a 2001. szeptember 11-i terrorista támadás okozta pánikon. Mert miközben kétségtelenül külső fenyegetés is éri társadalmaink stabilitását, belső fenyegetés is van, amit a jelen szociálpolitikai intézkedései nem csökkentenek, hanem növelnek. És ebben a krízisben itt az ideje, hogy a szociális munkások megosszák tapasztalataikat és hallassák hangjukat, járuljanak hozzá azoknak az elveknek a radikális újragondolásához, amelyekre alapozva egyedülállóan komplex társadalmaink biztonsága, stabilitása és integrációja elérhető.

Fordította Kozma Judit

Irodalom

- Dominelli, L. and Hoogvelt, A. (1996): Globalization and the technocratization of social work. *Critical Social Policy*, 47 (16), pp. 45–62.
- Giarchi, G. and Lankshear, G. (1998): The Eclipse of social work in Europe. *Social Work in Europe*, 5. (3), pp. 25–36.
- Hamburger, F. (2000): Europäische Integration – Internationalisierung des Studiums und aktive Professionalisierung. In: S. Müller (szerk.): *Soziale Arbeit: gesellschaftliche Bedingungen und professionelle Perspektiven*. Neuwied: Luchterhand.
- Harris, J. (1998): Scientific management, bureau-professionalism, new managerialism:

- the labour process of state social work. *British Journal of Social Work*, 28, pp. 839–862.
- Holden, C. (1999): Globalisation, social exclusion and Labour's new work ethic. *Critical Social Policy*, 19 (4), pp. 529–538.
- Jones, C. (2001): Voices from the front line: State social workers and New Labour. *British Journal of Social Work*, 31, pp. 547–562.
- Jordan, B. (2001): Tough Love – Social work, social exclusion and the Third Way. *British Journal of Social Work*, 31, pp. 527–546.
- Laan, van der, G. (2000): Handlungsspielräume von Sozialarbeitern unter Marktbedingungen – das Beispiel Niederlande. In: H.-U. Otto and S. Schnurr (szerk.): *Privatisierung und Wettbewerb in der Jugendhilfe: Marktorientierte Modernisierungsstrategien in internationaler Perspektive*. Neuwied: Luchterhand, pp. 87–110.
- Lorenz, W. (2001a): Social work in Europe – Portrait of a diverse professional group. In: S. Hesse (szerk.): *International Standard Setting of Higher Social Work Education*. Stockholm Studies of Social Work, 17, Stockholm University.
- Lorenz, W. (2001b): Social work responses to „New Labour“ in continental European countries. *British Journal of Social Work*, 31 (4), pp. 595–609.
- Lorenz, W. (2001c): Understanding the 'Other' – European perspectives on the ethics of social work research and practice. Centre for Evaluation and Developmental Research, University of Southampton.
- Lymbery, M. (1998): Care management and professional autonomy. *British Journal of Social Work*, 28, pp. 863–878.
- Olk, T. (2000): Der „aktivierende Staat“ – Perspektiven einer lebenslagenbezogenen Sozialpolitik für Kinder, Jugendliche, Frauen und ältere Menschen. In: S. Müller (szerk.): *Soziale Arbeit: gesellschaftliche Bedingungen und professionelle Perspektiven*. Neuwied: Luchterhand.
- Parton, N. (1994): The nature of social work under conditions of (post)modernity. *Social Work and Social Sciences Review*, 5 (2), pp. 93–112.
- Parton, N. (1998): Risk, advanced liberalism and child welfare – The need to rediscover uncertainty and ambiguity. *British Journal of Social Work*, 28, pp. 5–27.
- Scherr, A. (1999): Transformations in social work: from help towards social inclusion to the management of exclusion. *European Journal of Social Work*, 2 (1), pp. 13–22.
- Torring, J. (1999): Workfare with welfare: recent reforms of the Danish welfare state. *Journal of European Social Policy*, 9;1, pp. 5–28.
- Walker, S. (2001): Tracing the contours of postmodern social work. *British Journal of Social Work*, 31, pp. 29–39.
- Zavirsek, D. (2001): Regional knowledge(s) of social work – from silenced stories to their recollection. In: S. Hesse (szerk.): *International Standard Setting of Higher Social Work Education*. Stockholm Studies of Social Work, 17, Stockholm University.

VAJDA ZSUZSANNA

Az iskola, a társadalom és a társadalmi hátrányok

Az elmúlt mintegy másfél évtizedben a politikai változásokkal párhuzamosan (illetve részben azok függvényében) jelentős változások történtek az iskola szerepfelfogásában, társadalmi funkcióiban. Ezek a változások azonban nem az iskola vagy az iskolapolitika természetéből fakadtak – még akkor sem, ha elfogadjuk, hogy az intézmények fejlődésének, átalakulásainak van egy sajátos, szakmai útja is.

Az elmúlt időszakban azonban radikálisan átalakult a gazdaság és a társadalom, megváltozott a gyermekkor „szociális konstrukciója”, mégpedig globális értelemben. Ha nem vizsgáljuk komplexitásában ezt a helyzetet, akkor féltő, hogy hamis következtetésekre jutunk, márpedig – sajnos, ez már ma is világos – ennek igen súlyos következményei vannak a gyakorlatban.

Egy ilyen terjedelmű cikkben természetesen nem vállalkozhatom arra, hogy az oktatás és a társadalom kapcsolatrendszerét teljes összetettségében elemezzem, ezért főként egy szűkebb problémakör, a társadalmi hátrányok kompenzálásának elveivel és gyakorlatával foglalkozom a továbbiakban. Miként a kezdet kezdeté óta, ez a törekvés az oktatásnak ma is gyakran hangoztatott feladatai közé tartozik – ahogyan Lukács (1996) az iskola jelen változásait taglaló írásában leszögezi –, a kortárs oktatáspolitikákban legalábbis retorikai szinten nagy súllyal szerepel.

Az iskola társadalmi szelekcióban betöltött szerepét vizsgáló és bíráló szociológiai irányzat Európában a hatvanas években vált erőteljessé, illetve ugyanezt a kérdést járta körül a Jensen által kiváltott IQ-vita az Egyesült Államokban. Az oktatásszociológiai kutatások eredményei azt mutatták, hogy a gyerekek tanulmányi teljesítményei szorosan összefüggnek a társadalmi származásukkal: a kedvezőtlen helyzetű családok gyerekei az iskolában rosszabbul teljesítenek, és ezáltal a sorsuk gyakran véglegesen megpecsételődik – ki vannak zárva a társadalmi előrelépést tartósan biztosító mobilitási csatornákból. Ennek az igazságtalan helyzetnek a korrigálása érdekében valóságos társadalomtudományi kampány keletkezett, melynek klasszikusai közé tartozott a francia Bourdieu. Ő volt az, aki talán a legerőteljesebben képviselte, hogy a hagyományos oktatási rendszer szükségképpen

konzerválja a kialakult társadalmi hátrányokat és előnyöket. Bourdieu vitatja Durkheim arra vonatkozó álláspontját, hogy az oktatás konzervativizmusa relatív „történelemfelettségéből”, viszonylagos autonómiájából fakad. Érvéle szerint a pedagógiai konzervativizmus a társadalmi és politikai konzervativizmus legfőbb szövetségese, hiszen nem vesz tudomást arról, hogy amit autonóm műveltségnek tekint, az voltaképpen egy meghatározott osztályszerkezettel bíró társadalom elitjének műveltségisményéből fakad. Az iskolarendszer Bourdieu szerint voltaképpen ugyanazt a feladatot látja el a polgári társadalomban, amit a társadalmi rend örökletes áthagyományozása más társadalmakban: „Megpróbálja a társadalom minden egyes egyedét rávenni arra, hogy azon a helyen maradjon, amely neki *természettől* fogva rendeltetett, és ragaszkodjék is ahhoz a helyhez” (Bourdieu, 1974, 90. old.).

Bourdieu marxista kritikája elsősorban az iskola konzervativizmusára irányult: ma, mintegy negyedszázad változásait is tekintetbe véve, már azt is látjuk, hogy a változékonyság, az aktuális kulturális hatásokhoz való rugalmas alkalmazkodás sem feltétlenül szolgálja a távlati célt: a Bourdieu által elfogadott társadalmi egyenlőségeszmény megvalósulását. Mások, mint például a hazai szakemberek körében jól ismert Bernstein a tantervek, a nyelvhasználat osztálykötöttségeire hívták fel a figyelmet. (Bernstein, 1974). Tanulmányok és cikkek sokasága foglalkozott a korai szocializáció és a későbbi iskolai sikeresség kapcsolatával, az un. rejtett tanterv, az implicit szocializációs célok létevel. E szociológiai irányzat nagy hatással volt a hazai pedagógiai kutatásra, sorra születtek az iskola társadalmi mobilitásra gyakorolt hatását vizsgáló hazai tanulmányok. (Lásd pl. Báthory Zoltán, Ferge Zs., Kozma Tamás, Papp M.–Pléh Cs., Szabó L. Tamás, és mások munkáit.)

Ma, amikor az általános tankötelezettség több mint száz éve létezik Európában, ideje volna hozzálátunk az iskola és az iskolai szocializáció társadalmi antropológiájának elemzéséhez. Az iskolai konzervativizmus vádjával szembehelyezhető, hogy amennyiben az oktatási rendszer valóban elő akarja segíteni a különböző adottságú egyének sikeres szocializációját és boldogulását abban a politikai-társadalmi környezetben, amelyet képvisel, akkor sok fontos vonatkozásban tükröznie is kell azt. Am az iskolában, ha valóban progresszív célokat követ, a gyerekeknek nemcsak azt kell megtanulniuk, hogyan boldoguljanak a bürokratikus és hierarchizált modern társadalomban, hanem a vele kapcsolatos kritikai magatartást is. Mindkettő csak akkor lehetséges, ha az iskolai élet az előbbit bizonyos fokig leképezi.¹

Az iskola – mindkettőre bőszégesen találhatunk történelmi precedenst – szolgálhatja a társadalmi konzervativizmust vagy a haladást, de ez alapvetően nem a közoktatás intézményi szervezetétől függ, hanem a működtető politika sajátosságaitól. A másik oldalról viszont közoktatás és bürokratikus iskola nélkül nem lehet hatékonyan beavatkozni a társadalmi szerkezetbe, vagy mondjuk egyszerűen: nem

¹ Erre tettem kísérletet Pedagógia és pszichológia című cikkemben (Educatio, 2001. november).

lehetséges a tömegek bekapcsolódása a modernizációba. A közoktatás és az azt működtető hatalom viszonyában manapság az egyik rendszeresen elkövetett torzítás, hogy túlzottnak ítélik az oktatás autonómiáját, ezen az alapon pedig minden, az iskoláról való gondolkodás és oktatási intézkedés tévútra vezethet. A közelmúlt amerikai szakirodalmában például nagy hatást gyakorolt az a felfogás, hogy az iskola teljes mértékben öntörvényű „Frankensteinként”, elszabadultan működik, s ez az oka az elmúlt évtizedekben bekövetkezett radikális expanzióknak. (Halász–Lennert, é. n.)

Szinte feledésbe látszik merülni, hogy az elmúlt, mintegy kétszáz év polgárosodása, a demokratikus jogok, így a választójog kiterjesztése, a sokat emlegetett középosztályosodás elválaszthatatlan az iskolázottság növekedésétől, a megfelelő műveltségi szint általánossá válásától. Éz alatt a korábban nem iskolázott társadalmi rétegek belépése sohasem saját kezdeményezésükből, hanem központi intézkedések hatására kezdődött el, és ez a folyamat magában foglalta a hatósági kényszert (ld. tankötelezettség), az USA-ban éppen úgy, mint Magyarországon. Az iskola, a polgárosodás és a racionális gondolkodás bonyolult összefüggéseiről szintén egy másik írásomban írtam részletesen.² Az iskola és műveltség szerepének megítélésében az egyik legnagyobb veszély az ún. „kislátószögű objektív” használata: a valódi tömeghatások csak évtizedes távlatokban szűrhetők le, nem feltétlenül fognak autentikusan tükröződni egy kiválasztott minta IQ nyereségében, vagy akár az iskolai sikeresség javulásában. Ezért nem érthetünk egyet a hatvanas évek máig ható „söpörd el az iskolát!” mozgalmával; ezek súlyosan téves mivoltát a történelmi tapasztalatokon kívül tragikus módon igazolják a mai, ázsiai és dél-amerikai országok tapasztalatai, amelyekben a közoktatás megszervezése vagy sikertelensége vízváltónak bizonyult az elmúlt évtizedekben.

A közoktatást érintő változások

A fejlett országok gazdaságának és társadalmának változásaira nézve jellemző, hogy a társadalmi struktúra és a mobilitás néhány évtizede még az egész társadalomtudományt foglalkoztató kérdései kikerültek az érdeklődés homlokteréből. A leginkább megdöbbentő jelenségek közé tartozik, hogy napjaink társadalmi elitjét, értelmiségét alig foglalkoztatják az egy nemzedékkal korábban oly sok vitát kiváltó kérdések: a társadalmi rétegek közötti mozgás, előrelépés lehetőségei. Az ok nyilvánvalóan nem az, hogy megszületett volna az utópiákban emlegetett ideális társadalom: a társadalmi egyenlőtlenség ténye ma is létezik. Lezajlott azonban a társadalmi hátrányok igen jelentős átrendeződése, és ez rányomta a bélyegét mind az ideológiákra – amelyek előfeltevései, mint tudjuk, sohasem hagyják érintetlenül a tudományt sem – mind az oktatáspolitikára. Mint már korábban említettem, az

² Az intelligencia természete. In: Az intelligencia és az IQ-vita. A Magyar Pszichológiai Szemle 2002/1. tematikus száma.

iskola és a társadalom viszonyában is sokféle változás következett be, az alábbiakban azonban csak két olyan szempontra szeretném felhívni a figyelmet, amelyekről viszonylag kevés szó esik:

1. Az iskola társadalmi helyzetét nyilvánvalóan jelentősen befolyásolja az, amit szakszóval így neveznénk: „a gyerekkor szociális konstrukciójának változása”. E változások lényege a gyerekek emancipációjának álságos jelszava mögött a gyerekek védett, megkülönböztetett helyzetének felszámolása, a gyerekkor mint különleges életszakasz tagadása. A jelenségre – az „elveszőben lévő gyerekkor” veszélyeire – társadalomszociológusok már régóta figyeltek (Vajda, 1997). A folyamat bizonyos fokú betetőzéséről tanúskodik D. Buckinghamnek (2003) a közelmúltban magyarul is megjelent könyve: A gyerekkor halála. Ebben a jellegzetesen apologetikus beállítottságú szerző azt ajánlja: egyszerűen vegyük tudomásul, hogy ez a helyzet: a gyerekkor megszűnt, „elhalálozott”.

Az iskola léte – miként már Ariés rámutatott – a gyerekkor szociális konstrukciójának egyik legfontosabb alkotóeleme, mint egy, kifejezetten a gyerekekkel való különleges, egyben szakszerű bánásmódot biztosító intézmény. Kedvezőtlen szociális feltételek mellett a nevelőintézmények materiális értelemben egyenlősítő hatásúak, amennyiben lehetővé teszik a zárt, biztonságos, fűtött helyen tartózkodást, a rendszeres orvosi ellátást és adott esetben a megfelelő táplálkozás biztosítását. De az iskola tette lehetővé a gyerekek és fiatalok szubkultúrájának kialakulását is, annak előfeltételét, hogy különleges tulajdonságaik és érdekeik társadalmi szinten artikulálódhassanak.

A gyermekfelfogás aktuális változásai szorosan összefüggnek néhány politikai – demográfiai körülménnyel, elsősorban azzal, hogy a fejlett nyugati országokban a gyerekek és fiatalok össznépességen belüli létszáma folyamatosan csökken. Nyugat-Európában a fejlett országokban a 14 éven aluliak számaránya az ötvenes-hatvanas években még 25 százalék volt, ám ma már a 20 százalékot sem éri el, és további csökkenés várható. (Az USA-ban összetettebb a helyzet: ott a gyermekszám nem csökken, de a növekedés – melyet az ottani demográfusok aggodalommal figyelnek – elsősorban az alacsony jövedelmű, marginális helyzetű népességnek, bevándorlóknak köszönhető). A gyermeket vállalók számának zsugorodásával csökken a társadalomban, a szavazók körében azok részaránya, akik fontosnak tartják a gyerekek, fiatalok érdekében történő köz- és állami intézményeket és hajlandók áldozni is ezekre. E változások mindenképpen éreztetik a hatásukat az oktatás társadalmi megítélésében és finanszírozásában. Másrészt az anyagilag kedvezőtlen helyzetűek a világon mindenhol, így a fejlett országokon belül is jóval több gyereket vállalnak, mint a tehetősek. A mai iskolai problémákra rányomja a bélyegét, hogy ennek a rétegnek az érdekérvényesítő képessége gyenge. Márpedig az iskolába nem járó, szocializációs deficittel rendelkező gyerekcsoportok a világ sok országában – például Brazíliában – egyebek mellett a közbiztonság elviselhetetlen leromlását, ezzel párhuzamosan pedig elkerülhetetlenül a gyerekekkel szembeni brutális és radikális fellépést hozza magával. A demográfiai bomba nálunk is ketyeg: egy-

re több gyerek él a szegénységi küszöb alatt. A kérdésre még hamarosan visszatérünk.

2. Egy másik, elsősorban az iskolai motivációt érintő feltétel változása a marginális helyzetűek szempontjából akár kedvező is lehetne: nyilvánvalóan és tagadhatatlanul csökken az iskola és a tudás szerepe a társadalmi előrelépésben. Az iskola, és különösen a közép- és felsőoktatás tömegessé válása többek között ezért jelenti csupán retorikai szinten a társadalmi egyenlőtlenség felszámolására irányuló törekvést. A tömegessé válás világszerte igen jelentős színvonalromlással járt. Ezt a tényt sokan tulajdonítják a televízióknak, mások feleslegesen tüntetik fel a tárgyi tudást, és az iskolától azt várják, hogy „életrevalóságra” tanítson. A valóságban azonban a közép- és felsőfokú oktatás tömegessé változtatása és az iskola minősítő-értékelő tevékenységének minimalizálása a követelmények megszűnéséhez és az oktatási funkció mérhetetlen elsilányosodásához vezetett, legalábbis az állami rendszerekben. Ezzel egyidőben a befolyásos elit gyerekeit sok országban az állami oktatási rendszer keretein kívül nevelteti, komoly anyagi áldozatot hozva (ez még a középosztálybeliek számára is anyagi megterhelést jelent). Ugyanakkor a társadalmi mobilitásra törekvők más utakat találnak az előrelépésre, és erre – a pénzkeresés, vállalkozás, tőkeforgatás minél korábbi megkezdésére – ösztökéli őket szinte minden társadalmi körülmény, kezdve a fogyasztási igények minél korábbi erőteljes felkeltésétől a vállalkozásra ösztönzés számtalan fajtájáig.³ Ezáltal látszólag megnyílt a lehetőség olyan társadalmi rétegek számára is, amelyek korábban rossz szociális helyzetük miatt rosszabb esélyekkel indultak az iskolában, és tanulmányi eredményük miatt nem jutottak előre. A valóságban azonban aggályos – és csak alapos szociológiai-társadalomstatisztikai mérések deríthetnék fel – hogy vajon ténylegesen nagyobb arányban sikerül-e a korábban kedvezőtlen helyzetű csoportok tagjainak a boldogulás és vajon előnyeiket sikerül-e tartóssá, gyermekeik számára is hozzáférhetővé tenniük. Mindenesetre a társadalomstatisztikai adatok arra utalnak, hogy az elmúlt tíz-tizenöt évben a társadalmi szerkezet még a fejlett gazdaságú országokban is egyre hierarchizáltabb és a mobilitási lehetőségek lényegesen szűkebbek, mint a hatvanas-hetvenes évek során.⁴

E gazdasági-társadalmi jelenséghez kapcsolódik az, amit Goldthorpe (1998) a meritokrácia (az érdemek alapján történő előrelépés)

³ Ma az USA-ban egyre nő a középiskola mellett dolgozó fiatalok aránya. Miként a problémával foglalkozó tanulmány szerzője, Kusum (1998) megállapítja, a munkavállalás nem függ a szociális helyzettől: a középosztály és az elit gyerekei ugyanolyan, vagy még nagyobb arányban találhatóak meg az alkalmi munkavállalók körében, mint a hátrányos helyzetű fiatalok. A munkavállalás ugyanakkor rendkívül negatívan hat a tanulmányi eredményre.

⁴ C. Jencks tanulmányában, amelyben bemutatja, hogy az USA társadalmi szerkezete erősen polarizálódott az elmúlt 12 évben, a következő megállapítást teszi: „Mindezeket figyelembe véve az egyenlőtlenség korlátozása mellett véleményem szerint erős, de nem elsöprő érvek szólnak.” Majd később: „A bizonyítékok nélküli erkölcsi megfontolások azonban az elmúlt évszázadokban felmérhetetlen károkat okoztak és rossz hatásuk a mai napig nem múlik”. (2000 c. folyóirat, 2002 június, 25. old.) Magam azonban a szerzővel ellentétben, viszont a gondolkodástörténet jelentős alakjaival egybehangzón úgy vélem: az erkölcsi megfontolások soha nem bizonyítékokon, hanem vállalt értékeken alapulnak.

eszméjének háttérbe szorulásaként ír le: az érdemek alapján történő előrejutásnak a 19. század végén kialakult elvei alapján az előrejutásnak az egyén kompetenciájától kell függnie, ez pedig az iskolai tanulás által szerezhető meg vagy növelhető. Az ipari társadalomban a megfelelő kompetencián alapuló teljesítmény a társadalmi egyenlőtlenség elfogadott alapja: ebben az eszmei keretben akkor ismerjük el az egyenlőtlenséget jogosnak, ha az előnyök a fontosabb, értékesebb teljesítményből fakadnak. Így az elit privilegizált helyzetét az általuk nyújtott többleteljesítmény legitimálja.

Csak hogy a piac nem az érdemeket díjazza, hanem a dolgok piaci értékét – állapítja meg Goldthorpe. Később Hayeket, a liberális filozófia klasszikusát idézi, aki szerint fontos, hogy a polgárok, és különösen a fiatalok higgyenek a meritokráciában, de arra is felhívja a figyelmet, hogy a társadalmi pozíciók érdemektől függő voltának hangoztatása sértheti azokat, akiknek értéke a piac ítélete szerint alacsony, holott semmivel sem érzik értéktelenebbnek magukat a díjazottaknál. (A tanárok ennek kirívó példái lehetnek, hiszen egy hasonlóan képzett bankár vagy könyvelő jövedelmének és megbecsülésének a töredékében részesülnek.) A meritokrácia elve Hayek szerint mégis szükséges mítosz. Érdemes felhívni rá a figyelmet, hogy Giddens és nyomában Tony Blair lelkesen követik Hayek ezzel kapcsolatos útmutatását. Csak hogy a mítoszok előbb-utóbb lelepleződnek, és mint Goldthorpe megjegyzi, nem a szociológia feladata, hogy a fenntartásukról gondoskodjon. Tegyük hozzá: kijelölhetünk ugyan hasonló feladatot a közoktatás számára, de megoldása nyilvánvalóan a közoktatás lehetőségeit is meghaladja.

A tudáson és kompetencián alapuló érdem értékének hanyatlása világosan tükröződik azokban a súlyos motivációs problémákban, amelyekkel a nyugati kultúra országainak oktatása nem tud megküzdeni: a hiányzások, a rejtett lemorzsolódás növekvő számában, a tanulás elhanyagolásában. Mint hamarosan részletesebben is kitérünk rá, különösen súlyosan érinti ez a motivációs probléma a társadalom perifériáin élők gyerekeit.

Az iskolai tanulás pszichológiai jellegzetességei: a tanulás és a motiváció

A következőkben az iskola alanya, a tanuló gyerek szemszögéből vizsgáljuk meg az iskolai oktatás pszichológiai jellegzetességeit. Elsőnek tegyük fel azt a kérdést, mi készíti a gyerekeket tanulásra, különös tekintettel arra, hogy ezt az iskolában tegyék?

Az iskolai tanulás motivációjában többféle tényezővel számolhatunk: az ismeretszerzésre irányuló vágyak, a családi elvárásoknak való megfelelés óhaja, az intézmény iránti tisztelet, az iskolát képviselő tanárok, az ott kialakuló értékrend vagy a hasznosság belátása. Kérdés, hogy e halmazból melyiket tekintjük „támadási pontnak”, a legfontosabbnak többek között azokban az esetekben, ha a célunk kompenzáció, a hátrányok leküzdése.

TANULMÁNYOK

Az oktatással kapcsolatos egyik leggyakoribb panasz, hogy nem kapcsolódik a gyerekek élettapasztalataihoz, élményeihez, nem használja a gyerekek spontán kíváncsiságát, ismeretszerzésre irányuló motivációját. Közkeletű nézet, amit többek között Margaret Donaldson (1985) képvisel, és amely szerint a gyerekek kb. 7 éves korukig könnyen és szívesen sajátítanak el új ismereteket, az iskolába bekerülve azonban hamarosan ellenszenvvel viseltetnek a tanulnivalók iránt. Az iskolának – érvelnek a reformpedagógia képviselői – alkalmazkodniuk kell a gyerekek érdeklődéséhez, ki kell használniuk a bennük rejlő tanulás vágyát.

A probléma azonban az, hogy az iskolai tanulás által közvetített tudást, az ún. dekontextualizált tudást nevezhetjük elvont, akadémikus vagy száraz tudásnak is. Ennek csak kisebb része tartalmaz olyan ismereteket, amelyek spontán, a hétköznapi életben megfigyelhetőek vagy elsajátíthatóak, illetve közvetlenül a gyakorlatban alkalmazhatóak. Kérdés, hogy változtathatunk-e valóban ezen a helyzeten. Miként a tudományos jelenségek laikus megítélésének gyarapodó kutatási eredményei immár empirikusan is bizonyítják: az anyagok fizikai és kémiai tulajdonságai, a számok természete, vagy az élőlények fejlődése közvetlenül nem megtapasztalható, jellegzetességeik nem sajátíthatóak el spontán megfigyelés, utánczás útján: ez az oka, hogy felfedezésük és megértésük évszázadokat vett igénybe. A mai iskolások számára pedig kénytelenek vagyunk részekre bontani, újraosztályozni, leegyszerűsített modellekkel leírni őket, különben e rejtett sajátosságok nem lesznek megérthetőek, elsajátíthatók. Az összetettebb érdeklődés csak egy megfelelő alapszint elsajátítása után keletkezik: aligha létezik olyan tanulás, amelynek ne volnának unalmas gyakorlással elsajátítandó részei, a biciklizéstől a nyelvtanulásig.⁵

Természetesen lehet a tananyagot vagy egyes részeit a lehetőségek határain belül a tanulók életéhez, egyéni tapasztalatához közelíteni – a jó pedagógusok ezt mindig meg is tették és teszik –, csak hogy ennek az a tény is korlátot szab, hogy mindenkinek más és más az egyéni tapasztalata és az érdeklődése. Nem nehéz belátni, hogy különösen a hátrányos helyzetű gyerekek számára kedvezőtlen, ha az iskolai oktatás nagy mértékben alkalmazkodik az ő érdeklődésükhöz és élményeikhez. Egy jellegzetes példa erre, hogy még a világ gazdag országaiban is sokan vannak, akiknek a gyerekei csak az iskolában szerezhetnek tudomást a számítógép vagy az internet használatának előnyeiről, és nem biztos, hogy az otthoni környezetben, az otthoni ins-

⁵ Tanulságos történet az olvasástanítás esete. A „globális olvasás” hívei azzal érveltek a szóképolvasás propagálásakor, hogy a gyereknek minél előbb meg kell tapasztalnia, hogy mi az értelme annak, amit tanul, tehát ahelyett, hogy a betű-hang megfelelés unalmas drílljével gyötörnénk, rögtön szavak olvasására kell megtanítanunk. Nyilvánvaló, mondanánk, hogy ez lehetetlenség, a módszernek két éven belül meg kellett volna buknia. Csak hogy a gyerekek képességei különbözőek, a tapasztalt pedagógusok titokban mégis csak tanították a hangokat, de nem vallották be az ezt firtató felmérésekben, így harminc év beletelt, mire a szakirodalomban és a gyakorlatban ismét szóhoz jutottak a hagyományos, és működő módszer hívei, és sok gyereket minősítettek diszlexiásnak a nem megfelelő módszer miatt.

pirációk hatására kialakul bármilyen érdeklődésük ezzel kapcsolatban.

Másrésről hosszú történelmi tapasztalatok támasztják alá, hogy a személyes világ határain túl létező valóság tényei és belső törvényei iránti érdeklődés csak az anyagi és emberi biztonság egy adott szintjén kezdi foglalkoztatni az emberek gondolkodását. Amíg leköti őket a mindennapi túlélésért vívott küzdelem, addig nem várható, hogy képesek legyenek gyerekeiket a dolgok megismerésére inspirálni.

Az iskola és megszemélyesítői, a tanárok adott esetben képesek lehetnek a szülők helyett saját személyességükkel, szakmaszeretettel ilyen irányú ösztönzést biztosítani, ám nem nehéz előre látni: a társadalom periferiáján élő családok esetében gyakran az egyének ellenállásával szemben. Természetesen ez az ellenállás különböző formákat ölthet, hiszen valamilyen szinten a családok többsége fontosnak tartaná a tanulást, de nem tud abban kiigazodni, hogy mit is jelentenek bizonyos ismeretek, vagy nem világos a számára, hogyan lehet a leghatékonyabban elsajátítani ezeket. Ne hagyjuk figyelmen kívül azt sem, hogy a társadalmi hátrány gyakran jár együtt a családi háttér meggyengülésével, az érzelmi és erkölcsi támasz gyengeségével vagy hiányával. Az sem elhanyagolható körülmény, hogy – miként ezt Tót Éva (1997) hazai vizsgálatának adatai tükrözik –, a nélkülöző, küszködő családokban sokkal korábban számítanak a gyerek pénzkereső munkájára, a családi munkában való részvételére. Ez pedig nemcsak időkiesést jelent, hanem átszstrukturálja a gyerekek iskolával kapcsolatos motivációját is. (Kusum, 1998)

Gyakran bírálat tárgya az iskola által tanított tananyag mennyisége. A közelmúlt bírálati zömmel arra vonatkoztak, hogy az oktatásban túl sok a lexikális anyag, nagy a diákok megterhelése. Igazság szerint az oktatandó tananyag mennyiségére és tartalmára nézve nincs semmiféle abszolút támpont, csak oktatási tradíciók, (a gyakran egymásnak ellentmondó) szülői és társadalmi elvárások, politikai szempontok. Sokféleképpen lehet megszabni a szükségesnek látszó ismeretmennyiség határait, és nem vitatható, hogy nem ritka a gyerekek, diákok értelmetlen terhelése. Ám a diákok megterhelését egyedüli szempontként kiemelők érvelésében elsikkad egy fontos szempont, amely a múlt század haladó pedagógusai számára még evidencia volt: felelős állampolgári döntés csak művelt, iskolázott emberektől várható el, akik mérlegelni tudják döntésük következményeit, ismerik az arra vonatkozó érveket és ellenérveket. Gondoljunk csak végig, milyen rendkívüli különbséget jelent például az egyénnek saját magára vagy gyerekeire vonatkozó egészségügyi döntés (pl. szükséges-e valamilyen műtét), ha rendelkezik az ehhez szükséges alapismeretekkel, illetve, ha nem. De azt is tudjuk, hogy a marginális helyzetű csoportok egyik legnagyobb problémája, hogy a politikai képviseljük nem megfelelő: a pártoknak nem érdeke, hogy ügyüket képviseljék, ők maguk pedig gyakran nem képesek a népességen belüli arányuknak megfelelő képviselést delegálni. Emellett ki vannak szolgáltatva a helyzetükkel és a társadalom lelkifurdalásával visszaélő manipulánsoknak. Ha nem is akarunk a naiv aufklärismus hibájába

esni, vitathatatlan, hogy a tájékozottság és műveltség szükséges a politikai reprezentáció kivívásához, ahogyan az európai demokráciák fejlődésében, a választójog kiterjesztésében is nyomon követhető az iskolázottsági színvonal növekedésének hatása.

Szocializációs hatások

Még bonyolultabb a helyzet, ha a szocializációs hatásokat vesszük figyelembe („rejtett tanterv”). Nyilvánvaló, hogy az iskolának jelentős szocializációs üzenete van. E tekintetben pedig nem vonatkoztathatunk el attól a tényről, hogy az iskola által nyújtott szocializációs értékek – ha optimizmussal megáldva úgy gondoljuk, hogy az iskola valóban hatékonyan formálja a gyerekek ízlését és gondolkodását – adott esetben ellentmondhatnak az otthoni szocializáció értékeinek. Vegyünk csak egy egészen elemi dolgot, a kézmosást. Amikor a rossz szociális feltételek között élő hatéves gyereket arra tanítjuk az iskolában vagy az óvodában, hogy étkezés előtt mosson kezet, akkor olyasvalamit tanítunk neki, ami nem felel meg az otthoni tapasztalatainak, esetleg konfliktust is eredményez a családi szokásokkal. De, mint arról a szépirodalom és önéletrajzi írások tájékoztatnak, a nélkülöző családokban indulatokat kelthet, ha a gyerek például könyvet vásárol és a helyett, hogy dolgozna, pénzt keresne vagy a szüleinek segítene, olvas stb.

Az iskola nem lesz hatékony az ellenséges családi környezettel szemben – vethetnénk fel az eltérő szocializáció esélyeit latolgatva. De a gyerek „elhódítása” nem feltétlenül eredményez tartós és leküzdhetetlen ellenségeskedést, szembenállást a család és az iskola között. Történelmi példák bizonyítják, hogy ha a szülők meg vannak győződve arról: az iskola valóban a gyerekeik boldogulását segíti, és olyasmit tanít, ami a közfelfogásban is elfogadott, nem dolgoznak mindenáron az ottani befolyás ellen. Sőt, a gyerekeken keresztül gyakran el lehet érni a szülőket. Ezt bizonyítja az USA-ban nemrég lebonyolított dohányzáselleni kampány, amelyben gyakran teljes tudatossággal „nevelték” a szülőket a gyerekeik által. Természetesen csak akkor számíthatunk sikerre, ha a célokat és értékeket sikerül a családokkal és a közvéleménnyel elfogadtatni (a dohányzásnál az egészség megőrzése, a nemdohányzók tiszteletben tartása). Az iskola szolgáltatás-jellege azonban nem egyeztethető össze azzal a szereppel, hogy társadalmi missziót teljesítsen. Ez utóbbinak az volna a feltétele, hogy az iskola a társadalom delegáltjaként nyíltan vállalja (és vállalhassa) a gyerekek hosszabb távú érdekét és boldogulását szolgáló értékeket.

Várhatóan az is elő fog fordulni, hogy a marginális helyzetű családok gyerekeinek egy része – éppen azok közül, akiknél az erőfeszítések eredménnyel kecsegtetnek – az eltérő szocializáció különféle pontjain eltávolodik a családtól, vagy szembekerül a szülői értékrenddel. A szépirodalom és a történelem tanúsága szerint ez nem is ritka jelenség. Ilyen esetben az oktatási hatóságok ösztöndíjakkal, kollégiumi rendszerrel támogathatják a fiatalokat. E tekintetben a mai, libe-

rális törvényi környezet különlegesen elfogult: gyakorlatilag nem ismer olyan helyzetet, amikor a szülő és a gyerek érdeke ellentmond és még a gyermekvédelmi hatóságoknak is csak igen szélsőséges esetekben van lehetőségük arra, hogy a gyermeket adott esetben a szülővel szemben is képviseljék. Az iskolának, a pedagógusnak vagy az igazgatónak ma ehhez egyáltalán nincs joga. Emiatt a gyerekek nemcsak azokban az esetekben maradnak támasz nélkül, amikor esetleges tanulási vágyukat nem helyesli a család, de a szülői elhanyagolás, vagy a család effektív hiánya esetében sem.

Az intelligencia: a társadalmi körülmények az oktatás szemszögéből

A hátrányos helyzet és az iskolai eredményesség összefüggéseinek azonban nemcsak motivációs aspektusai vannak: az iskolai tanulás intellektuális teljesítmény, amelynek nívója tükröződik az ennek megfelelő tesztekben, osztályzatokban. Maga az intelligenciamérés a beiskolázási problémáknak köszönheti születését, és megítélése már a keletkezés óta fontos szerepet játszik a felzárkóztatás lehetőségeit laltogató vitákban. A hatvanas évek IQ-vitáját kiobbantó Jensen éppen a felzárkóztató oktatás sikertelenségével támasztotta alá érvelését. Lényege, hogy a mai társadalom már eleget tesz a meritokrácia normáinak: a társadalmi szerkezet pontosan leképezi az emberek képességek szerinti megoszlását. Az IQ-vitákat és az intelligencia értelmezésének kérdéseit máshol részletesen ismertettem (Vajda, 2002). Ezért itt csupán a kérdés rövid összefoglalására szorítkozom.

Herrnstein és Murray, a híres Haranggörbe című kötet szerzői adatok sokaságával támasztják alá, hogy a magas intelligenciájúak, a jó képességűek felemelkednek és boldogulnak, míg a gyengébb képességűek a periférián maradnak. Ez egyébként nem is vitatható; az ellentábor érve arra vonatkozik, hogy a szegénységben, hátrányos feltételek között élő gyerekek kibontakozását és iskolai teljesítményét nem saját, örökölt tulajdonságaik, hanem a fejlődést hátráltató rossz szociális körülményeik gátolják. A Haranggörbe szerzői, valamint Jensen, Burt és mások szerint viszont nem az iskolában és máshol tanúsított, alacsony intellektuális teljesítmények a társadalmi hátrányok következménye, hanem fordítva: azok kerülnek a társadalom perifériájára, akik gyengébb intellektuális teljesítőkéességük következtében nem tudják megragadni a kedvező lehetőségeket, ezért nem tudnak szert tenni a szükséges kompetenciára. Így lehet a mai társadalom a természetes igazságosság megtestesítője.

A vita azért eldönthetetlen, mert bizonyos fokig mindkét tábornak igaza van. A modernitás utáni társadalmakban az értelmességnek különleges jelentősége van és – legalábbis az elmúlt száz évben – valóban elősegítette a társadalmi mobilitást. Csakhogy az értelmesség legalább annyira egyfajta kultúra terméke, mint a humán agyszerkezeté. A sokat emlegetett középosztályosodás lényegéhez tartozik, hogy a

szerencsés többség több nemzedéken át iskolapadban ülve rendszeresen trenírozta az agyát a racionális gondolkodásra. Eközben intelligenciája folyamatosan növekedett: a szülőknek általában már nehéz az, ami egy nemzedékkel később trivialis. Amióta intelligenciamérés létezik, körülbelül évtizedenként nehezíteni kell az intelligenciateszteket is. (Egy konkrét példát idézve: negyven évvel ezelőtt különlegesen nehéz középiskolai anyagnak számított a kromoszóma kettős spirál-szerkezete, ma pedig „mindenki tudja”. A szülők ítélete ezért gyakran nem megbízható atekintetben, mennyire könnyű vagy nehéz az adott tananyag).

Az iskola intelligenciafejlesztő hatása nem mérhető le azon, hogy sikeres volt-e egy felzárkóztató program, megtanult-e olvasni egy adott iskolatípusban a kutatók saját gyereke. A közoktatás hatása csak nemzedéki távlatban és statisztikai eszközökkel mérhető. Ha viszont így nézzük, akkor nem kétséges az a hatás, amit az emberek gondolkodására gyakorolt: a mai átlagos intelligenciájú ember olyan okos, mint az ötvenes évekbeli extrémén intelligens.

Eközben azonban változott a társadalom is, és ez a másik nehézség, amelyen a Haranggörbe bírálói fennakadnak. Tény, hogy a hetvenes évek derekára a nyugati társadalmakban lezajlott a középosztályosodás folyamata. A valóságban nem vitatható Herrnstein és Murray arra vonatkozó álláspontja, hogy a huszadik század derekától kezdve a társadalmi egyenlőtlenség csökkent. Kérdés, hogy így helyreáll-e a biológiai igazság – már, ha ilyen egyáltalán létezik. Mindenesetre az Egyesült Államokban a szegénységküszöb alatt élők aránya még a legnagyobb konjunktúra idején is 12 százalék körül volt, míg az európai országokban sehol sem haladta meg a 7–8 százalékot, a skandináv országokban az 5 százalékot sem érte el. Másrészt azon népességi csoportok esetében, amelyek szisztematikusan gyengébben teljesítenek az IQ-tesztekben és az iskolában – az amerikai feketék, a hazai cigányok, vagy az Egyesült Királyságba harminc évvel korábban bevándorolt pakisztániak –, egyértelműen bizonyítható, hogy nemzedéki késésben vannak: hatvan-nyolcvan évvel később kezdtek iskolába járni, mint a többségi társadalom tagjai és általában rosszabb feltételek között.

Az elmúlt, körülbelül tizenöt évben új fejlemények keletkeztek, melyek egyetlen előnye, hogy – ha a politika és a szakma hajlandó mérlegelni ezeket – igen komoly érvet jelenthetnek az IQ-vitában. Nevezetesen, hogy a fejlett és gazdag országokban nő a szegénység, bővül a periféria. Az ok alapvetően minden bizonnyal a gazdaság, de azért érdemes figyelni arra, hogy ugyanebben az időben a fejlett országokban is gyors szegregálódásnak indult az iskolarendszer, tágul a szakadék az elitoktatás és a tömegoktatás között. (Halsey és mtsai, 1998)

Néhány gondolat a felzárkóztatás és kisebbségi oktatás hazai helyzetével kapcsolatban

Magyarországon a hatvanas évektől kezdve a sokat bírált szocialista oktatáspolitikát az a széles körben alkalmazott módszert alkalmazta,

amelyet pozitív diszkriminációnak neveznek. A „fizikai származásúakat” alacsonyabb pontszámmal vették fel az akkor még alapvetően elitképző egyetemekre, új középiskolai formák létesültek, amelyek nem a felsőoktatásra készítettek fel, de érettségihez juttatták a korábban alacsonyabb iskolázottságig jutó szülők gyerekeit. Mint Papp (1997) összefoglaló cikkében felhívja rá a figyelmet, mindenütt hasonló kísérletek történtek annak érdekében, hogy a gyerekek–fiatalok társadalmi hátrányait az oktatás által csökkentsék. Az iskola felelősségének és kötelezettségének hangsúlyozása mellett ugyanakkor sokan bizonygatták a felzárkóztatás értelmetlenségét, vagy az iskola tehetetlenségét a társadalmi hátrányok leküzdésével kapcsolatban. Így például Papp már idézett cikkében arra hívja fel a figyelmet, hogy a tudásollót nem sikerült összezárni, és az iskola centiméterre leképezi a társadalmi különbségeket.

Ez azonban csak részben felel meg a valóságnak. A tudásolló a hatvanas és a nyolcvanas évek közötti időszakban szűkült. A nyolcvanas években cigánycsaládokkal készült felmérések adatai szerint az egymást követő nemzedékek fokozatosan eljutottak az általános iskola befejezéséig. A dédszülők még analfabéták voltak, vagy 1–2 osztályt végeztek, a nagyszülők már eljutottak az 5-ig. Az ő, hatvanas években született gyerekeik már befejezték a 8 általánost, sőt a szakmunkásképzőig is eljutottak. Kemény István 1994-ben készült felvétele szerint az akkor 25–29 éveseknek 75 százaléka végezte el az általános iskola 8 osztályát, míg az 50–54 éves korosztálynak 28,9 százaléka. Itt tehát bekövetkezett egy valódi áttörés, annak ellenére, hogy a cigánygyerekek többsége túlkorosan szerezte meg az általános iskolai bizonyítványt. A folyamat azonban megszakadt, amikor a rendszerváltás után a bekövetkezett társadalmi változások következtében – miként ezt jó néhány tanulmány leírta – a szakképzetlen dolgozók, köztük a cigányság, tömegével veszítették el a munkájukat és kerültek egzisztenciálisan kiszolgáltatott helyzetbe.

Magyarországon a társadalomtudomány adós a hazai struktúraváltozások elemzésével és vizsgálatával, bár nem kétséges, hogy az elmúlt évtizedben nőtték az egyenlőtlenségek és csökkent a társadalmi integráció (lásd ezzel kapcsolatban Ferge Zsuzsa, Spéder Zsolt, Szalai Erzsébet, Utasi Ágnes és mások írásait). A kérdésre, hogy az iskola és az oktatáspolitikai önmagában képes-e kompenzálni az így keletkező hátrányokat, a válasz nyilvánvalóan nemleges. Az azonban meghökkentő, hogy az elszegényedés nyilvánvaló következményeire senki nem gondol, amikor arról van szó, miért csökkennek a magyar iskolások teljesítményei. A TÁRKI Társadalmi riport című kötetei évről évre jelzik, hogy a 14 éven aluliak egyre nagyobb csoportja kerül a szegénységküszöb alá. A 2000-es jelentés 202. oldalán szereplő táblázat szerint az 1998-ban 2 év alattiak, 3–6 évesek és 7–14 évesek – az utóbbi két csoport ma már iskolás – körében 1992-höz képest 10 százalékkal, vagy még többel növekedett a szegények aránya. Az adatok szerint e három gyermekcsoport 30–40 százaléka él a szegénységküszöb alatt. Ez rendkívül nagy demográfiai és szociális kockázatot

jelent, és minden bizonnyal sokkal nagyobb szerepet játszik a sokat emlegetett teljesítményromlásban, mint bármilyen oktatási körülmény. Hamis az oktatáspolitikának azzal kapcsolatos feltételezése, hogy a szegénység és egyenlőtlenség problémáit képes lesz az iskola megoldani. A realitásokat makacsul figyelmen kívül hagyó, a társadalmi problémákra nem reflektáló oktatáspolitikai – amelyet az eddigi kormányok mindegyike képviselt – megoldás helyett bűnbakot csinál az iskolából. Pedig az elvárható, hogy az iskola, ha már gyökeresen nem javíthat a helyzeten, akkor legalább ne rontson rajta.

Iskolai alternatívák

Mit tehet egyáltalán az iskola a növekvő jövedelmi egyenlőtlenségek és az azzal járó szocializációs szakadék következményeinek csökkentésére? Alapvető kérdés, hogyan tekintünk az életmód, a szocializáció jellegzetességeire. Régi vita, szubkulturális jellegzetesség, vagy a ki-rekesztettség, a perspektívtalanság következményei-e a marginális helyzetű csoportok életmódjának jellegzetes vonásai, mint például a korai házasság, a magas gyermekszám, a pénz gyors elköltése, vagy a fizikai ápolatlanság? E kérdésben mindig megosztottak voltak a szegénység kutatói.⁶ Csakhogy, mint többek között Kemény már 1972-ben (Kemény, 1979) felhívta rá a figyelmet, igen sok hasonlóság található a hasonló anyagi-társadalmi helyzetben élő cigány és nem cigány népesség életmódja, szokásai között, és ugyanezekkel a vonásokkal találkozunk az amerikai feketék vagy a braziliai szegénynegyed lakóinak körében. A probléma nagyon hasonló, mint az intelligencia esetében. A fenti jellegzetességek egy kultúra tartozékai, csak hogy a kultúrák nem az életkörülményektől függetlenül keletkeznek. Ami megtévesztő, az az, hogy az egyének ideológiákkal átszőtt tartós szokásokat alakítanak ki, kicsi koruktól kezdve. A kulturális szokások az egyének esetében nem változnak azonnal, ha átalakulnak a körülmények. Emellett az egyének kultúrája mindig az őket körülvevő szűkebb társas környezet, a család vagy az etnikai csoport függvénye is. Ha jelentősen változnak a létfeltételek – ezek tartozéka az iskola is –, akkor fokozatosan átalakulnak az egyéni szokások. Mint ez világosan leszűrhető az európai modernizáció történetéből, úgy látszik azonban, hogy sokan feledékenyebbek a kelleténél.

Az ellentmondást gyakran még a legjobb szándékú szerzők sem ismerik fel. Így Harsányi és Radó (1997) cikkében azt írja, hogy az iskolának asszimilációs elvárások nélkül kell biztosítania a cigány gyerekek eredményes továbbjutását és a „szabad identitásválasztás lehetőségét”. De mit értünk asszimilációs elvárásokon? Mit tekintünk a szubkultúra tartozékának? Hová tartozik a kézmosás, az olvasás, a helyesírás? Hová tartozik az irodalom ismerete? A bökkenő, és a rejtett csapda ugyanis az, hogy itt nem két egyenrangú kultúra áll egy-

⁶ A szubkultúra vitáról ld. Bokor, 1987, Vajda, 1990

mással szemben, ahol az egyénnek szabad választása volna, melyik tetszik jobban, mint mondjuk egy félig flamand, félig vallon belga esetében. A többségi, „nyugati típusú” kultúra elsajátítása egyúttal a felemelkedés, a jobb élet reménységének egyetlen eszköze. Ha nem készítjük ennek elsajátítására a gyereket, akkor szülei társadalmi státusának folytatására ítéljük. Vitázhatunk tehát azon, hogy egy adott népcsoport szokásai közé tartozik-e, hogy a nők minden megfogant gyereket a világra hoznak, az azonban nem vita tárgya, hogy ez az életmód Európa közepén (és a világ minden részén, bár kevésbé feltűnően) nyomorra és a marginális kisebbség életmódjára ítélt.

Ha világosan látjuk a célt, akkor talán túl lehet lépni azon a groteszk helyzeten, hogy ha a szociális és intellektuális hátrányoktól sújtott gyerekeket külön felzárkóztató osztályokba szervezik, ahol kisebb a létszám és türelmesebb a pedagógus, akkor mind a családok, mind az emberi jogok védelmezői kirekesztésről, szegregációról beszélnek. Ha viszont ez a gyerekcsoport a tanterv szerinti „normál” általános iskolába kerül, akkor a kultúrájukat nem tisztelő többségi pedagógiát és az eltúlzott követelményeket hányják az oktatási hatóságok szemére. Okosabb volna józan ésszel átgondolni és a szülők elé tárni a különböző megoldások előnyeit és hátrányait. A külön iskola kíméletesebb és megértőbb lehet a gyerekek saját szokásaival, hagyományaival szemben, de minden bizonnyal bennük nagyobb eséllyel konzerválódnak azok a hátrányok, amelyek között eddig élt a család. Itt nem, vagy csak kisebb hatásokkal jelenik meg a többségi követelmény, a gyerekek kevésbé látnak mintát maguk előtt. (Bár ha ezek az iskolák szép épületekben, jó anyagi feltételek között működnének és az ott végzett munka alapján megfelelő elismerésre számíthatnának a tanárok, lehet, hogy kevésbé sérelmeznék a cigány szülők a szegregációt).

A többségi iskola kétségkívül nagyobb nehézséget jelenthet a gyengébb alapról indulók számára, és annak is nagyobb az esélye, hogy néhányan nem tudnak lépést tartani. Az iskolai tanterv azonban – ez a tény is gyakran elsikkad a bírálatok során – nem iskolai termék csupán, hanem valamilyen formában tükrözi, hogy mi a társadalom véleménye a műveltségről, milyen tudást és magatartást várnak el bizonyos pozíciók elnyerése érdekében. Ezért a későbbi felemelkedés csak korlátozottan lehetséges azok számára, akik nem tudják teljesíteni az iskolai elvárásokat. Az elvárások azonban nemcsak a minősítés, hanem az inspiráció és a motiváció alapját is képezik, pontosabban e három dolog egymástól elválaszthatatlan. A gyerekek csak egy létező normán tudják lemérni saját képességeiket, és úgy, hogy a másokéval hasonlítják össze. Ha nem találkoznak a normával és a teljesítményüket nem minősítik, nincs nyitva a számukra a fejlődés lehetősége sem.

Egy másik ellentmondás, amely az idézett cikkben (Harsányi-Radó) szerepel, hogy bár a szerzők határozottan állást foglalnak az integrált oktatás mellett, úgy vélekednek, hogy az iskolában nem lehet azonos követelményeket támasztani a cigány gyerekekkel és a nem cigány gyerekekkel szemben.

Állítható-e eltérő követelmény a cigány és nem cigány gyerekekkel

szemben egy olyan osztályban, ahová vegyesen járnak? Gondoljuk csak végig a következményeket: a szociálisan hátrányos helyzetű és nem hátrányos helyzetű gyerekek együttes oktatása éppen azt a célt szolgálja, hogy a szimbolikus „léc” ne a gyengébb tanulók kényelmes magasságában legyen. Másrészt szeretnék visszautalni a motivációval kapcsolatosan mondottakra: a legkevésbé valószínű, hogy a társadalmi hátrány elszenvedői spontán érdeklődésére és élettapasztalataira lehet építeni az iskolai tanulásban. Az ő inspirálásuknál sokkal nagyobb szerepe lesz a közvetett, szekunder motivációs eszközöknek, a tanárnak, az osztályzásnak, az osztály hangulatának – és elkerülhetetlenül lesznek olyanok, akik gyengébben teljesítenek. A dolognak azonban két oldala van: a sikeresek lendülete ugyanebből táplálkozik, és a pozitív példának – ha nemcsak a kirakat célját szolgálják – kulturális üzenete van. (Más kérdés, hogy a tanári tapintat és szakértelem itt különösen fontos követelmény.)

De igen kínos szociális követelményei is lesznek annak, ha ugyanabban az osztályban nem egyforma mércével mérjük a cigány és nem cigány tanulókat. Függetlenül attól, hogy ez egyébként is pedagógia abszurdum, nincs annál megbélyegzőbb, mint ha a diákok egy részétől a többiekhez képest nyilvánvalóan kevesebbet várunk el. Még kínosabb következmény, ha a jobb képességű gyerekeket a szülők elviszik, mert nem akarják, hogy olyan közegben legyenek, ahol gyengék az elvárások, így minden erőfeszítés ellenére tovább növekszik a szegregáció.

Megdöbbenő, hogy az éles viták közepette a hazai oktatáspolitikai tanulmányozói nem figyeltek fel arra az amerikai szakirodalomban egyértelműen bizonyított tényre, hogy az erőltetett „deszeregáció” – akkor, amikor a társadalmi egyenlőtlenség egyébként növekszik – a valóságban felgyorsította a társadalom kettéválását szegényekre és gazdagokra, a valóságban növelte és véglegessé tette a szegregációt. (Rury, 2002)

Összefoglalás helyett

Az oktatás és a nevelés csak látszólag szakmai kérdés: alapvetően mindig politikai ügy volt. Politikai döntés kérdése az is, hogy milyen szakemberi álláspontot vegyen figyelembe az intézkedő. A mai politikusoknak ebből a szempontból könnyű dolguk van: a polarizálódás és a párbeszéd hiánya nemcsak a társadalomban tapasztalható, hanem az azt vizsgáló kutatók körében is. Szólásszabadság van: a folyóiratok közlik a helyzetet magasztaló, propagandisztikus és a kritikai szempontokat hangoztató szakemberek dolgozatait. A hazai szakirodalomban elsősorban az első csoport iránt mutatkozott érdeklődés: itthon nem találjuk nyomát a nyugati országok oktatási rendszerét bíráló, egyre erősödő bírálatoknak.

Ám a politikai döntéshozókat rossz döntéseik felelőssége alól nem

menti fel a konformista szakemberek véleménye: a társadalmi egyenlőtlenségek megítélése ugyanis alapvetően erkölcsi kérdés.

Irodalom

- Atkinson és mtsai, 1994: Pszichológia. Budapest, Osiris
- Báthory Z., 1992: Tanulók, iskolák, különbségek. Budapest, Tankönyvkiadó
- Bourdieu, P., 1974: Az oktatási rendszer ideologikus funkciója. In: Az iskola szociológiai problémái, Bp. Közgazdasági és Jogi Kiadó
- Buckingham, D., 2003: A gyermekkor halála, Budapest, Helikon
- Donaldson, M., 1985: The Mismatch Between School and Children's Minds. In: New Directions in Educational Psychology, 1. Oxford Univ. Press, Oxford
- Goldthorpe, H. J., 1998: Problems of „Meritocracy”. In: Halsey, A. H.–Lauder, H.–Brown, P.–Wells, A. S. (szerk.): Education, Culture, Economy and Society. Oxford Univ. Press
- Harsányi Eszter–Radó Péter, 1997: Cigány tanulók a magyar iskolákban. *Educatio*, 1997/1, 48–59.
- Jensen, A. 1998: The G Factor: The Science of Mental Ability. Westport, C.T. Praeger
- Mackintosh, N. J. 1998: IQ and human intelligence. Oxford: Oxford University Press
- Kemény I., 1979: Poverty in Hungary. *Social Science Information* 2. sz. 93–101.
- Kemény I., 1996: A romák és az iskola. *Educatio*, 1. 71–83.
- Kusum, S., 1998: Part-Time Employment in High School and its Effect on Academic Achievement. In: *Journal of Educational Research*, 1998/3, 131–140.
- Lukács P., 1996: Iskolarendszerek a fejlett országokban. In: *Educatio*, 1996/2, 203–214.
- Nagy J., 1974/a: Iskolaelőkészítés és beiskolázás. Bp. Akadémiai
- Nagy J., 1974/b: Kompenzáló beiskolázási modell. Bp. Akadémiai
- Papp J., 1997: A hátrányos helyzet értelmezése. In: *Educatio*, 1997/1, 3–8.
- Roediger, H. L.–Rushton, P.–Capaldi, E.–Paris, S. 1984: *Psychology*. Boston, Little Brown and Company
- Rury, J. L., 2002: Democracy's High School? Social Change and American Secondary Education in the Post-Conant era. In: *American Educational Research Journal*, Summer, vol. 39. N. 2. 307–336.
- Somlai P., 1997: Szocializáció. Budapest, Corvina
- Somlai P., 1998: Children of the Changeover. In: *New Hungarian Quarterly*, vol 39. Summer, 90–101.
- Stahl, S. A.–Pagruccio, J. R.–Suttles, C. W., 1996: First Graders' Reading and Writing Instruction in Traditional and Process-Oriented Classes. *Journal of Educational Research*, 1996/3, jan.–febr. 131–145.
- Szabó L.T., 1985: Hogyan működik a rejtett tanterv? *Pedagógiai Szemle*, 2. sz. 117–125.
- Tót É. 1997: A hátrányos helyzetű tanulók családi körülményei. In: *Educatio*, 1997/1, 8–23.
- Vajda Zs., 1990: A társadalmi marginalitás szociálpszichológiája. Főiskolai jegyzet, BGGYTF, Ranschburg Pál kollégium előadásai
- Vajda Zs., 1997: Elveszett gyerekkor. 2000, november, 46–52.
- Vajda Zs., 2001: Pedagógia és pszichológia. In: *Educatio*, 2001 tavasz, 49–63.
- Vajda Zs., 2002: Az intelligencia természete. In: *Az intelligencia és az IQ-vita*, Budapest, Akadémiai Kiadó

GYÖRGYI ZOLTÁN

Tanulás felnőttkorban¹

Az Oktatási Minisztérium Felnőttképzési főosztálya felkérésére a felnőttképzési törvény életbeléptetése előtt, 2001 végén–2002 elején felmérést végeztünk a hazai lakosság körében. Ez a vizsgálatunk arra vállalkozott, hogy feltárja a felnőttképzéssel kapcsolatos igényeket, elvárásokat, illetve a lakosság kisebb-nagyobb részét érintő, tanulásukat hátráltató akadályokat. A vizsgálatot a törvény életbeléptetése után 3 évvel ismételt elvégeztük, annak érdekében, hogy képet kapjunk a törvény esetleges hatásairól.

Bevezetés

A felméréseket az Oktatókutató Intézet megbízásából végezte a Medián Kft. az ún. omnibusz-vizsgálata keretében.² A Medián havi rendszerességgel indított omnibusza 1200 személyt érint. A kérdőívet mindkét felmérés esetében kétszer (2001. december és 2002. január elején illetve 2002 szeptemberében és októberében) kérdeztettük le. A két-két kérdezés ugyanazon reprezentativitási kritériumoknak felelt meg, de a kérdezettek személye minden – mind a négy – esetben eltért egymástól. A kérdezés kérdezőbiztosok segítségével történt, akik személyesen felkeresték a kérdezetteket, közvetlenül feltették nekik a kérdéseket, és ki is töltötték a kérdőívet. Ez a módszer lehetővé tette, hogy a kérdezettek köre ne csak az elvárt reprezentativitási mutatóknak feleljen meg, hanem – a válasz-megtagadások minimális szintre való szorítása következtében – más, a reprezentativitás szempontjából nem vizsgált mutatók szerint is tükrözze a hazai felnőtt lakosság összetételét.

A két felmérés során 2400–2400 kitöltött kérdőívhez jutottunk, ezek alapján vállalkoztunk a változások regisztrálására, illetve ez alapján terveztük a változások elemzését.

¹ A tanulmány alapjául szolgáló felmérést az Oktatási Minisztérium és a Foglalkoztatáspolitikai és Munkaügyi Minisztérium támogatta.

² Omnibusz vizsgálaton különböző témaköröket felölelő felmérés értendő. Jellemzősége, hogy a kérdezés szervezője „meghirdeti” egy adott időpontra az előre meghatározott körű (jelen esetben a 18 éven felüli népességre vonatkozó), előre meghatározott reprezentativitási kritériumoknak megfelelő kérdezést, s egy-egy megrendelő ehhez a kérdéshez csatlakozhat a saját kérdőívvel („felszállhat az omnibuszra”). Az omnibusz-vizsgálat kérdőíve tartalmaz egy olyan egységet, amely a kérdezettek legfontosabb szociológiai jellemzőit tartalmazza, s amelyeket az egyes megrendelők közösen használhatnak.

Az adatok feldolgozása igazolta a *minta összetételével* kapcsolatos előzetes várakozásokat. A két minta nemcsak az előzetesen kialakított reprezentativitási vonalak mentén egyezik meg (életkor, nemi összetétel, a lakóhely településének nagysága és típusa, helye), de azon változók (családi helyzet, foglalkozás, iskolai végzettség, jövedelmi viszonyok) megoszlása is hasonló, amelyekben a minta reprezentativitását közvetlenül nem lehetett biztosítani, de amelyek reprezentatív jellege a releváns mondanivaló érdekében nagyon fontos. Ez a hasonlóság arra utal, hogy megbízhatóan feldolgozhatók a képzéssel kapcsolatos információk is.

A két felmérés *eredményeinek*, vagyis a felnőttképzésben való korábbi részvétel, illetve az ezzel kapcsolatos tervek összehasonlítása azt mutatja, hogy a vizsgált időszak alatt nem regisztrálható érdemi változás.³ A kisebb eltérések a minta véletlenszerűségére vezethetők vissza. Meglátásunk szerint a két vizsgálat közötti rövid időszak nem tette lehetővé a képzéssel kapcsolatos elvárások, szándékok érdemi változását, különösen annak fényében nem, hogy a felnőttképzési törvény elsősorban olyan területen jelentett újat a korábbiakhoz képest (akkreditációs rendszer bevezetése), amely szükségszerűen csak hosszabb távon érezhető hatását a lakosság körében.

A tapasztalatok fényében lehetőséget láttunk arra, hogy a *két mintát összevonnjuk*, s a cluster-analízis módszerét is felhasználva szociológiailag értelmezhető társadalmi rétegek szerint csoportosítsuk a mintában résztvevőket. Ennek alapján az egyszerű megoszlások elemzésénél *árnyaltabb*, az egyes társadalmi rétegek vonatkozásában relevánsabb *elemzést adhatunk* a felnőttképzéssel kapcsolatos tapasztalatokról.

A két minta összevonására nemcsak megegyező összetételük és a képzéssel kapcsolatos hasonló válaszok adtak lehetőséget, hanem a két felmérés közeli időpontja is. Az ily módon kialakult 4800 fős minta lehetővé tette, hogy kisebb lakossági csoportokról is megbízhatóbb képet adjunk, hiszen a véletlen szerepe nagyobb mintanagyság esetén csökken.

A cluster-analízis révén egy adott sokaságon belül (jelen esetben a 4800 fős mintán) előre megadott változók alapján (esetünkben a kérdések egy része figyelembe vételével) az adott sokaságon belül olyan csoportokat képeztünk, amelyek a lehető leghomogénebbek, illetve amelyek egymástól való „távolsága” a lehető legnagyobb. Mint minden matematikai módszer, ez sem csodaszer, az elemzésnél figyelembe kell venni az eljárás speciális körülményeit, vagyis hogy a kutató milyen kiinduló feltételeket adott meg (clusterek száma, változók összetétele stb.). Ezeket az előzetes kutatói hipotéziseket tükröző tényezőket a kapott eredmények alapján felülbírálván jutottunk el azokhoz a legfontosabb, a tanulóhoz való viszonyt leginkább befolyásoló szociológiai mutatókhoz, amelyek alapján a mintánk (s reprezentativitása alapján nyugodtan mondhatjuk: a lakosság) csoportosítható. (Például a cluster-analízis során lehatárolt csoportok összetétele azt jelezte, hogy a lakóhely földrajzi elhelyezkedése és típusa – településnagyság, településtípus – nem lényeges tanulást befolyásoló tényező, vagy kiderült, hogy a kérdezettek aktivitása

³ A felmérésben a felnőttképzésbe soroltunk minden nem nappali tagozatú iskolai formában történt tanulást.

– van-e munkahelye, ill. annak jellege – lényegesen kisebb hatású, mint az életkor.)

1. A tanulást meghatározó tényezők és a jellegzetes lakossági csoportok

A cluster-analízis azt jelezte, hogy vannak az átlagosnál lényegesen magasabb arányban tanuló lakossági csoportok, s hogy ezek között sem tekinthető általánosnak a tanulás (legalábbis annyira nem, hogy három-évenként sor kerüljön ilyenre). Az is kirajzolódott, hogy az 55 éves kor szakaszhatár a tanulásban (e kor felett elenyésző mértékű a tanulás), ez alatt azonban nincs jelentősége az életkornak. Nemcsak általában nincs, de a különböző társadalmi rétegek esetében sem. A jövedelmet nézve a havi 72 ezer forintos jövedelemhatárt nevezhetjük választóvonalnak. A családi helyzetnek, a családban élő gyerekek számának sincs tanulást befolyásoló hatása, ezek látszólagos hatása az életkornak tulajdonítható.

Ugyanakkor kiderült az is, hogy melyek azok a tényezők, amelyek alapvetően befolyásolják a tanulásban való részvételt. Az adatok arra utalnak, hogy ebben a következő tényezőknek van elsődleges szerepe:

- a személyi életkorának (55 évesnél fiatalabb, ill. idősebb)
- nemének
- iskolai végzettségének (8 általános iskola, vagy alacsonyabb/szakmunkásiskola/középfok/felsőfok)
- az iskolai végzettség módjának (nappali tagozat/egyéb forma)
- a jövedelemnek (72 ezer forint alatt, ill. felett)⁴.

A felnőttkori tanulás egyes rétegenkénti mértékével összefüggésbe hozható tényezők kapcsán két megjegyzést kell tennünk:

• Csupán annyit állítunk, hogy a fenti tényezők és a felnőttkori tanulás között összefüggés van, az *ok-okozati kapcsolatok nem tisztázottak*. Feltételezhető, hogy egyes tényezők okként, mások okozatként, s ismét mások okként és okozatként egyaránt szerepet játszanak.

• A különböző tényezők és a tanulási kedv közötti *összefüggés nem tényezőnként értendő, hanem az összes változó egészében*. Ennek megfelelően nem azt állítjuk például, hogy a férfiak és a nők között eltérő a tanulási kedv, vagy, hogy a jövedelem növekedésével vagy az iskolai végzettség emelkedésével párhuzamosan többen tanulnak. Ezzel szemben azt állítjuk, hogy például a nők tanulással kapcsolatos viszonya a jövedelem és a végzettség függvényében eltér a férfiakétól.

A fentieknek megfelelően a lakosságot 11 csoportba soroltuk. Olyan 11 csoportba, amely nem csupán a felnőttkori tanulás tekintetében te-

⁴ A 72 ezer forintos jövedelemhatárt csak fiktív határnak tekinthetjük, tekintettel a jövedelmi adatok általános megbízhatatlanságára. Alapvetően úgy kell értelmeznünk, hogy van egy – pontosan nem meghatározható – jövedelemhatár, amely felett a tanulási szokások – egyes más feltételek függvényében – másképp viselkednek, mint alatta.

kinthető viszonylag homogénnek, de szociológiailag is értelmezhető. Ezt mutatja a következő táblázatunk.

A kialakított csoportok jellemzői

A csoport kódja	A csoport jellemzői ⁵
	55 év alattiak
1	Alacsony végzettségű nők
2	Alacsony végzettségű, alacsony jövedelmű férfiak
3	Alacsony végzettségű, de magas jövedelmű férfiak, szakmunkás végzettségű férfiak
4	Szakmunkás végzettségű, alacsony jövedelmű nők, nappali végzettséggel
5	Nappali tagozaton érettségizett, alacsony jövedelmű férfiak
6	Felsőfokú végzettséggel rendelkező, de alacsony jövedelmű férfiak
7	Szakmunkás nők alacsony jövedelemmel, de kiegészítő képzésben szerzett végzettséggel
	Szakmunkás végzettségű nők, magas jövedelemmel
	Alacsony jövedelmű érettségizett nők
	Nappali tagozaton szerzett felsőfokú végzettségű nők, alacsony jövedelemmel
8	Kiegészítő képzésben érettségizett alacsony jövedelmű férfiak
	Érettségizett, magas jövedelmű férfiak
9	Felsőfokú végzettséggel rendelkező magas jövedelmű férfiak
10	Érettségizett magas jövedelmű nők
	Felsőfokú, de kiegészítő képzésben szerzett végzettségű alacsony jövedelmű nők
	Felsőfokú végzettségű magas jövedelmű nők
99	55 év felettek

A tanulmányunkban e csoportok szerint adjuk közre legfontosabb tapasztalatainkat.

A csoportok szociológiai jellemzői

A csoportosrend alapvetően a *lakosság iskolai végzettségére épül*, s egyben tükrözi – kisebb egyenetlenséggel – a tanulásban való részvétel mértékét is. Ennek megfelelően a két változó párhuzamossága, összefüggése jelenik meg benne. Ugyanakkor azt is jelzi, hogy – nemenként eltérő módon – a képzési hajlandóság bizonyos tényezők hatására felfelé mozdul. Ezek között említhetjük, hogy a korábban kiegészítő képzésben tanulók, illetve a magas jövedelemmel rendelkezők tanulási hajlandósága sok esetben magasabb, mint amire az iskolai végzettségből következtethetünk. Ennek következtében azt mondhatjuk, hogy ez a két tényező hasonló tanulási aránnyal párosul, mint az eggyel (egy esetben) két fokozattal magasabb iskolai végzettséggel rendelkezőké.

A következő tábla összefoglalóan mutatja, hogy az egyes csoportok

⁵ A kategóriák magyarázata:

- alacsony jövedelem 72 E Ft havi bruttó jövedelem alatt, magas jövedelem e felett;
- alacsony végzettség: 8 ált. iskola, vagy az alatt;
- kiegészítő képzésben végzettséget szerzők: esti, vagy levelező tagozaton, illetve egyéb formában megszerzett végzettség.

TANULMÁNYOK

(a továbbiakban: státuscsoportok) milyen mértékben vettek részt felnőtt-
oktatásban az utolsó három évben.⁶

1. tábla *Részt vett-e nem nappali tagozatos képzésben az utóbbi 3 évben?*

Státus csoport		Nem	Igen	Összesen
1	Fő	364	23	387
	%	94,1	5,9	100,0
2	Fő	210	24	234
	%	89,7	10,3	100,0
3	Fő	626	154	780
	%	80,3	19,7	100,0
4	Fő	294	68	362
	%	81,2	18,8	100,0
5	Fő	109	55	164
	%	66,5	33,5	100,0
6	Fő	31	22	53
	%	58,5	41,5	100,0
7	Fő	339	205	544
	%	62,3	37,7	100,0
8	Fő	78	61	139
	%	56,1	43,9	100,0
9	Fő	35	39	74
	%	47,3	52,7	100,0
10	Fő	64	85	149
	%	43,0	57,0	100,0
99	Fő	1470	40	1510
	%	97,4	2,6	100,0
Összesen	Fő	3620	776	4396
	%	82,3	17,7	100,0

Egyes előzetes adatok arra utaltak, hogy a munkanélküliség, illetve a fiatal nők átmeneti inaktivitása (gyes, gyed) növeli a tanulási hajlandóságot, az adatokat ezért részletesebben is megvizsgáltuk,

A munkanélküliek látszólagos nagyobb tanulási kedve csak azzal hozható összefüggésbe, hogy – egy-egy térségben (pl. az ország keleti térségében) – a magasabb végzettségűek között több a munkanélküli, s nem munkaerő-piaci státusuk, hanem a magasabb végzettségük miatt magasabb a tanulási kedvük, mint más térségek lakosságáé, ahol a munkanélküliség kisebb.

A gyerekekkel otthon lévő anyák esetében csak a 7. csoportba tartozó, társadalmi státusuk alapján középosztályba sorolható nők esetében beszélhetünk erről. Az alacsonyabb végzettségű nők esetében éppen fordított az arány, a legmagasabb státusú nők pedig alapvetően nem is élnek ezzel a társadalom biztosította lehetőséggel, illetve akik – jövedelmi helyzetüket leszámítva – ide kerülhetnének, a tanulással való viszonyuk alapján a 7. csoportba, vagyis a nőket tekintve eggyel alacsonyabb státusú csoportba kerültek.

Összességében a lakosság fenti csoportjainak tanuláshoz való viszonyát a munkanélküliek, illetve a gyesen, gyeden lévők érdemlegesen nem befolyásolják, ezért a kialakított csoportok számát nem bővítettük.

⁶ Ez alapján egyes csoportok összevonhatók lennének, de ez esetben szociológiailag értelmezhetetlen csoportokat kapnánk.

Az egyes csoportok illetve az ezeknek megfelelő társadalmi rétegek lakóhelye nem mutat jellegzetes eltérést, a kisebb eltérések az egyes térségek lakosságának összetételével hozható összefüggésbe. Ki kell térnünk viszont arra, hogy az említett csoportokba tartozók milyen munkaerőpiaci helyzetben vannak. Tesszük ezt azért is, mert úgy gondoljuk, hogy ez a munkaerő-piaci pozíció bizonyos mértékig megmagyarázza a felnőttképzésben való részvételt.

Az aktivitás az első két csoportban a legalacsonyabb, az 1. csoportba tartozók alig több mint egy harmada, a 2. csoportba tartozók 45 százaléka dolgozik csupán. Mindkét csoportban igen sok a nyugdíjas is, ami – figyelembe véve az 55 éves felső életkori határt – alapvetően rokkant nyugdíjas státust jelenthet. A második csoportban számottevő a tanulók száma is, ami arra utal, hogy van egy formálisan alacsony képzettségű réteg, amelyik még nem került ki az iskolarendszerekből. Ez a réteg az egyéb szociológiai jellemzői alapján nyilván nem azonos a többi idesorolt személlyel, de csekély létszámuk miatt adataik önállóan nem kezelhetők.

Az első két csoportban kiemelkedően magas (16 ill. 20%-os) a munkanélküliség, s az 1. csoportban a foglalkoztatottak arányát csökkenti a gyese, gyeden lévők viszonylag magas (13%-os) aránya is.

A 3., 6. és a 8–10. csoport alapvetően az aktív dolgozók rétege. A 4. és a 7. csoportba tartozók között sok a gyese, gyedes nő, az 5. csoportban pedig kiemelkedően sok a tanuló. Ez a csoport nem csak a munkavállalók, hanem jelentős részben a felsőfokon továbbtanulók csoportja is.

2. tábla A kérdezett dolgozik-e?

Státusz csoport	Fő vagy rész munka	Gyes, gyed	Nyugdíjas	Munkanélküli	Tanuló	Egyéb (htb., inaktív, eltartott)	Összesen	
1	Fő	133	49	81	61	12	51	387
	%	34,4	12,7	20,9	15,8	3,1	13,2	100
2	Fő	107		33	47	37	12	236
	%	45,3		14,0	19,9	15,7	5,1	100
3	Fő	644		67	55	4	9	779
	%	82,7		8,6	7,1	0,5	1,2	100
4	Fő	180	91	33	36	4	19	363
	%	49,6	25,1	9,1	9,9	1,1	5,2	100
5	Fő	96		12	15	38	3	164
	%	58,5		7,3	9,1	23,2	1,8	100
6	Fő	41		5	1	4	2	53
	%	77,4		9,4	1,9	7,5	3,8	100
7	Fő	324	65	51	36	53	17	546
	%	59,3	11,9	9,3	6,6	9,7	3,1	100
8	Fő	132		4	3		0	139
	%	95,0		2,9	2,2		0,0	100
9	Fő	71		4			0	75
	%	94,7		5,3			0,0	100
10	Fő	131	10	5	2		2	150
	%	87,3	6,7	3,3	1,3		1,3	100
99	Fő	91		1393	5		17	1506
	%	6,0		92,5	0,3		1,1	100
Összesen	Fő	1950	215	1688	261	152	132	4398
	%	44,3	4,9	38,4	5,9	3,5	3,0	100

TANULMÁNYOK

Az egyes rétegek végzettségükből adódóan dolgoznak fizikai vagy szellemi munkakörben. A 6–7. ill. a 9–10. csoportban a szellemi dolgozók vannak többségben, közülük vezetői beosztásban azonban csak a 9. csoportban vannak kiemelkedően magas arányban (48%-uk). A fizikai dolgozók – végzettségüknek megfelelően végeznek döntően szak- (3–5, 7–8. csoport) illetve segédmunkát (1–2. csoport).

A jövedelmi adatok a 8–10. réteg kiemelkedően jó helyzetére utal, valamint arra, hogy egyes alacsony képzettségű rétegek jövedelme meghaladja a táblázat közepén szereplő rétegeket.

1. ábra A kérdezettek havi nettó jövedelme

Mindez azt eredményezi, hogy a kialakított csoportok sorrendje többé-kevésbé egy társadalmi státussorrend is. Olyan sorrend, amely jól leírható az említett mutatókkal, s amely – legalábbis a vizsgálat időpontjára vonatkozóan – mutatja a csoportba tartozók „végleges” (hosszabb távon többé-kevésbé állandó) vagy pillanatnyi (éppen menetközben lévő, pl. még tanuló) státusát. Ennek megfelelően a csoportok a következő táblázat vezércímkeivel írhatók le. E vezércímkek szükségszerűen csak a csoportok többségére vonatkoztatva jellemzik őket, elfedve a kisebb létszámú alcsoportokat, ugyanakkor alkalmasak arra, hogy adott esetben ezek segítségével értelmezzük a felmérés tapasztalatait.

3. tábla A csoportok jellemzői és mintán belüli megoszlása

A csoport kódja	55 év alattiak	Az adott réteg aránya a mintán belül ⁷
1	LESZAKADÓ NŐ Alacsony végzettségű, munkahellyel nem rendelkező ill. rossz munkaerő-piaci helyzetben lévő nők	8,7
2	LESZAKADÓ FÉRFI Alacsony végzettségű, munkahellyel nem rendelkező ill. rossz munkaerő-piaci helyzetben lévő férfiak	5,3
3	TÖREKVŐ SZAKMUNKÁS Legfeljebb szakmunkás végzettségű szakmunkásként dolgozó, jó beosztással rendelkező férfiak	17,8
4	ROSSZ SZAKMÁVAL RENDELKEZŐ NŐ Szakmunkás végzettségű, gyesen lévő, vagy rossz munkaerő-piaci pozícióban lévő nők	8,3
5	ROSSZUL ÉRVÉNYESÜLŐ ÉRETTSÉGIZETT FÉRFI Érettségizett, még tanuló, vagy rossz munkaerő-piaci pozícióban lévő férfiak	3,7
6	ROSSZUL ÉRVÉNYESÜLŐ DIPLOMÁS FÉRFI Felsőfokú végzettséggel rendelkező, de ehhez képest rossz munkaerő-piaci pozícióban lévő férfiak	1,2
7	KÉPZETT, DE ROSSZUL ÉRVÉNYESÜLŐ NŐ Középszintű, esetleg felsőfokú végzettségű nők rossz munkaerő-piaci pozícióban ill. gyesen	12,4
8	ELIT-SZAKMUNKÁS Középfokú végzettségű, jó fizikai munkakörben dolgozó férfiak	3,1
9	FÉRFI ELIT Felsőfokú végzettséggel rendelkező magas jövedelmű férfiak	1,7
10	NŐI ELIT Képzett értelmiségi nők, jó, de alapvetően nem vezetői munkakörben	3,4
99	NYUGDÍJASOK 55 év felettiek	34,1

2. Az egyes társadalmi rétegek viszonya a tanuláshoz

Az eddigi tanulmányok

Az egyes csoportok nem pusztán eltérő mértékben kapcsolódtak valamilyen képzésbe a vizsgált három év során, de abban is markáns eltérések figyelhetők meg, hogy hányszor tanultak az eltelt időszakban. Összességében azt mondhatjuk, hogy minél magasabb arányban tanult egy-egy réteg, annál nagyobb a többszöri tanulás valószínűsége is. A két elit csoportba soroltak több mint negyed része legalább kétszer vett részt valamilyen képzésben, sőt csaknem ötödrészüket legalább háromszor. Mindez azt jelenti, hogy ennek a rétegnek (pontosabban e réteg számottevő részének) lételeme a tanulás. A férfiak esetében ez a tanulás minden bizonnyal összefüggésbe hozható munkakörükkel: okként és/vagy következmény-

⁷ A kérdezettek 8,9 százaléka valamilyen adathiány miatt nem volt besorolható egyik csoportba sem, az itt feltüntetett arányok a megmaradt elemszámon belüli megoszlást tükrözik.

TANULMÁNYOK

ként szerepet játszik ebben. A női elit csoportban kevésbé látszik ez az összefüggés, de tény, hogy ez a kvalifikált réteg is a tanulás révén jutott viszonylag jól fizető pozíciókba.

Valamelyest kevésbé markánsan, de ugyanez rajzolódik ki a 8. csoportban is. Ez azt jelzi, hogy a tanulás iránti igény nemcsak a diplomások között fogalmazódik meg, hanem *van egy képzett szakmunkás réteg* (már eleve középfokú végzettséggel!), *amely számára a folyamatos tanulás a (siker) karrierút nélkülözhetetlen eleme.*

A középstátusúnak tekinthető 5–7. csoport számára a tanulás kisebb jelentőségű. Ez a három réteg (pontosabban egy részük) próbál kitörni a helyzetéből, igyekszik – bár nem tudjuk megmondani milyen sikerrel – képzettségéhez képest – legalábbis egyelőre még – nem túl sikeres pályafutásán korrigálni.

A 4. csoportba tartozók viszonylag csekély tanulási kedve jelzi azt, hogy a korábbi nem túl sok munkaerő-piaci sikerrel járó iskolai tanulmányok – feltételezhetően a női szerepek miatt – nehezen korrigálhatók.

A *törekvő szakmunkások* között viszont szépszámmal találunk olyanokat, akik *a tanulás révén igyekeznek előbbre jutni.* Bár összességében az országos átlagnak megfelelően vettek csak részt képzésben, de közülük igen sokan (harmaduk) legalább kétszer.

Az 1. és a 2. csoport esetében a kis tanulási arány miatt nehezen értelmezhetők a részletes adatok, a nyugdíjasok rétegével ugyanezen ok miatt a továbbiakban csak érintőlegesen foglalkozunk.

2. ábra Részvétel a felnőttképzésben⁸

Lásd az I. táblázatot⁹

⁸ A kérdést megelőző három éven belül, minden, a nappali tagozatos iskolai oktatáson kívüli szervezett képzésben.

⁹ A római számmal jelölt táblázatok a mellékletben találhatóak.

A képzés jellegére vonatkozóan kérdezettként csak egy adat, az utolsó képzésre vonatkozó adat áll rendelkezésünkre. Ez is jelzi azonban az egyes rétegek „szokásait”, ami nyilván egyaránt eredője az igényeknek és a képzési kínálatnak. Az adatok vizsgálata egyben arra is utal, hogy a felnőttoktatásban való részvétel milyen mértékben befolyásolta a formális iskolai végzettséget, s ennek révén az adott státuscsoportba való kerülést. Az adatok azt mutatják, hogy volt ennek ebben szerepe. Vagyis az esetek egy részében, mindenekelőtt a 6. és 9–10. csoportban nem elhanyagolható azok aránya, akik alapvetően azért kerültek be az adott rétegbe, mert éppen az utóbbi években fejezték be tanulmányaikat valamilyen nem nappali rendszerű iskolai oktatásban. Ugyanakkor azt kell mondanunk, hogy alapvetően mégsem emiatt magas az említett csoportok átlagosnál magasabb tanulási aktivitása. Ha pusztán a tanfolyami képzést nézzük, amely a formális végzettségre csak kis hatással jár, akkor is azt tapasztaljuk, hogy – ha kisebb is a különbség, de – hasonló sorrend alakul ki az egyes csoportok között a felnőttkori tanulásban. Ha ehhez hozzávesszük a korábban elmondottakat, vagyis, hogy a képzettebbek általában több képzésben vesznek részt, akkor egyértelműen állítható, hogy a vizsgált csoportok markáns, s a képzésben való részvételt illetően is jellegzetes társadalmi rétegek.

Ahhoz képest, hogy a hazai nyelvoktatást, s ennek következtében a hazai lakosság nyelvtudását állandó kritika éri, illetve, hogy a nyelvtudás hiánya sokakat akadályoz a munkavállalásban, a *nyelvtanfolyamokon való részvétel általánosan, tehát minden vizsgált rétegben alacsony*. Az első négy csoportban szinte jelentéktelen, egyedül a 7. csoportba került, s helyzetükön feltehetőleg valamelyest változtatni kívánó nők esetében beszélhetünk számottevő nyelvtanulásról.

A szabadidős képzés általánosan alacsony arányú, de a 3. csoportban (törekvő szakmunkások) valamelyest kiemelkedik.

A két legalacsonyabb státusú csoportban megfigyelhető a betanító képzések viszonylagos magas aránya. Ez azt jelzi, hogy – bár e két gyengén képzett csoport alapvetően nem tanul – létezik közöttük egy markáns alréteg, amely munkaerő-piaci helyzete megtartása (munkahelye megtartása vagy egy új munkahely megszerzése) érdekében tanulásba kezd.

TANULMÁNYOK

3. ábra *Az utolsó alkalommal milyen jellegű képzésben vett részt?*

Lásd a II. táblázatot

Az utolsó képzés hosszára vonatkozóan nehéz egyértelmű megállapításokat tenni, mégis úgy tűnik, hogy a hosszabb képzések inkább a képzetlenebb rétegeket érintik. (Kétségtelen ugyanakkor, hogy e rétegek egy része éppen az utolsó képzése révén jutott magasabb végzettséghez, vagyis magát a csoportosítást is befolyásolta a hosszabb – iskolarendszerű – képzés.) Ami viszont a tanfolyamok intenzitását illeti: inkább a kevésbé képzettek tanultak intenzívebb formában (hetente legalább négy alkalommal).

A tanulás mértékét jelentősen befolyásolhatja, hogy ki viseli annak költségét illetve, hogy – amennyiben munka mellett történik – kap-e az illető valamilyen munkaidő-kedvezményt ehhez.

Ami az utolsó tanfolyam finanszírozását illeti azt tapasztaljuk, hogy azok minden réteg esetében *zömében tiszta finanszírozásúak*, vagyis a költségeket egy személy vagy intézmény fedezi. A vegyes finanszírozású tanulmányok a 10. státuscsoportban a legmagasabbak, de itt is csak 17 százalékot érnek el. Az egyes rétegek közötti eltérések így statisztikailag értelmezhetetlenek.

4. tábla Az utolsó tanfolyam hossza

Státuscsoport		Maximum 1 hét	1 hét– 3 hónap	3–12 hónap	1 év felett	Összesen
1	Fő	3	9	5	5	22
Leszakadó nő	%	13,6	40,9	22,7	22,7	100,0
2	Fő	1	4	18	0	23
Leszakadó férfi	%	4,3	17,4	78,3	0,0	100,0
3	Fő	13	68	57	13	151
Törekvő szakmunkás	%	8,6	45,0	37,7	8,6	100,0
4	Fő	5	20	28	18	71
Nő, rossz szakmával	%	7,0	28,2	39,4	25,4	100,0
5	Fő	9	16	19	9	53
Érettségizett férfi	%	17,0	30,2	35,8	17,0	100,0
6	Fő	5	3	7	7	22
Diplomás férfi	%	22,7	13,6	31,8	31,8	100,0
7	Fő	16	51	73	65	205
Képzett nő	%	7,8	24,9	35,6	31,7	100,0
8	Fő	5	18	24	14	61
Elit- szakmunkás	%	8,2	29,5	39,3	23,0	100,0
9	Fő	4	15	10	12	41
Férfi elit	%	9,8	36,6	24,4	29,3	100,0
10	Fő	11	14	26	33	84
Női elit	%	13,1	16,7	31,0	39,3	100,0
99	Fő	7	16	11	4	38
Nyugdíjasok	%	18,4	42,1	28,9	10,5	100,0
Összesen	Fő	79	234	278	180	771
%	10,2	30,4	36,1	23,3	100,0	

A finanszírozók összetétele jellegzetes sajátosságokat mutat az egyes csoportok esetében. A munkaiügyi központok szerepe nemcsak összességében csekély, de a munkanélküliség által leginkább érintett társadalmi rétegekben sem éri el az egyharmadot. Szembetűnő ugyanakkor, hogy a leszakadó nők esetében milyen alacsony a részesedésük, igaz, ez a réteg eleve alacsony arányban tanul. Az okok nyilván összetettek, de arról lehet szó, hogy ez a réteg alapvetően csak akkor vállalja a tanulást, ha egy-egy konkrét munkahely igényli (illetve finanszírozza azt). Olyan réteg ez, amely a tanulást nem befektetésnek tekinti, hanem egy konkrét munkahelyen való elhelyezkedés szükségyszerű feltételének. Ezzel hozható összefüggésbe, hogy az alacsonyabb státusú csoportok tagjai nem csekély mértékben a munkahelyük által finanszírozott képzésben vesznek részt. Ennél magasabb munkahelyi támogatást csak a három elit réteg tud felmutatni, az ő esetükben viszont inkább más állhat a háttérben: feltételezhető, hogy itt csak részben fogalmazza meg a munkahely a képzési igényeit (amit azután finanszíroz), részben viszont a csoport tagjai tudják igényeiket elismertetni a munkahelyükkel.

Az előbbiekből következően alapvetően a középrétegek találnak leg-

TANULMÁNYOK

kevésbé finanszírozót a tanulásukhoz, ezért az átlagosnál valamivel magasabb arányban kényszerülnek a tanulás költségeinek felvállalására.

4. ábra *Ki fizette az utolsó tanfolyamot?*

Lásd a III. táblázatot

A tanfolyami költségek egyértelműen jelzik, hogy a magasabb képzettségűek, a jobb munkaerő-piaci státusúak képzése egyértelműen drágább, ennek megfelelően ezek a rétegek kapnak képzésükhöz elsősorban magas támogatást, annak ellenére, hogy sokan közülük saját maguk is vállalják a drága képzéseket.

A nem munka mellett tanulók magas aránya azokat a státuscsoportokat jellemzi, amelyekben sok a még nappali tagozaton tanuló fiatal.

A dolgozók közül a két *legalacsonyabb státusú réteg kapott legkisebb arányban munkaidő-kedvezményt*. A többi rétegben vegyes a kép, nem lehet egyértelmű tendenciákat felfedezni. Leginkább a *törekvő szakmunkások* rétege emelhető ki, az ő esetükben a munkahelyük egyértelműen hozzájárul a képzésükhöz. Ha a munkahely finanszírozta képzéseket és a kapott munkaidő kedvezményt összevetjük akkor azt látjuk, hogy az alsó és középrétegek esetében ezek aránya nagyjából megegyezik, a felsőbb rétegek esetében viszont a finanszírozás mellé kevésbé jár más kedvezmény. Az adatok arra sajnos nem adnak választ, hogy milyen mértékben beszélhetünk itt munkaidőn túli tanulásról, vagy munkaidő alatti, de kedvezményként nem definiált tanulásról.

5. ábra Tanfolyami költségek

Lásd a IV. táblázatot

6. ábra Kapott-e támogatást a munkahelyen?

Lásd az V. táblázatot

TANULMÁNYOK

A tanulást akadályozó tényezők

Hogy egy-egy ember tanulása előtt milyen akadályok állnak, azt objektív módon felmérni rendkívül nehéz. Egy egyszerű felmérésből csak azt tudhatjuk meg, hogy ő maga milyen akadályokat lát maga előtt, illetve mire hivatkozik, esetleg milyen tényleges és képzelt akadályokkal menti fel magát a tanulás alól. Mint a következő pontban látni fogjuk, a tanulási szándék sokkal erősebb, mint az utóbbi három évben ténylegesen regisztrált tanulás. A kettő közötti különbséget egyrészt az idő okozta változás jelenti, másrészt azok az emberek előtt meglévő, esetleg „tornyosuló” akadályok, amelyek végül is megghiúsítják a tanulási szándékot.

Akadályokat minden társadalmi réteg túlnyomó többsége lát maga előtt. A legkevésbé jellemző ez két középstátusú rétegre, s talán nem véletlenül: férfiakra. Egy részük még egyébként is tanul, más részük pedig karrierje előtt áll, s ennek nyilván természetes részének tekinti a tanulást. A legtöbb akadályt az alacsonyabb státusú rétegek, valamint a két magasabb státusú női réteg jelzi. Hogy mi áll ezek hátterében, arra majd az akadályok struktúráját jelző 5. tábla nyújt magyarázatot.

7. ábra Hány tényező akadályozza a tanulásban?

Lásd a VI. táblázatot

Az akadálystruktúra vizsgálata óvatosságra készítet. Legtöbben ugyan saját *öregségüket* jelölték meg, mint akadályozó tényezőt, ugyanakkor látni kell, hogy ebben óriási szerepe van a minta (ennek megfelelően a felnőtt korú lakosság) összetételének is. Az *55 év feletti*ek 88 százaléka megjelölte ezt a tényezőt, vagyis ebben a korcsoportban a tanulás teljesen háttérbe szorul. Az öregség nyilván azt jelenti, hogy nem érzik magukat alkalmasnak bármilyen képzési formába való bekapcsolódásra, de szere-

pet játszhat ebben a cél, illetve a korosztály számára alkalmas lehetőségek hiánya is.

A másik, *általánosan megjelölt* akadály a *tanfolyamok ára*, pontosabban a jövedelmekhez viszonyított ára. Egy részletesebb vizsgálat révén e tényező háttérét is fel lehetne mélyebben tárni, jelen felmérésünk azonban utal arra, hogy – szinte társadalmi rétegtől függetlenül – a lakosság egésze nagyon költségérzékeny. *Különösen igaz ez az alacsonyabb státusú rétegekre*, amelyek jövedelmi helyzete még az olcsóbb képzéseket is nehezen engedheti meg.

Az akadályozó tényezők sorában a harmadik helyen a *munkavégzés* okozta időhiány jelenik meg. Ez elsősorban azokat a rétegeket sújtja, amelyek jó munkahellyel rendelkeznek, amely ugyanakkor sok idejüket lekötí, s ezért kevés tanulásra fordítható idővel rendelkeznek. Értelemszerűen a *két elit rétegre* vonatkozik leginkább, de az *elit szakmunkások* illetve a *törekvő szakmunkások* számára is ugyanilyen problémát jelent.

A *család*, mint akadályozó tényező csak a lakosság 13 százalékát érinti, de az aktív korúak között értelemszerűen lényegesen magasabb arányban. Értelemszerűen ez a tényező *elsősorban a nőknek* okoz problémát, főként az alacsonyabb státusúak esetében, de valamelyest a hierarchia felső végén is.

A *többi* akadályozó tényezőnek az előzőekhez képest *kisebb a jelentősége*, de egy-egy réteg esetében ezekkel is számolni kell. Így például ki kell emelnünk a két *leszakadó* réteg esetében az *utazási költségeket*, illetve a tanulás várható *munkaerő-piaci eredménytelenségére* vonatkozó várakozásait, valamint *szubjektív öregségüket*. Ez utóbbi tényező azzal magyarázható, hogy ez a viszonylag képzetlen réteg oly régen ült már iskolapadban, olyannyira elszakadt a tanulástól, hogy már képtelennek érzi magát erre.

A két legalacsonyabb státusú réteghez *hasonló* akadályszerkezettel jellemezhető a *rossz szakmával rendelkező női* (szakmunkás) réteg is.

A *betegségnek*, mint akadályozó tényezőnek *kicsi a szerepe*, egyedül a *leszakadó női réteg* hivatkozott erre említésre méltó arányban.

Külön meg kell említenünk, hogy a képzési választék illetve a tanfolyamok elérhetősége általában nem okoz gondot. Ez utóbbi egyes képzetlenebb rétegek esetében ugyan felmerül, elsősorban nőknél. Esetükben ezt a tényezőt nem önmagában, hanem a családi kötelezettségekkel együtt kell értelmezni.

TANULMÁNYOK

A tervezett tanulás

A tervezett, elképzelt tanulásra rákérdezve csaknem két és félszeres növekedést tapasztalunk ahhoz képest, mint ahányan az utóbbi három évben részt vettek valamilyen felnőttképzésben. Minden definiált rétegben – még az 55 év felettiekénél is – lényegesen magasabb a tanulási kedv, mint a korábbi részvétel. A növekedés aránya a magasabb státusú csoportok irányában fokozatosan csökken, de ez a kiinduló helyzet nagyságával hozható összefüggésbe. Ha a változás százalékpontban mért mértékét (vagyis az eddigi és a tervezett részvételi arány különbségét) vizsgáljuk, akkor azt tapasztaljuk, hogy – bár az eltérések nem túl jelentősek – elsősorban a középrétegek tanulási kedve nagyobb a korábbihoz képest. Ennek következtében a *közép és a felső rétegek távolsága* – legalábbis az elképzelések szintjén – a jövőben *várhatóan csökken*.

Két dologra kell felhívni a figyelmet:

- *Az első csoportba tartozók leszakadása várhatóan folytatódik*, vagyis van egy leszakadó női rétege a társadalomnak, amely már a tervei szintjén sem igyekszik tanulásban felzárkózni más rétegekhez.
- *A férfi és a női elit közötti arány a jövőre vonatkoztatva megfordul*. A férfiak sokkal aktívabbnak tűnnek, mint a nők. Feltételezhető, hogy a háttérben az eltérő nemi szerepek húzódnak meg, amelyek a férfiakat inkább tolják a szakmai karrier és az ehhez szükséges tanulás irányába, míg a nőket valamelyest korlátozza hagyományos családi szerepük.

8. ábra A korábbi és a tervezett tanulmányok

Lásd a VII. táblázatot

A tervezett képzések tartalmát („mit tanulna?”) tekintve a korábbi iskolai tanulmányok legjellegzetesebb hiányai rajzolódhatnak ki. Az *alsóbb rétegek* között érzékelhetően megjelenik – még ha nem is domináns – az

TANULMÁNYOK

általános jellegű képzés iránti, illetve – még a szakmával rendelkezők körében is – a szakmai képzés iránti igény. A 4–10. számú státuscsoportokban (kivéve a 7.-et) a szakmai képzés iránti igény valamelyest gyengül az előbbiekhöz képest, ugyanakkor az 5. státuscsoporttól felfele az érdeklődés a nyelvi képzés irányába tolódik el, amely a szakmai képzéssel hasonló nagyságrendben, több réteg esetében azt jelentősen meghaladva jelenik meg az elképzelésekben. Külön utalnunk kell arra, hogy milyen nagy a szakadék a megtörtént és a tervezett nyelvi képzések tekintetében, s ez szinte minden társadalmi rétegre, még a legalacsonyabb státusúakra is jellemző (vö. 3. ábra).

9. ábra Milyen jellegű képzésben venne részt?

Lásd a VIII. táblázatot

A képzés tartalma mellett annak formája sem mellékes. Alternatívaként mind az iskolarendszerű, mind a tanfolyami képzés is felmerülhet, s ezeket kiegészítheti a hazai viszonylatban még nem igazán elterjedt, s talán nem is igazán kiforrott távoktatás. Hogy az egyes rétegek melyiket milyen arányban választanák, igényeiknek melyik, milyen mértékben felelne meg, azt mutatja a következő táblázatunk. Ez a következőket jelzi számunkra:

- A nappali tagozatos iskolai képzés elsősorban azokat a rétegeket érinti, amelyek félbehagyták tanulmányaikat, mindenekelőtt azokat, akik érettségivel már rendelkeznek, s e mellé szeretnének tanulni (feltételezhetően a felsőoktatásba bekerülni, esetleg valamilyen szakmát tanulni).
- A nappali iskolai képzés iránti igény a társadalmi státus emelkedésével (párhuzamosan az iskolázottsággal) csökken, de minden rétegben megjelenik.
- Az esti illetve levelező oktatás iránti igény változó, 20–30 százalék

közötti. A magasabb státusú rétegekben inkább alacsonyabb, de pl. a női elit több mint egyharmada ezt választaná szívesen.

- A tanfolyami képzés szinte minden réteg számára a legalkalmasabb tanulási forma, a jelentős különbségek ellenére is.
- A távoktatás jelentősége még a jövőre nézve is alacsony, de két rétegben, a férfi elitben és a rosszul érvényesülő diplomás férfiak között viszonylagos népszerűsége számíthat.

10. ábra Milyen rendszerben tanulna legszívesebben?

Lásd a IX. táblázatot

A tervezett tanfolyamok hossza jellemzően a 3–12 hónap, vagyis a lakosság alapvetően a hosszabb képzést pártolja, kevésbé a rövididejű, a csak részkompetenciákat nyújtó felkészítést.

Az egy évnél hosszabb képzés iránti igény összefüggésbe hozható az iskolai oktatás iránti igény mértékével, s elsősorban ott magas, ahol az iskolarendszerű oktatás iránti igény is magasabb (5., 7., 10. réteg). Ugyanakkor az 1. és a 2. csoportban – annak ellenére, hogy jelentős az iskolarendszerű oktatás iránti igény – nem sokan tanulnának egy évnél tovább. Ezzel szemben a 9. csoport inkább a tanfolyami formát választaná, de azon belül a hosszabb képzést. Az adatok összességében arra utalnak, hogy ebben a kérdésben kevésbé ragadhatók meg csoportjellemzők, az egyéni sajátosságoknak jelentősebb a szerepe. Összességében viszont elmondhatjuk, hogy az egészen rövid idejű képzések iránti igény csekély, azokat feltételezhetően nem a lakosság, hanem sokkal inkább a munkaadók igénylik.

TANULMÁNYOK

6. tábla A tervezett tanfolyamok hossza

Státuscsoport		1-5 nap	1 hét-3 hónap	3-12 hónap	1 év felett	Összesen
1	Fő		23	79	33	135
Leszakadó nő	%		17,0	58,5	24,4	100,0
2	Fő		12	68	23	103
Leszakadó férfi	%		11,7	66,0	22,3	100,0
3	Fő		78	250	81	409
Törekvő szakmunkás	%		19,1	61,1	19,8	100,0
4	Fő	1	22	125	50	198
Nő, rossz szakmával	%	0,5	11,1	63,1	25,3	100,0
5	Fő		15	65	39	119
Érettségizett férfi	%		12,6	54,6	32,8	100,0
6	Fő		10	28	6	44
Diplomás férfi	%		22,7	63,6	13,6	100,0
7	Fő	1	34	225	127	387
Képzett nő	%	0,3	8,8	58,1	32,8	100,0
8	Fő		7	70	25	102
Elit-szakmunkás	%		6,9	68,6	24,5	100,0
9	Fő		9	35	18	62
Férfi elit	%		14,5	56,5	29,0	100,0
10	Fő	1	9	52	44	106
Női elit	%	0,9	8,5	49,1	41,5	100,0
99	Fő	1	36	69	14	120
Nyugdíjasok	%	0,8	30,0	57,5	11,7	100,0
Összesen	Fő		255	1066	460	1785
	%	0,2	14,3	59,7	25,8	100,0

A tanulás intenzitását tekintve, vagyis hogy heti hány nap elfoglaltságot vállalnának legszívesebben a kérdezettek, egyértelműen a heti 2-3 napos elfoglaltság a legnépszerűbb. A két legmagasabb státusú rétegben, valamint a nyugdíjas korúak között az ennél ritkább képzésre is igény van, az ennél gyakoribbat pedig inkább azok választották (2. és 5. réteg), akik a nappali rendszerű iskolai oktatásban is magas arányban tanulnának.

A tanulás kedvéért a lakosság 60 százaléka legfeljebb *napi fél órát* lenne hajlandó *utazni*, vagyis gyakorlatilag csak a lakóhelyén, vagy annak egészen szűk körzetében gondolkodik. További 30 százalékuk emelné meg ezt az időt fél órával, ami még mindig azt jelenti, hogy legfeljebb egy-egy jól megközelíthető városba lennének hajlandók beutazni annak környékéről, illetve – nagyobb város esetében – a város egyik végéről a másikra. Ez az időbeli korlát azt jelenti, hogy – társadalmi helyzettől szinte függetlenül – a tanulás egyik kemény feltétele, hogy az adott körzet (település, városkörnyék) nyújtson olyan kínálatot (a képzés jellegében, a képzési rendszert tekintve stb.), ami a lakosság elvárásainak megfelel. A mobilitás hiánya tehát nem csak a munkavállalásban, de a tanulásban is tetten érhető, ugyanakkor utalnunk kell arra, hogy az akadályok között ez a tényező nem játszik jelentős szerepet, vagyis a *képzési kínálat többé-kevésbé ki tudja elégíteni ezt az igényt*.

7. tábla Heti hány alkalommal tanulna?

Státuscsoport		Legfeljebb 1 nap	2-3 nap	Több	Összesen
1	Fő	29	95	15	139
Leszakadó nő	%	20,9	68,3	10,8	100,0
2	Fő	9	72	22	103
Leszakadó férfi	%	8,7	69,9	21,4	100,0
3	Fő	91	294	27	412
Törekvő szakmunkás	%	22,1	71,4	6,6	100,0
4	Fő	38	149	13	200
Nő, rossz szakmával	%	19,0	74,5	6,5	100,0
5	Fő	25	72	22	119
Érettségizett férfi	%	21,0	60,5	18,5	100,0
6	Fő	10	30	3	43
Diplomás férfi	%	23,3	69,8	7,0	100,0
7	Fő	109	249	32	390
Képzett nő	%	27,9	63,8	8,2	100,0
8	Fő	23	72	6	101
Elit-szakmunkás	%	22,8	71,3	5,9	100,0
9	Fő	20	37	7	64
Férfi elit	%	31,3	57,8	10,9	100,0
10	Fő	45	51	12	108
Női elit	%	41,7	47,2	11,1	100,0
99	Fő	39	74	10	123
Nyugdíjasok	%	31,7	60,2	8,1	100,0
Összesen	Fő	438	1195	169	1802
	%	24,3	66,3	9,4	100,0

Ezzel szemben kulcskérdésnek látszik a képzések ára, illetve a teherviselés módja. A *korábbi tapasztalatok* és az elképzelések ebben a kérdésben élesen elválnak egymástól. Ahhoz képest, hogy a korábbi tanulmányok jelentős részét tisztán az egyén, a munkaadója, vagy a munkaügyi központ finanszírozta, az *elképzelések egészen másról szólnak*.

Ingyenes tanulásra gyakorlatilag senki nem számít, tehát még az iskolarendszerű oktatást igénylők sem. A lakosság egésze tisztában van azzal, hogy a képzésnek ára van, s hogy ez az ár valamilyen formában hozzárendelhető a tanfolyamhoz, az iskolai képzéshez. Ez természetesen nem feltétlenül jelenti azt, hogy az illető vállalná is az ezzel kapcsolatos képzési költségeket. A tervezett képzések költségei rétegenként változóak, de összességében azt mondhatjuk, hogy a *magasabb státusú* (s ezzel párhuzamosan képzettebb) *rétegek nagyobb arányban számítanak magasabb képzési költségre*.

11. ábra A tervezett képzés ára

Lásd a X. táblázatot

A tervezett képzési költség nagysága önmagában kevés információt hordoz, hiszen a magasabb kvalifikációval járó képzés – azonos egyéb paraméterek mellett (hossz, intenzitás) – nagyobb költségigényű. A fő kérdés, hogy az egyes rétegek ebből mennyit akarnak illetve tudnak átvállalni.

Nagyjából 10 százalék körüli azoknak az aránya, akik a költségeket teljes egészében más szervezetre terhelnék. Feltűnő módon ez az arány nem a legalacsonyabb státusú rétegek közt a legmagasabb, hanem – a nyugdíjasok mellett – a női elit körében. Ennek magyarázatát nehéz megadni, feltételezhető, hogy kevésbé szociológiai tényezők, mint inkább társadalomlélektani tényezők állnak a háttérben.

Jellemzően a 40 százalék alatti önrész vállalása fordul elő, illetve a 41–50 százalék közötti (ami praktikusán az oktatási díj felét jelenti). A teljesen önerőből folytatott képzést kevesen vállalnák, de közöttük elsősorban magasabb státusú férfiak fordulnak elő. A jelenség magyarázatával nem próbálkozunk, de utalnunk kell erre a jellegzetes, nemek közötti pénzügyi vonatkozású eltérésre.

8. tábla A tervezett tanfolyami költség vállalt önrészeinek aránya

Státuscsoport		0%	1-40%	41-50%	51-99%	100% vagy több	Összesen
1	Fő	12	57	22	5	7	103
Leszakadó nő	%	11,7	55,3	21,4	4,9	6,8	100,0
2	Fő	8	42	24	4	3	81
Leszakadó férfi	%	9,9	51,9	29,6	4,9	3,7	100,0
3	Fő	32	155	75	16	26	304
Törekvő szakmunkás	%	10,5	51,0	24,7	5,3	8,6	100,0
4	Fő	20	57	26	10	10	123
Nő, rossz szakmával	%	16,3	46,3	21,1	8,1	8,1	100,0
5	Fő	5	47	20	2	9	83
Érettségizett férfi	%	6,0	56,6	24,1	2,4	10,8	100,0
6	Fő	2	14	9	0	4	29
Diplomás férfi	%	6,9	48,3	31,0	0,0	13,8	100,0
7	Fő	33	153	76	18	24	304
Képzett nő	%	10,9	50,3	25,0	5,9	7,9	100,0
8	Fő	5	34	23	6	19	87
Elit-szakmunkás	%	5,7	39,1	26,4	6,9	21,8	100,0
9	Fő	3	24	10	4	5	46
Férfi elit	%	6,5	52,2	21,7	8,7	10,9	100,0
10	Fő	14	35	27	9	5	90
Női elit	%	15,6	38,9	30,0	10,0	5,6	100,0
99	Fő	13	32	20	4	14	83
Nyugdíjasok	%	15,7	38,6	24,1	4,8	16,9	100,0
Összesen	Fő	147	650	332	78	126	1333
	%	11,0	48,8	24,9	5,9	9,5	100,0

A vállalt képzési költség abszolút nagyságát tekintve a 2., a 4., és a 7. státuscsoport (a nyugdíjasok mellett) áldozná a legkevesebbet a képzésekért. Mintegy negyed részük egyáltalán nem tudna (akarna) részt venni ennek finanszírozásában. Ugyanakkor a *három legmagasabb státusú réteg áldozná a legtöbbet*. Mindemellett a *100 ezer forint feletti önrész* még ezekben a rétegekben is *csak kivételnek* számít. Itt is kirajzolódik a női elit férfi elitnél kisebb áldozatvállalási hajlandósága.

A finanszírozást nem írja le teljes egészében a vállalt önrész nagysága, illetve a teljes költség. Önálló információt hordoz a kettő különbségből adódó támogatási igény is, hiszen azt vagy a gazdaságnak, vagy a társadalom intézményeinek kellene átvállalnia. Az adatok azt jelzik, hogy a *magasabb státusú rétegek* áldozatvállalási készsége magasabb ugyan az alacsonyabb státusú rétegekénél, de ez a növekmény nem elég a drágább képzésekre. Ennek következtében e rétegek (abszolút értékben mért) *támogatási igénye is magasabb*.

TANULMÁNYOK

12. ábra *A tervezett tanfolyami költség vállalt önrésének összege*

Lásd a XI. táblázatot

13. ábra *Milyen összegű támogatást vár a tanulásához?*

Lásd a XII. táblázatot

3. Összegzés

A társadalmi rétegek szerinti vizsgálatunk azt mutatja, hogy jól lehatárolhatóak olyan törekvő, s részben már jó munkaerő-piaci pozícióban élő rétegek, amelyek számára a karrierút nélkülözhetetlen elemévé vált a felnőttkori, ha tetszik életfogytig tartó tanulás. Erre időt, pénzt is áldoznának. A tanulásuk előtt álló akadályok közül azonban kevésbé a pénz, sokkal inkább a munka miatti kevés szabad időt kell kiemelnünk.

Az is egyértelművé vált, hogy e rétegek közé nem csupán a diplomás elit sorolható, hanem létezik egy formálisan középfokú végzettséggel rendelkező szakmunkásréteg, amelynek tanulási igénye, s ezzel kapcsolatos áldozatvállalási készsége hasonlítható az elitéhez.

Markánsan kirajzolódik, hogy a középrétegek – legalábbis a szándék szintjén – igyekeznek felzárkózni a tanulásban az elit rétegekhez. Feltételezhetően azért, mert a tanulásban, a tudásban látják sikeresebb karrierútjuk zálogát. Ezek a rétegek azonban már költségérzékenyebbek, mint az előzők.

Jól látszanak a leszakadó rétegek törekvései, lehetőségei is. Az ide sorolt alacsonyán iskolázott emberek – ha egyáltalán be tudtak valaha is illeszkedni az oktatási intézmények rendszerébe – mára teljesen elszoktak a tanulástól. A képzésbe való visszavezetésük összetett feladat, hiszen „öregségük” mögé bújtatják azokat a félelmeiket, korábbi rossz tapasztalataikat, kudarcaikat, amelyek érték őket, eltakarva egyben a képzési kínálat helyzetüket kompenzálni hivatott hiányosságait is.

Vizsgálatunkból a nemek közötti különbségek is kiütöknöznek. A családi szerep minden női státuscsoport esetében gátja a tanulásnak (bár a magasabb státusúak esetében kisebb mértékben), ugyanakkor kirajzolódik még egy, a női nemhez fűződő hátrány is: a tanulásukat sokkal nagyobb külső támogatás mellett képzelik el, mint a hasonló szociológiai jellemzőkkel leírható férfiak. Ennek okait a felmérésből nem tudjuk feltárni, feltételezhető, hogy egyaránt szerepet játszik benne a férfiakénál alacsonyabb jövedelmük, illetve az, hogy a képzési költségeket saját magukkal, vagy családjukkal kevésbé tudják elfogadtatni.

A felmérés alapján egyértelműen kirajzolódik, hogy a jelenlegi finanszírozási rendszer alapvetően rossz. Nem azért, mert kevés a képzésre fordítható legkülönbözőbb támogatás, hanem azért, mert alapvetően tiszta finanszírozású rendszer működik, amely egyes képzéseket – így egyes személyeket – teljes mértékben támogat, másoknak más képzéseket viszont teljes egészében maguk kell finanszírozniuk. Az igények ugyanakkor azt jelzik, hogy a vegyes finanszírozású rendszerre nem csak igény van, de hajlandóság, vagyis fizetőképes kereslet is. A jelenlegi rendszer egyenlőtlenül osztja el a támogatásokat, s ezzel – megítélésünk szerint – szűkíti az oktatás iránti keresletet. Ez a rendszer egyszerűen tűnik pazarlónak, és hiányosnak.

A megoldás nem könnyű, hiszen a három fő finanszírozó (egyén, gazdaság, a társadalom intézményei) finanszírozási szándékait és lehetőségeit kell összehangolni, ráadásul úgy, hogy a társadalom tanulásban kevésbé motivált, kedvezőtlen munkaerő-piaci pozícióban, rossz anyagi helyzetben lévő rétegei se járjanak rosszul. Ugyanakkor úgy ítéljük meg,

TANULMÁNYOK

hogy a felnőttkori tanulás iránti igény ma már olyan nagyságrendű, amire, illetve az e mögött álló finanszírozási hajlandóságra építeni lehet.

Táblázatok

I. táblázat *Hányszor vett részt a nappali tagozatos iskolai oktatáson kívüli szervezett képzésben?*

Státuscsoport		Egyszer	Többször	Egyszer sem	Nincs adat	Összesen	A többször is résztvevők a tanulók arányában
1	Fő	15	7	364		386	31,8
Leszakadó nő	%	3,9	1,8	94,3		100,0	
2	Fő	19	5	210		234	20,8
Leszakadó férfi	%	8,1	2,1	89,7		100,0	
3	Fő	102	51	626		779	33,3
Törekvő szakmunkás	%	13,1	6,5	80,4		100,0	
4	Fő	58	9	294	3	364	13,4
Nő, rossz szakmával	%	15,9	2,5	80,8	0,8	100,0	
5	Fő	34	22	109		165	39,3
Érettségizett férfi	%	20,6	13,3	66,1		100,0	
6	Fő	16	6	31		53	27,3
Diplomás férfi	%	30,2	11,3	58,5		100,0	
7	Fő	142	63	339	1	545	30,7
Képzett nő	%	26,1	11,6	62,2	0,2	100,0	
8	Fő	37	25	78		140	40,3
Elit-szakmunkás	%	26,4	17,9	55,7		100,0	
9	Fő	18	22	35	1	76	55,0
Férfi elit	%	23,7	28,9	46,1	1,3	100,0	
10	Fő	45	40	64	1	150	47,1
Női elit	%	30,0	26,7	42,7	0,7	100,0	
99	Fő	21	19	1470		1510	47,5
Nyugdíjasok	%	1,4	1,3	97,4		100,0	
Összesen	Fő	507	269	3620	6	4402	34,7
	%	11,5	6,1	82,2	0,1	100,0	

II. táblázat *Az utolsó alkalommal milyen jellegű képzésben vett részt?*

Státuscsoport		Iskolai képzés	Szakmai	Betanító tanfolyam	Nyelvi	Szabadidős	Egyéb	Összesen
1	Fő	0	4	11	3		3	21
Leszakadó nő	%	0,0	19,0	52,4	14,3		14,3	100,0
2	Fő	0	9	12			3	24
Leszakadó férfi	%	0,0	37,5	50,0			12,5	100,0
3	Fő	12	67	49	2	15	9	154
Törekvő szakmunkás	%	7,8	43,5	31,8	1,3	9,7	5,8	100,0
4	Fő	13	33	12		4	7	69
Nő, rossz szakmával	%	18,8	47,8	17,4		5,8	10,1	100,0

Státuscsoport		Iskolai képzés	Szakmai	Betanító tanfolyam	Nyelvi	Szabadidős	Egyéb	Össze- sen
5	Fő	9	26	10	6	2	2	55
Érettségizett férfi	%	16,4	47,3	18,2	10,9	3,6	3,6	100,0
6	Fő	5	8	1	1	3	5	23
Diplomás férfi	%	21,7	34,8	4,3	4,3	13,0	21,7	100,0
7	Fő	27	99	29	27	5	20	207
Képzett nő	%	13,0	47,8	14,0	13,0	2,4	9,7	100,0
8	Fő	9	28	12	4	1	7	61
Elit-szakmunkás	%	14,8	45,9	19,7	6,6	1,6	11,5	100,0
9	Fő	9	17	9	4		2	41
Férfi elit	%	22,0	41,5	22,0	9,8		4,9	100,0
10	Fő	23	35	6	5	4	13	86
Női elit	%	26,7	40,7	7,0	5,8	4,7	15,1	100,0
99	Fő	0	20	9	4	1	6	40
Nyugdíjasok	%	0,0	50,0	22,5	10,0	2,5	15,0	100,0
Összesen	Fő	107	346	160	56	35	77	781
	%	13,7	44,3	20,5	7,2	4,5	9,9	100,0

III. táblázat *Ki fizette az utolsó tanfolyamot?*

Státuscsoport		Munkaügyi központ	Munka- helye	Saját maga	Más	A csoport létszáma	100 tanfo- lyamra jutó finanszírozó
1	Fő	2	10	6	5	23	
Leszakadó nő	%	8,7	45,5	26,1	21,7	100,0	102,00
2	Fő	7	11	9		24	
Leszakadó férfi	%	29,2	45,8	37,5		100,0	112,50
3	Fő	18	86	56	2	152	
Törekvő szakmunkás	%	11,8	55,8	36,8	1,3	100,0	105,70
4	Fő	16	20	40		71	
Nő, rossz szakmával	%	22,5	28,2	56,3		100,0	107,00
5	Fő	9	15	29	1	54	
Érettségizett férfi	%	16,7	27,8	53,7	1,9	100,0	100,10
6	Fő	1	12	10		22	
Diplomás férfi	%	4,5	54,5	45,5		100,0	104,50
7	Fő	26	74	121	7	206	
Képzett nő	%	12,6	35,9	58,7	3,4	100,0	110,60
8	Fő	10	27	28		61	
Elit-szakmunkás	%	16,4	44,3	45,9		100,0	106,60
9	Fő	1	24	18	3	40	
Férfi elit	%	2,4	58,5	43,9	7,5	100,0	112,30
10	Fő		59	37	5	86	
Női elit	%		68,6	43,0	5,8	100,0	117,40
99	Fő		28	11	2	40	
Nyugdíjasok	%		70,0	28,2	5,0	100,0	103,20
Összesen	Fő	90	366	365	25	779	
	%	11,5	46,9	46,9	3,2	100,0	108,50

TANULMÁNYOK

IV. táblázat Tanfolyami költségek

Státuscsoport		0 Ft	1-50 E Ft	51-100 E Ft	101-200 E Ft	200 E Ft felett	Összesen
1	Fő	1	5	2	1	3	12
Leszakadó nő		8,3	41,7	16,7	8,3	25,0	100,0
2	Fő		5		5	3	13
Leszakadó férfi			38,5		38,5	23,1	100,0
3	Fő	10	21	33	6	30	100
Törekvő szakmunkás		10,0	21,0	33,0	6,0	30,0	100,0
4	Fő	7	25	7	4	17	60
Nő, rossz szakmával		11,7	41,7	11,7	6,7	28,4	100,0
5	Fő	4	18	7	5	4	38
Érettségizett férfi		10,5	47,4	18,4	13,2	10,5	100,0
6	Fő		2	3	2	9	16
Diplomás férfi			12,5	18,8	12,5	56,3	100,0
7	Fő	8	52	43	28	38	169
Képzett nő		4,7	30,8	25,4	16,6	22,5	100,0
8	Fő	3	9	8	10	20	50
Elit-szakmunkás		6,0	18,0	16,0	20,0	40,0	100,0
9	Fő	2	5	3	6	15	31
Férfi elit		6,5	16,1	9,7	19,4	48,4	100,0
10	Fő	8	16	12	6	36	78
Női elit		10,3	20,5	15,4	7,7	46,2	100,0
99	Fő	4	6	4	3	8	25
Nyugdíjasok		16,0	24,0	16,0	12,0	32,0	100,0
Összesen	Fő	47	164	122	76	183	592
		7,9	27,7	20,6	12,8	31,0	100,0

V. táblázat Kapott-e támogatást a munkahelyen?

Státuscsoport		Dolgozott, kapott munkaidő-kedvezményt	Dolgozott, nem kapott munkaidő-kedvezményt	Nem dolgozott	Összesen	A munkaidő-kedvezményt kapottak a dolgozók arányában	A munkahely finanszírozta képzések száma és aránya
1	Fő	5	10	8	23	33,3	10
Leszakadó nő	%	21,7	43,5	34,8	100,0		45,5
2	Fő	3	6	15	24	33,3	11
Leszakadó férfi	%	12,5	25,0	62,5	100,0		45,8
3	Fő	73	43	36	152	62,9	86
Törekvő szakmunkás	%	48,0	28,3	23,7	100,0		55,8
4	Fő	17	25	28	70	40,5	20
Nő, rossz szakmával	%	24,3	35,7	40,0	100,0		28,2
5	Fő	14	11	29	54	56,0	15
Érettségizett férfi		25,9	20,4	53,7	100,0		27,8
6	Fő	7	9	6	22	43,8	12
Diplomás férfi	%	31,8	40,9	27,3	100,0		54,5
7	Fő	63	69	74	206	47,7	74
Képzett nő	%	30,6	33,5	35,9	100,0		35,9

Státuscsoport		Dolgozott, kapott munkaidő- kedvez- ményt	Dolgozott, nem kapott munkaidő- kedvez- ményt	Nem dolgozott	Összesen	A munkaidő- kedvezményt kapottak a dolgozók arányában	A munka- hely finanszírozta képzések száma és aránya
8	Fő	16	27	17	60	37,2	27
Elit-szakmunkás	%	26,7	45,0	28,3	100,0		44,3
9	Fő	15	18	7	40	45,5	24
Férfi elit	%	37,5	45,0	17,5	100,0		58,5
10	Fő	42	31	12	85	57,5	59
Női elit	%	49,4	36,5	14,1	100,0		68,6
99	Fő	20	10	10	40	66,7	28
Nyugdíjasok	%	50,0	25,0	25,0	100,0		70,0
Összesen	Fő	275	259	242	776	51,5	366
	%	35,4	33,4	31,2	100,0		46,9

VI. táblázat *Hány tényező akadályozza a tanulásban?*

Státuscsoport		0	1	2	3 vagy annál több	Összesen
1	Fő	22	189	105	70	386
Leszakadó nő	%	5,7	49,0	27,2	18,1	100,0
2	Fő	24	116	59	35	234
Leszakadó férfi	%	10,3	49,6	25,2	15,0	100,0
3	Fő	79	329	252	119	779
Törekvő szakmunkás	%	10,1	42,2	32,3	15,3	100,0
4	Fő	22	152	123	67	364
Nő, rossz szakmával	%	6,0	41,8	33,8	18,4	100,0
5	Fő	33	70	46	14	163
Érettségizett férfi	%	20,2	42,9	28,2	8,6	100,0
6	Fő	14	30	10	0	54
Diplomás férfi	%	25,9	55,6	18,5	0,0	100,0
7	Fő	47	255	145	97	544
Képzett nő	%	8,6	46,9	26,7	17,8	100,0
8	Fő	17	76	38	9	140
Elit-szak- munkás	%	12,1	54,3	27,1	6,4	100,0
9	Fő	12	42	14	7	75
Férfi elit	%	16,0	56,0	18,7	9,3	100,0
10	Fő	16	75	35	24	150
Női elit	%	10,7	50,0	23,3	16,0	100,0
99	Fő	59	1134	270	47	1510
Nyugdíjasok	%	3,9	75,1	17,9	3,1	100,0
Összesen	Fő	345	2468	1097	489	4399
	%	7,8	56,1	24,9	11,1	100,0

TANULMÁNYOK

VII. táblázat A korábbi és a tervezett tanulmányok

Státuscsoport		Tanult	Tanulna	Változás (tanult = 100%)	Változás (%-pont)
1	Fő	23	137	595,7	
Leszakadó nő	%	5,9	35,7		29,7
2	Fő	24	105	437,5	
Leszakadó férfi	%	10,3	44,9		34,6
3	Fő	154	408	264,9	
Törekvő szakmunkás	%	19,7	52,5		32,8
4	Fő	68	200	294,1	
Nő, rossz szakmával	%	18,8	54,8		36,0
5	Fő	55	118	214,5	
Érettségizett férfi	%	33,5	72,4		38,9
6	Fő	22	40	181,8	
Diplomás férfi	%	41,5	75,5		34,0
7	Fő	205	386	188,3	
Képzett nő	%	37,7	71,1		33,4
8	Fő	61	101	165,6	
Elit-szak- munkás	%	43,9	72,7		28,8
9	Fő	39	61	156,4	
Férfi elit	%	52,7	81,3		28,6
10	Fő	85	107	125,9	
Női elit	%	57,0	71,3		14,3
99	Fő	40	124	310,0	
Nyugdíjasok	%	2,6	8,2		5,6
Összesen	Fő	776	1787	230,3	
	%	17,7	40,7		23,0

VIII. táblázat Milyen jellegű képzésben venne részt?

Státuscsoport		Nincs válasz	Általános	Szakmai	Nyelvi	Szabad- idős	Egyéb	Összesen
1	Fő	1	15	88	24	16	9	138
Leszakadó nő	%	0,7	10,9	63,8	17,4	11,6	6,5	100
2	Fő	1	13	57	20	22	5	106
Leszakadó férfi	%	0,9	12,3	53,8	18,9	20,8	14,7	100
3	Fő	3	28	249	122	49	28	411
Törekvő szakmunkás	%	0,7	6,8	60,6	29,7	11,9	6,9	100
4	Fő	3	23	97	72	22	16	203
Nő, rossz szakmával	%	1,5	11,3	47,8	35,4	10,8	7,9	100
5	Fő	2	4	60	54	16	15	119
Érettségizett férfi	%	1,7	3,4	50,4	45,4	13,4	12,6	100
6	Fő	2	1	21	27	0	1	43
Diplomás férfi	%	4,7	2,3	48,8	62,8	0	2,3	100
7	Fő	4	17	208	195	43	26	389
Képzett nő	%	1,0	4,4	53,5	50,1	11,1	6,7	100
8	Fő	1	5	43	63	15	5	101
Elit-szak- munkás	%	1,0	5,0	42,6	62,4	14,9	5,0	100

Státuscsoport		Nincs válasz	Általános	Szakmai	Nyelvi	Szabad-idős	Egyéb	Összesen
9	Fő	1	3	28	36	10	4	63
Férfi elit	%	1,6	4,8	44,4	57,1	15,9	6,3	100
10	Fő		3	52	70	15	4	107
Női elit	%		2,8	48,6	65,4	14,0	3,7	100
99	Fő		11	31	59	34	11	125
Nyugdíjasok	%		8,8	24,8	47,2	27,2	8,8	100
Összesen	Fő	18	123	934	742	242	124	1805
	%	1,0	6,8	51,7	41,1	13,4	6,9	100

IX. táblázat Milyen rendszerben tanulna legszívesebben?

Státuscsoport		Nincs válasz	Iskolarendszerű oktatásban			Tanfolyamon	Távoktatásban	Egyéb formában	Összesen
			nappali	esti	levelező				
1	Fő		17	22	22	75	2	138	
Leszakadó nő			12,3	15,9	15,9	54,3	1,4	100,0	
2	Fő		16	20	15	46	6	105	
Leszakadó férfi			15,2	19,0	14,3	43,8	5,7	100,0	
3	Fő	3	38	72	48	221	23	409	
Törekvő szakmunkás		0,7	9,3	17,6	11,7	54,0	5,6	100,0	
4	Fő		17	33	31	105	11	198	
Nő, rossz szakmával			8,6	16,7	15,7	53,0	5,6	100,0	
5	Fő		28	10	14	60	6	120	
Érettségizett férfi			23,3	8,3	11,7	50,0	5,0	100,0	
6	Fő		5		6	25	7	43	
Diplomás férfi			11,6		14,0	58,1	16,3	100,0	
7	Fő	1	44	33	82	193	37	391	
Képzett nő		0,3	11,3	8,4	21,0	49,4	9,5	100,0	
8	Fő		9	13	12	61	6	101	
Elit-szakmunkás			8,9	12,9	11,9	60,4	5,9	100,0	
9	Fő		5	6	9	29	12	64	
Férfi elit			7,8	9,4	14,1	45,3	18,8	100,0	
10	Fő		6	12	26	54	6	107	
Női elit			5,6	11,2	24,3	50,5	5,6	100,0	
99	Fő		5	11	6	84	10	120	
Nyugdíjasok			4,2	9,2	5,0	70,0	8,3	100,0	
Összesen	Fő	4	190	232	271	953	126	1796	
		0,2	10,6	12,9	15,1	53,1	7,0	100,0	

TANULMÁNYOK

X. táblázat A tervezett képzés ára

Státuscsoport		0 Ft	1-50 E Ft	51-100 E Ft	101-200t E Ft	200 E Ft felett	Összesen
1	Fő	1	46	52	12	9	120
Leszakadó nő		0,8	38,3	43,3	10,0	7,5	100,0
2	Fő		30	28	24	9	91
Leszakadó férfi			33,0	30,8	26,4	9,9	100,0
3	Fő	7	101	172	70	29	379
Törekvő szakmunkás		1,8	26,6	45,4	18,5	7,6	100,0
4	Fő	3	34	78	39	15	169
Nő, rossz szakmával		1,8	20,1	46,2	23,1	8,9	100,0
5	Fő		23	52	21	13	109
Érettségizett férfi			21,1	47,7	19,3	11,9	100,0
6	Fő		12	21	5	2	40
Diplomás férfi			30,0	52,5	12,5	5,0	100,0
7	Fő	6	86	117	98	54	361
Képzett nő		1,7	23,8	32,4	27,1	15,0	100,0
8	Fő		14	36	30	15	95
Elit-szak- munkás			14,7	37,9	31,6	15,8	100,0
9	Fő		7	18	19	15	59
Férfi elit			11,9	30,5	32,2	25,4	100,0
10	Fő		15	34	29	22	100
Női elit			15,0	34,0	29,0	22,0	100,0
99	Fő	2	41	43	17	4	107
Nyugdíjasok		1,9	38,3	40,2	15,9	3,7	100,0
Összesen	Fő	19	409	651	364	187	1630
		1,2	25,1	39,9	22,311	11,5	100,0

XI. táblázat Legfeljebb mekkora összeget vállalna a képzésért?

Státuscsoport		0 Ft	1-50 E Ft	51-100 E Ft	100 E Ft felett	Össze- sen	Átlagos összeg (1000 Ft)
1	Fő	24	96	8	1	129	25,0
Leszakadó nő		18,6	74,4	6,2	0,8	100,0	
2	Fő	24	61	11	0	96	24,4
Leszakadó férfi		25,0	63,5	11,5	0,0	100,0	
3	Fő	66	257	47	14	384	36,4
Törekvő szakmunkás		17,2	66,9	12,2	3,6	100,0	
4	Fő	47	93	26	10	176	32,0
Nő, rossz szakmával		26,7	52,8	14,8	5,7	100,0	
5	Fő	19	64	19	8	110	35,1
Érettségizett férfi		17,3	58,2	17,3	7,3	100,0	
6	Fő	7	29	4	2	42	44,1
Diplomás férfi		16,7	69,0	9,5	4,8	100,0	
7	Fő	75	222	44	32	373	46,8
Képzett nő		20,1	59,5	11,8	8,6	100,0	

Györgyi: Tanulás felnőttkorban

Státuscsoport		0 Ft	1-50 E Ft	51-100 E Ft	100 E Ft felett	Össze- sen	Átlagos összeg (1000 Ft)
8	Fő	7	50	27	12	96	73,3
Elit-szak- munkás		7,3	52,1	28,1	12,5	100,0	
9	Fő	6	30	15	10	61	86,0
Férfi elit		9,8	49,2	24,6	16,4	100,0	
10	Fő	17	52	22	11	102	63,4
Női elit		16,7	51,0	21,6	10,8	100,0	
99	Fő	27	71	10	8	116	36,2
Nyugdíjasok		23,3	61,2	8,6	6,9	100,0	
Összesen	Fő	319	1025	233	108	1685	42,4
		18,9	60,8	13,8	6,4	100,0	

XII. táblázat Milyen összegű támogatást vár a tanulásához?

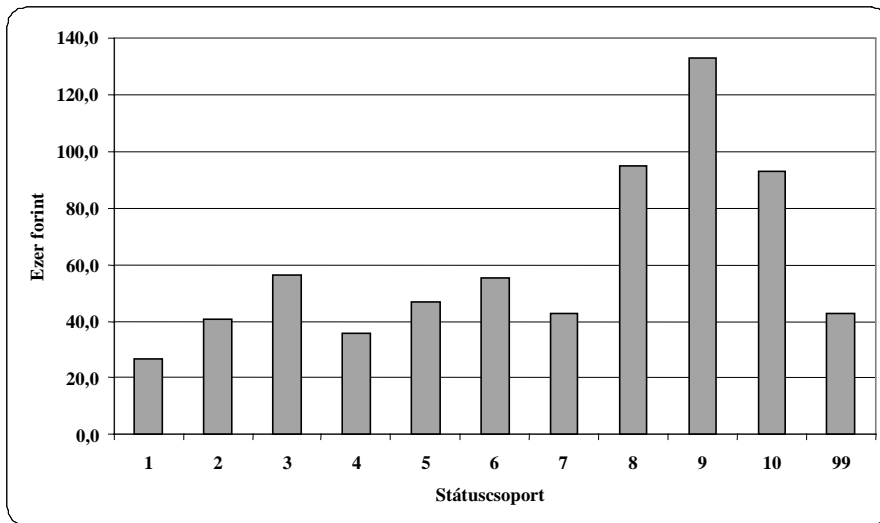
Státuscsoport		0 Ft	1-50 E Ft	51-100 E Ft	101-200 E Ft	200 E Ft felett	Össze- sen	Átlagos összeg (1000 Ft)
1	Fő	7	31	48	23	10	119	65,1
Leszakadó nő		5,9	26,1	40,3	19,3	8,4	100,0	
2	Fő	3	18	34	22	15	92	99,4
Leszakadó férfi		3,3	19,6	37,0	23,9	16,3	100,0	
3	Fő	29	111	121	63	42	366	70,5
Törekvő szakmunkás		7,9	30,3	33,1	17,2	11,5	100,0	
4	Fő	10	44	42	45	20	161	85,7
Nő, rossz szakmával		6,2	27,3	26,1	28,0	12,4	100,0	
5	Fő	9	22	31	28	16	106	75,6
Érettségizett férfi		8,5	20,8	29,2	26,4	15,1	100,0	
6	Fő	4	15	7	11	2	39	51,4
Diplomás férfi		10,3	38,5	17,9	28,2	5,1	100,0	
7	Fő	26	72	102	91	62	353	100,6
Képzett nő		7,4	20,4	28,9	25,8	17,6	100,0	
8	Fő	19	15	29	12	17	92	96,8
Elit-szak- munkás		20,7	16,3	31,5	13,0	18,5	100,0	
9	Fő	5	17	10	17	9	58	129,7
Férfi elit		8,6	29,3	17,2	29,3	15,5	100,0	
10	Fő	5	20	30	24	17	96	123,4
Női elit		5,2	20,8	31,3	25,0	17,7	100,0	
99	Fő	16	36	30	16	5	103	46,1
Nyugdíjasok		15,5	35,0	29,1	15,5	4,9	100,0	
Összesen	Fő	133	401	484	352	215	1585	84,3
		8,4	25,3	30,5	22,2	13,6	100,0	

TANULMÁNYOK

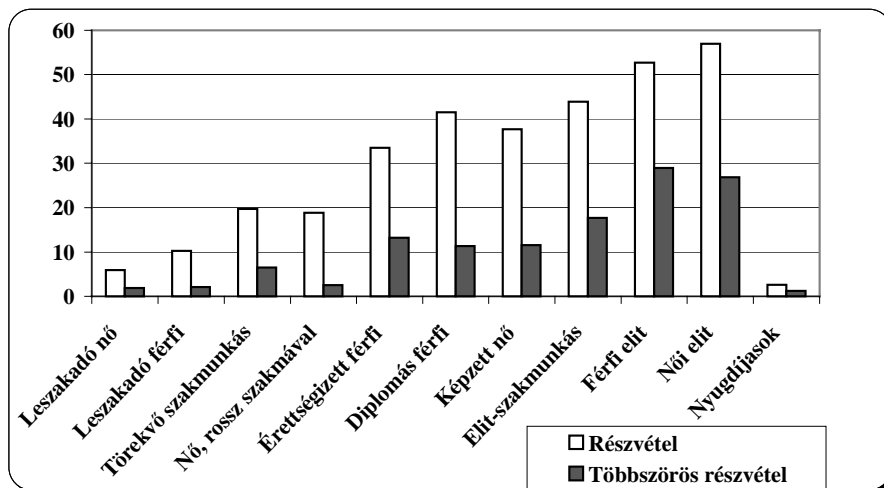
5. tábla Milyen tényezők akadályozzák a tanulásban?

Státuscsoport		Semmi	Nem talál megfelelő képzést	Messze van a képzés	Drága	Drága az utazás	A munkája akadályozza	A család akadályozza	Beteg	Öregnek érzi magát	Úgysem kap munkát	Így is jó állása van	Egyéb	Összes
1	Fő	20	21	21	134	34	42	109	49	111	62	4	25	382
Leszakadó nő	%	5,2	5,5	5,5	35,0	8,9	11,0	28,5	12,8	29,0	16,2	1,0	6,5	100,0
2	Fő	24	20	12	93	29	33	16	15	43	54	3	24	233
Leszakadó férfi	%	10,2	8,6	5,2	39,9	12,4	14,2	6,9	6,4	18,5	23,1	1,3	10,3	100,0
3	Fő	69	56	51	280	36	312	89	40	124	81	62	27	777
Törekvő szakmunkás	%	8,9	7,2	6,6	36,0	4,6	40,1	11,4	5,1	15,9	10,4	8,0	3,5	100,0
4	Fő	22	17	25	165	31	86	135	20	57	40	8	23	364
Nő, rossz szakmával	%	6,0	4,7	6,9	45,3	8,5	23,6	37,1	5,5	15,7	11,0	2,2	6,3	100,0
5	Fő	31	7	8	53	11	32	17	10	16	8	8	21	163
Érettségizett férfi	%	19,1	4,3	4,9	32,7	6,7	19,6	10,4	6,1	9,8	4,9	4,9	12,9	100,0
6	Fő	14	2	1	13	2	8	7	1	2		3	7	54
Diplomás férfi	%	25,9	3,8	1,9	24,5	3,8	15,1	13,2	1,9	3,7		5,7	13,0	100,0
7	Fő	44	43	52	231	41	126	132	33	63	47	14	44	543
Képzett nő	%	8,1	7,9	9,5	42,5	7,5	23,2	24,3	6,1	11,6	8,6	2,6	8,1	100,0
8	Fő	17	6	5	38	5	62	19		8	1	10	8	138
Elit-szakmunkás	%	12,2	4,3	3,6	27,5	3,6	44,9	13,8		5,8	0,7	7,2	5,8	100,0
9	Fő	11		1	19	3	34	9		3		4	5	75
Férfi elit	%	14,7		1,3	25,3	4,0	45,3	12,0		4,0		5,3	6,7	100,0
10	Fő	16	9	12	42	10	43	34	4	14	1	11	8	150
Női elit	%	10,7	6,0	8,0	27,8	6,7	28,7	22,7	2,7	9,3	0,7	7,4	5,3	100,0
99	Fő	45	10	11	105	11	33	20	176	1308	28	7	48	1492
Nyugdíjasok	%	3,0	0,7	0,7	7,0	0,7	2,2	1,3	11,8	87,6	1,9	0,5	3,2	100,0
Összesen	Fő	313	191	199	1173	213	811	587	348	1749	322	134	240	4371
	%	7,1	4,4	4,5	26,8	4,9	18,5	13,4	8,0	40,0	7,4	3,1	5,5	100,0

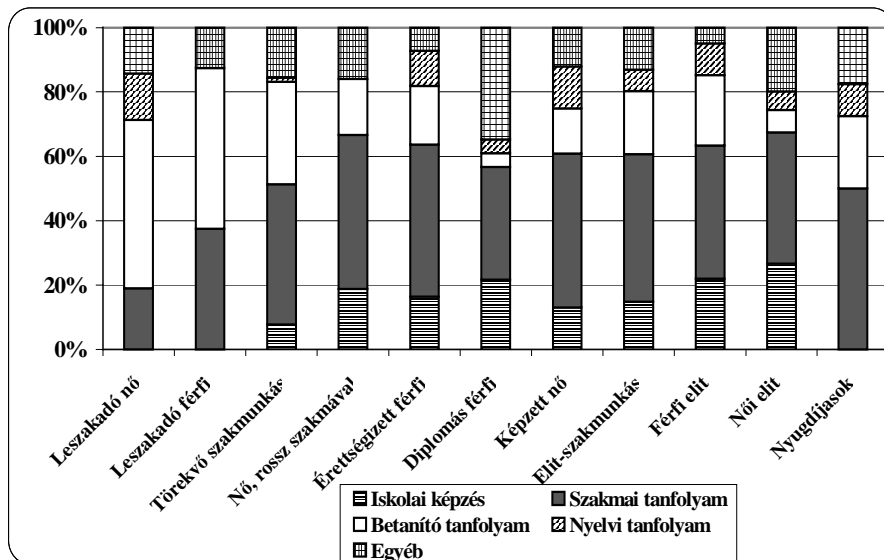
1. ábra

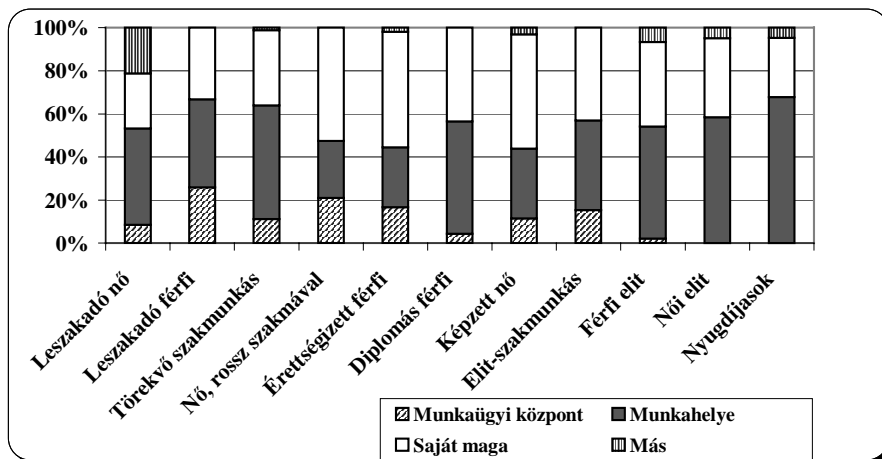
2. ábra

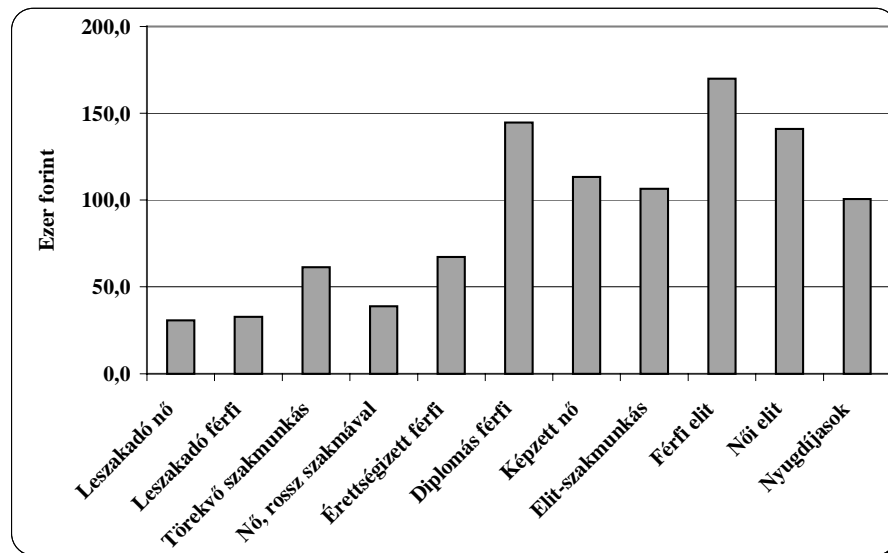
3. ábra

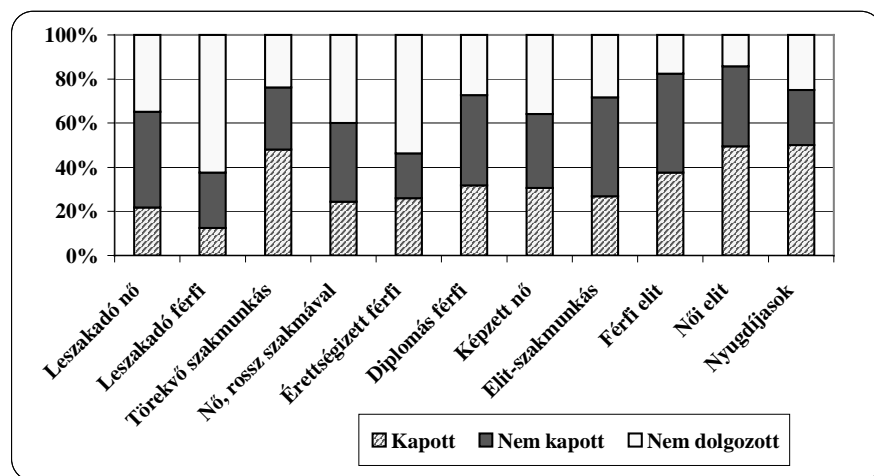
4. ábra

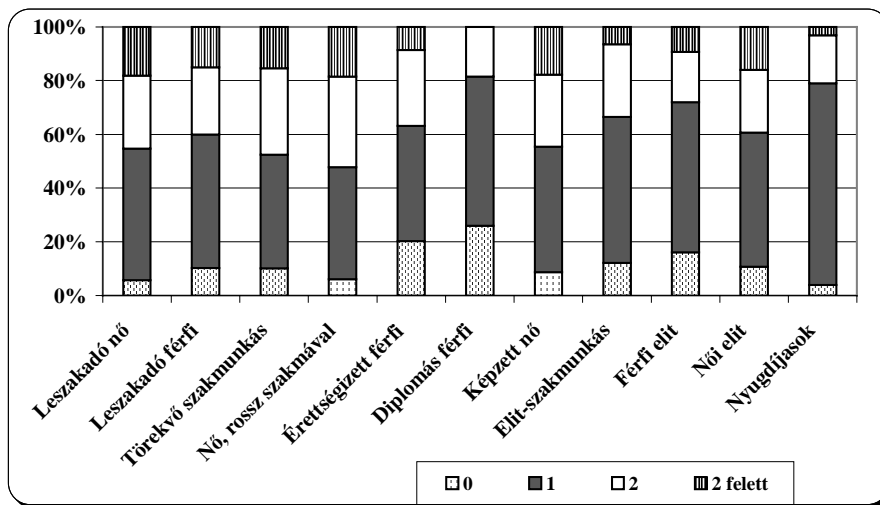
5. ábra

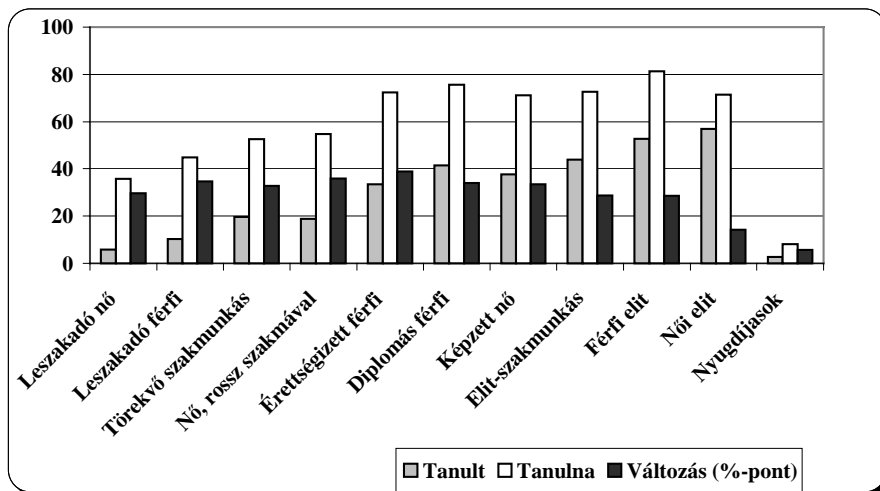
6. ábra

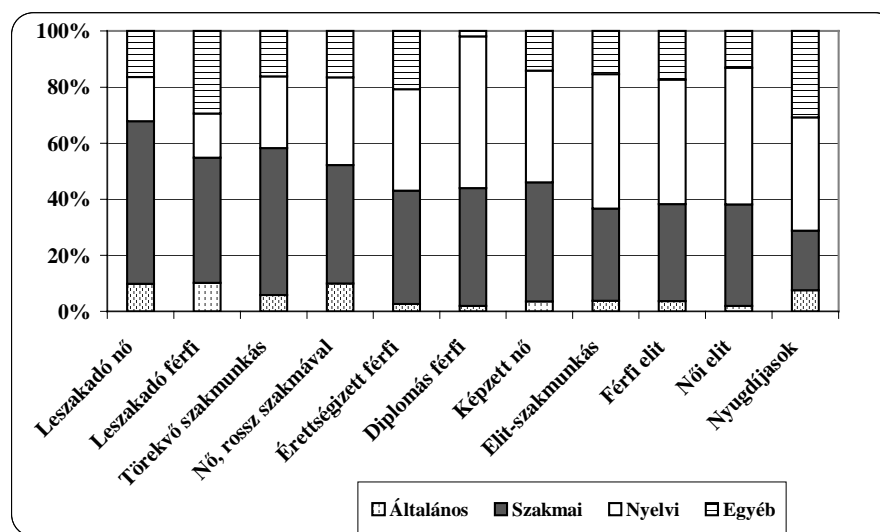
7. ábra

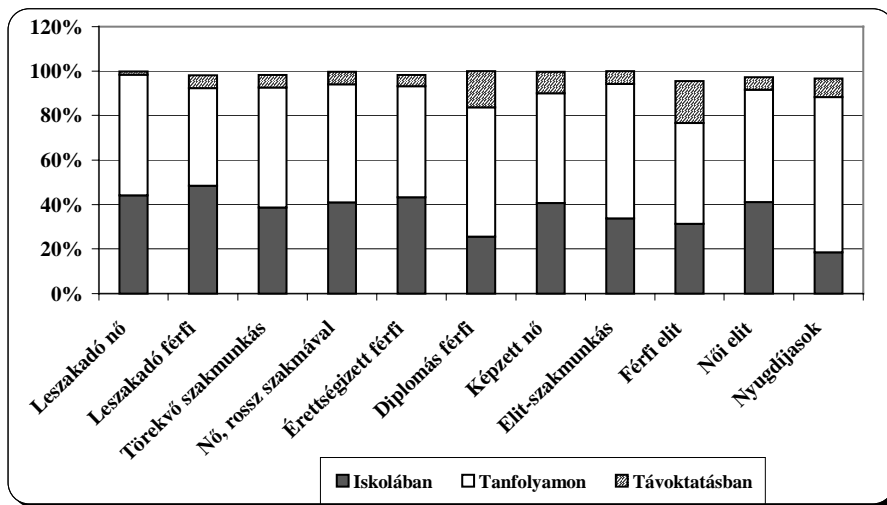
8. ábra

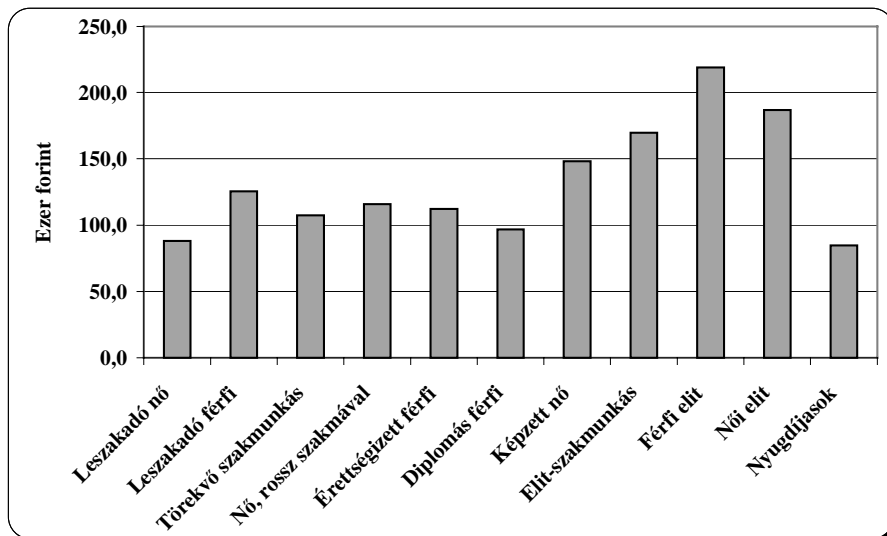
9. ábra

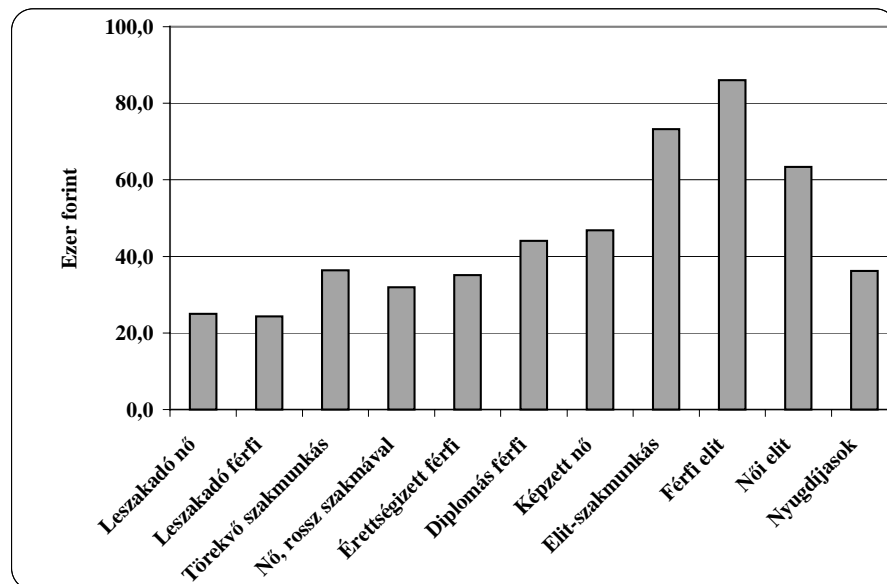
10. ábra

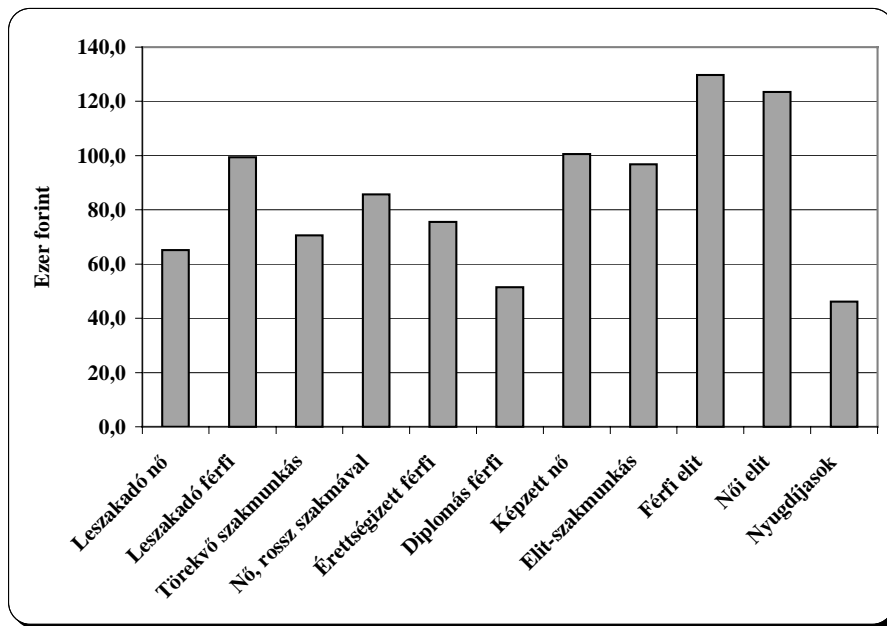
11. ábra

12. ábra

13. ábra

DÖGEI ILONA

Segítő ágensek szerepe a városi, gyermekes családok életében¹

A családok életének, a gyerekek családban maradásának alapfeltétele a lakhatás lehetősége. A lakásnélküliség olyan probléma, amellyel sok család, gyermekes nő egyedül nem tud megbirkózni, külső segítségre szorul. Külső segítséget leggyakrabban a családsegítők munkatársaitól kapnak a lakás nélkül maradt családok.

A családsegítők munkatársai tudják, hogy a lakhatás gyerekeket menthet meg az állami gondozásba-vételől, családokat

1. A hajléktalan gyermekes nők családjának nyújtott intézményi segítség²

Évának³ a Családsegítő szolgálat segített, amikor már nem bírta elviselni a lakókörnyezetét, és megpályázta az anyaotthoni elhelyezést. Éva egyedül neveli a gyerekeit. Azért került anyaotthonba, mert meghalt az édesanyja, akinél lakott. A testvérei eladták a házat, s a hátralék és az osztozkodás után Évának olyan rozoga ház jutott, és olyan környezetben, ahol képtelen volt élni. Egy évig maradhatott az anyaotthonban, majd egy másik településre került, egy menhelyre. Előtte Székesfehérváron dolgozott, ez feltétele is volt az otthonban maradásnak, de amikor el kellett költözniük a másik településen lévő menhelyre, a munkáját fel kell mondania. Jelenleg szociális segélyből él és szezonmunkákat vállal. Évának segítene az anyaotthon Székesfehérváron, kifizették volna az albérletet három hónapra. Ő azonban nem talált albérletet, mert ahol megfizethető lett volna, ott nem tudtak számlát adni, a többi meg drága volt. Ezért kellett menhelyre költöznie. Éva tehát külső segítségre szorul, de külső segítséggel is

1 Másodelemzés. Készült: ELTE Szociális Munka és Szociálpolitikai Tanszék T 032660 sz. OTKA kutatáshoz. Témavezető: Dr. Nyilas Mihály

2 Az elemzés alapja a The Role of the Family in Social Security and Protection in the Aftermath of the Transition UNDP Project: (2001.) interjú kötete. Az interjúkat hat vidéki városban, összesen 60 családban készítették. Az interjúkat és települési esettanulmányokat készítették: Orsovai Szilvi: Nagyatád; Csák Róbert, Leiner József, Siomos Angéla: Mór; Szivák Katalin: Mezőkovácsháza; Filep Orosolya: Nyíregyháza; Dögei Ilona: Dabas; Dögei Ilona: Salgótarján. Témavezető: Simonyi Ágnes.

3 A tanulmányban említett családokat, személyeket nem a saját nevükön nevezzük meg.

csak átmenetileg tudta megoldani lakhatási problémáját. Ugyanakkor a lakhatás biztosítása miatt elvesztette munkáját. Éva beadott lakásigénylést Székesfehérváron, szociális bérlakásra, de bizonytalan, hogy kap-e lakást. Fia Székesfehérváron jár iskolába, s ha nem tudnak visszaköltözni a városba, a gyerek tanulása veszélybe kerül. Hogy a gyerek kollégiumban lakjon – ami lehetővé tenné tanulásának folytatását – nem merül fel. A szociális ellátórendszer csak átmeneti megoldással tudott segíteni nekik és csak az alapszükségletük, a lakhatásuk terén, holott komplex megoldásmódra lenne szüksége a családnak. Enélkül a család jövője teljesen bizonytalan. Ugyanakkor Évának, éppen a bizonytalan helyzetük miatt, szüksége van arra, hogy érezze: van valamilyen támasza, nem maradt teljesen egyedül problémáival. Ezért jelent sokat számára a kapcsolat a Családsegítő munkatársával. Attól, hogy havonta-kéthavonta elbeszélgetnek vele, úgy érzi, számíthat rájuk, segítenek neki. Ez a segítség, illetve a szociális munkásokkal való beszélgetés azonban számukra csak a túléléshez jelent segítséget, de nem ad támogatást a továbblépéshez, a hajléktalanságból való kikerüléshez. (Kovács család)

Annuska és Sándor esetében is a Családsegítő Központ segített, és emellett egy magánszemély. A magánszemélyre mindenben számíthatnak, élelmiszert, néha pénzt kapnak tőle, ő segített a költözködésekben, és amíg hajléktalanok voltak, nála tárolták a bútoraikat. A Családsegítő a hajléktalanságból való kikerülésben segítette a családot.

Annuska és élettársa két gyereket nevelnek: egy kétévest és egy 10 hónapos. Egyszer már voltak hajléktalanok; akkor még csak egy gyerekük volt, a 2–3 hónapos csecsemővel az utcán éltek. A rendőrség nem zaklatta őket.

A második hajléktalanságuk idején a Gyámhivatal egy hetet adott a szülőknek, hogy rendezzék a lakásügyüket. Erre az időre a gyerekeket egy kórházban helyezték el. Miután a szülők egy hét alatt nem találtak albérletet, a gyerekek átmeneti gondozásba kerültek, csecsemőotthonba. A szülők feltört lakásokban éltek. A hajléktalan szülőket a Családsegítő segítette: egyrészt elintézték, hogy visszamenőleg megkapják a családi pótlékot, amiből az albérlet árát kifizethették, másrészt segítettek, hogy a gyerekek kikerüljenek a csecsemőotthonból. Ezt követően elintézték, hogy a család szociális ebédet kapjon. A szülőknek a védőnővel és az orvossal is jó a kapcsolatuk. (Az anya 32 éves, gyest kap, az apa 28 éves, alkalmi munkákat vállal.) Külső segítséggel – bár csak albérlettel –, de egy időre megoldódott a család lakhatása, és a szociális ebédrel a minimális ellátásuk is biztosított. Ennyire futotta a szociális ellátórendszer lehetőségeiből. A család időlegesen megmenekült a széteséstől. A jövőt illetően azonban a család sorsa továbbra is bizonytalan, hiszen a jövedelemforrásaik a gyermekgondozási segélyből, a családi pótlékból és a kiegészítő családi pótlékból állnak, ami 34 000 forint biztos jövedelmet jelent havonta. 3–4 havonta kérhetnek rendkívüli segélyt, ami 2–3000 forint, illetve az apa alkalmi munkákat vállal, de az bizonytalan. Az albérletért 18 000 fo-

rintot, a rezsire 10 000 forintot fizetnek, tehát alig marad pár forintjuk. Az apa büntetett előéletű, ami megnehezíti, hogy a szakmájában (szakács, felszolgáló a szakképzettsége), alkalmazzák. Ugyanakkor az utolsó munkahelyén nem volt bejelentve, így nem jogosult munkanélküli ellátásra, de ráadásul nem a jelenlegi lakóhelyén működő munkaügyi kirendeltséghez tartozik, mivel a bejelentett lakcíme másik településen van. Így közmunkára sem lehet behívni. Az anya és gyermekei sorsa tehát teljesen bizonytalan, a lakhatásukat és a megélhetésüket illetően. De van még egy súlyosabb veszélyeztető tényező is a nő és gyerekei életében. Az anya már elhagyott egy családot: volt egy házassága, és amikor elváltak, két ottani gyerekére vonatkozóan hivatalosan lemondott a szülői felügyeleti jogáról. A felbontott házasságából származó gyermekeivel nem tartja a kapcsolatot. Bármi lehetett is az oka ennek, beszélnie kellene szakemberrel, az akkori konfliktusait fel kellene dolgoznia, és fel kellene készülnie arra, hogy hasonló esetben ezeket a gyerekeket ne hagyja el. Ilyen segítségről az interjú során nem esett szó. (Szondi család)

Az öt gyermeket nevelő *Kati* is a Családsegítő Központ segítségére szorul. Kati házas, férje viszont leszázalékolt, mivel beteg, epilepsziás és agórafóbiája van. A család gondjait Katinak kell megoldania. Kati hosszú ideje külső segítséggel tudja családját összetartani. Tapasztalatai az intézmények eljárásait illetően megoszlanak. A jelenlegi lakóhelyükön segítő és megértő szociális munkásokkal találkozott, de régebben rossz tapasztalatai is voltak. Hivatali visszaélés miatt gyermekeit egyszer már állami gondozásba vették, csak ismerősei tanácsára kialakított határozott fellépésének köszönhető, hogy gyermekeit visszakapta. A család évekig kommunában élt, de a kommuna feloszlott és Kati az apjához költözött. Épp akkor volt pár hetes terhes, és az apja ragaszkodott ahhoz, hogy a gyereket vetesse el. Kati azonban meg akarta tartani, ezért kitalálták, hogy már késő, és nem lehet elvetetni a gyereket. Az apja kirakta őket az utcára. A helyi önkormányzat felajánlotta, hogy Kati anyaothonba költözhet. A gyerekeket viszont állami gondozásba vették, mondván, hogy amikor beköltözött az anyaothonba, elismerte, hogy nem tud a gyerekeiről gondoskodni. Kati az ismerősei tanácsára elkérte a jegyzőkönyvet az állítólagos beleegyezéséről, és kiderítette, hogy azt az apja diktálta. Az apa együtt kártyázik a helyi polgármesterrel, így a magánkapcsolatait vetette be annak érdekében, hogy elkészüljön a gyerekek állami gondozásba vételét lehetővé tevő jegyzőkönyv. A hivatali visszaéléssel való feljelentést követően azonnal visszakapták a gyerekeket. A helyi önkormányzat – ebben az esetben a segítségre szoruló gyerekek érdekeinek élénére – Kati apjának személyes indulataitól vezéreltetve működött. Csak az anya civil kurázsija mentette meg a gyerekeket és a családot a széthullástól. A család azonban továbbra is külső segítségre szorul. Az egyik városban már hajléktalan-szállóra kellett költözniük és attól kezdve a helyi Családsegítő támogatta őket. Ők kerestek albertletet is a családnak, ők teszik lehetővé, hogy Kati az interneten keressen adakozókat, hogy lakást tudjanak vásárolni. Ők a referenciát adó szemé-

lyek, ők nyitottak bankszámlát az adakozók számára, a kártyát a családgondozónál letétbe helyezték. Hogy ez a próbálkozás eredménnyel jár-e, nem lehet tudni, de a család sorsa az apa betegsége és az öt gyerek eltartásához szükséges jövedelem elégtelensége miatt bizonytalan. A családot egyébként régebben is segítették családsegítők, segélyszervezetek. Ezek a szervezetek lekérlik egymástól az adatokat – „ahogy költözünk, mindig hozzáfűzük a magukét, mire odaérünk, már úgy lesz belőle” – meséli Kati a kutatónak. Bár a helyi családsegítő munkatársai megrémültek, amikor látták a család kartonját, de nem ítélték meg, hanem segítettek. „Az a baj a szociális törvényekkel, hogy a vége mindig az, hogy megfenyegetik az embert, védelembe veszik a gyereket, meg gyámság alá helyezik a gyereket. Úgy kellene, ahogy az itteni családsegítőnél, nem fenyegetőztek, hanem feladtak egy hirtetést, hogy albérletet keres ötgyerekes család” – összegezi az anya a tapasztalatait a segítő szervezetekről. (Kati 28 éves, gimnáziumi érettségije van, postai kézbesítő. Férje 38 éves, leszázalékolt, ő van gyesen a legkisebb gyerekkel. Egyébként kőműves munkákat szokott brigádban, feketén végezni. Filótásék)

A Hárer családnak is a Családsegítő Központ próbált albérletet keresni, de hiába, a 14 fős családnak nem találtak ők sem. A jelenlegi albérletükben egy-két hónapig maradhatnak. Nincs 5 év itt-tartózkodásuk és 5 év munkaviszonyuk, így sem vállalati, sem önkormányzati lakásra nem jogosultak. Régebben vettek már fel OTP-kölcsönt a gyerekek után, építettek házat, de nem tudták fizetni a részletet, és az árverezéstől tartva inkább eladták a házukat. Miután kifizették a tartozásukat, alig maradt annyi pénzük, hogy előszerződést kössenek egy falusi házra, amiről kiderült, hogy rossz állapotban van, de mire felbontották a szerződést, a tulajdonos lakbér gyanánt az összegnek csaknem a felét megtartotta. A család tehát meglehetősen szerencsétlenül járt, kiszolgáltatott helyzetükben ügyetlenül intézték a dolgukat. Jelenleg a Családsegítő Központ munkatársai segítik a családot. Am ők nemcsak a lakhatási gondok miatt szorulnak segítségre. A gyerekek közül a legidősebb, a 23 éves lányuk szellemi fogyatékos, gyámság alatt van, két gyermekének az anyja a gyámja. Van még egy 18 éves, enyhén fogyatékos gyerek a családban, aki szezonális munkákat vállal, és két kisebb, akik enyhe fogyatékoságuk miatt kiegészítő iskolába járnak. Abban, hogy az egyik gyerek bekerüljön egy számára megfelelő speciális iskolába, a Családsegítő Központ segített.

Nem merült fel a családdal kapcsolatban a gyámság alá helyezett 23 éves lány és gyermekeinek problémája. Hogy a szülők, illetve az orvos, a védőnő, mit gondol a gyámság alá helyezett lány és gyerekei sorsáról. Természetes-e számukra, hogy a beteg nőnek másokra szoruló gyerekei születnek, akiket csak a nagymamájuk önfeláldozó magatartása tart meg a családban. A nagymama egyébként szívbeteg. Az unokák asztmások, betegségük következtében az átlagosnál több törődést igényelnek. Arról sem esett szó, hogy a szülőket, különösen az anyát, aki otthon van a gyerekekkel, felkészítette-e valaki a beteg gyerekekkel való otthoni foglalkozásra, illetve hogy az ezzel kapcsolatos

problémáit megbeszélheti-e szakemberrel. (Az anya 44 éves, háztartásbeli, az apa 46 éves, porfestő. Hárer Imre családja)

2. A családsegítők jogsegélyszolgálatának szerepe a gyermekes nők családjának életében

A városi, sokgyerekes nők családjában sokan szorulnak jogi segítségre, és még többen vannak azok, akik igényelhetnének jogi képviselőt, ha felismernék, hogy érdekeik, jogaik sérültek, hogy jogsérelem érte őket vagy gyermekeiket.

Bódis Etelkának down-kóros kislánya született, éspedig a környezetszennyezés következtében. Lakóhelyén a kislányával egy időben összesen 17 gyerek született rendellenességgel. A minisztérium ugyan minden gyerek családjának utalt át pénzt, de azt a polgármester tévedésből 3000 forintjával elosztotta és kiutalta az összes családnak. Etelka így nem is kapott olyan összeget, amiből a beteg gyerek életét jelentősen megkönnyíthette volna. A helyi polgármesteri hivatal mulasztását, felelősségét a pénz szétosztását illetően, valamint a további kártalanításra való igényjogosultságot Etelka nem említi. Nyilvánvalóan azért, mert nem ismeri a gyerek jogait, érdekeit, a segítő szervezet pedig ezt valami okból nem tartotta fontosnak, holott Etelka házastársi kapcsolata emiatt szakadt meg, illetve a gyerek felügyelete miatt nem tud munkát vállalni, ami anyagilag jelentősen megnehezíti a család életét. A betegjogok, különösen a saját jogaikat képviselni képtelen beteg gyerek esetében sérültek. A Családsegítő jogásza a méltányossági gyest és a gyerektartás megelőlegezését tudta elintézni a család számára. A család helyzetére az anyagi bizonytalanság jellemző, annak ellenére, hogy Etelka igyekszik a gyerekei nevelését, ellátását a tőle telhető legjobban biztosítani. Ugyanakkor gyermekei jogainak érvényesítésében külső segítségre szorul, de még a szakképzett külső segítő sem ismerte fel teljességében az őket ért jogsérelmet, így a beteg gyerek problémája a kártalanítást illetően, továbbra is megoldatlan. (Etelka 42 éves, 11 és 12 évesek a gyermekei. Van még egy 13 éves gyermeke, aki nevelőszülőknél él. Etelka gyermekeit a férje adta állami gondozásba, amikor az anya öngyilkosságot kísérelt meg, nem sokkal a beteg kislány megszületése után. A kórházból kikerülve, másfél év alatt tudta két gyermekét visszaszerezni, a harmadik, a legnagyobb ugyanazoknál a nevelőszülőknél él azóta is. Bódis család)

3. Egyéb segítő szakemberek szerepe a gyermekes nők életében

A családsegítőkben dolgozó egyéb szakemberek, például pszichológusok is segítik a gyerekekkel egyedül élő nőket. Bár sokkal kevesebben fordulnak segítségért ilyen szakemberekhez, mint akiknek szüksége lenne rá.

Gizi, a 38 éves, elvált nő, 11 és 9 éves gyerekeket nevel egyedül. 11 éves fiának problémái voltak otthon és az iskolában, hazudott, lopott és nem fogadott szót a felnőtteknek. A Családsegítő pszichológusához jár terápiára. A pszichológus szerint magatartási problémái az apahiánnyal magyarázhatóak. A fia két éves volt, amikor elváltak. Az apa ivott, agresszív volt és verte a gyereket. Az apát és testvérét is személyiségzavarral, kórházban és pszichiátrián kezelték. Ezért is fontos, hogy a gyerekekkel szakember foglalkozzon. *Gizi*, az anya, nehezen viseli el az egyedüllétet, hiányzik neki egy társ, akivel megbeszélhetné a problémáit. A gyerekeknek hiányzik egy apa. A volt férje szeretne visszajönni a családhoz. Írt *Gizinek*, kérte, hogy fogadja vissza. *Gizi* nem tud dönteni, fél, hogy volt férje ugyanolyan lesz, mint a válásuk idején. Szeretné problémáit szakemberrel megbeszélni, hátha az segítené a döntésben. Szeretne elmenni a Családsegítő pszichológusához. *Gizi* tehát érzi, hogy szüksége van szakember segítségére. Az interjú idején ez a beszélgetés még nem történt meg. Nem ismerjük a nő döntését. Azt tudjuk, hogy a volt férj börtönből írt *Gizinek*, aki nem tudja, miért ítélték el a férfit. *Gizi* tehát egyszer már elvált egy férfitől, aki ivott, verte a gyereket, most épp börtönben van, s bár kétségei vannak, mégis azon gondolkodik, hogy visszafogadja a férfit. Édesanyja ezt támogatná. (Szendi család)

A tájékoztatatlanság miatt is szorulnak családok külső segítségre.

Tótéknak (ötgyerekes család), visszamenőleg, a helyi gyámügyesek intézték el, hogy az anya első férjétől származó gyerekei árvasági segítyt és árvasági ellátást kapjanak. A család erről a lehetőségről nem tudott. A gyámügyesek segítségével körülbelül kétmillió forintot kaptak, amivel felújították az önkormányzattól megvásárolt lakásukat, a gyerekek pedig folyamatosan kapják az árvasági ellátást. A család nehezen él, mivel az apa munkanélküli, az anya gyermeknevelési támogatást kap. Az előző házasságából született két gyereken kívül két közös gyereket nevelnek és egy rokon gyereket is örökbe fogadtak (az ő apja meghalt, az anyja nem tudta nevelni, és intézetbe adta). Az apa, mint cigány ember, azt mondja, nehezen kap munkát, mert cigány, pedig nem ijed meg a munkától, dolgozó embernek tartja magát. A lakás felújítása is az ő munkájának az eredménye. (Tóték)

4. Fel nem ismert szükségletek, jogsérelmek a nők és gyermekeik életében

Vannak olyan nők, akik nem tartanak kapcsolatot segítő intézményekkel, maguk igyekeznek megoldani gondjaikat, nehézségeiket. Többnyire egyedül nevelik gyermekeiket, elváltak vagy külön élnek, s nem kapnak gyerektartást, de fel sem merül bennük, hogy a gyerekek el-tartása nem egyedül az ő felelősségük, kötelességük lenne.

Anita, 30 éves, 5 éve vált el, két gyermekét neveli. Munkanélküli, lakása nincs, a szüleinél lakik, gyerektartást nem kap. Munkáját nemrég vesztette el, arra számít, hogy munkanélküli járadékot fog kapni.

Jelenleg idős, kisnyugdíjas szüleinek lakása és nyugdíja jelenti Anitának és gyermekeinek a lakhatási és megélhetési biztonságot. Anita és szülei még soha nem kértek kölcsön, még nem volt tartozásuk. Anita nem foglalkozik azzal, hogy volt férje nem fizet gyerektartást, hogy a gyerekek nevelésével teljesen magára hagyta. Segíti a szüleit, műveli a kertet és neveli a gyerekeket. (Kertész család)

Anita tehát anyagilag rászorulna a gyerektartásra, de nem kap és eszébe sem jut, hogy ennek nem kellene így lennie. Számítalan nő él hasonló helyzetben. (Márton család)

Azokban a családokban sem merül fel, hogy a gyerektartást igényelniük kellene, akik állandó kapcsolatban állnak külső, intézményi segítőkkel, ami azt is jelzi, hogy a segítők maguk sem érzékelik a helyzet problematikuságát.

Bea három gyereket nevel egyedül, kettő után nem kap gyerektartást. Az apa elhagyta a családot, amikor a második gyerek 6 hónapos volt. Bea beteg, hátgerinc-problémái vannak – egy csőrszerű képződmény van a hátgerincében, ami nagy fájdalmakat okoz neki. Egyik gyermeke epilepsziás. Idős, beteg édesanyját is segítenie kell. Jelenleg gyesen van. Önkormányzati lakásban élnek.

A család lakhatása tehát biztosított, anyagi szempontból azonban bizonytalan a helyzetük, néha átmeneti segílyt kell kérniük. Az iskolakezdés miatt a havi csekkjeit nem tudta befizetni. Anyagi bizonytalanságuk egyik oka, hogy egyedüli szülőként a gyerekek eltartásának költségei csak őt terhelik. Beának külső segílyre van szüksége. „Ruhát a családsegítő szolgáltatótól kapnak, ha nem lenne ez a lehetőség, a gyerekeknek 1-2 ruhájuk lenne. Néha kapnak ételmiszercsomagot is. Régebben a családsegítő szolgáltatótól kaptak támogatást gyógyszer kiváltásához, de az önkormányzat ezt megszüntette. A védőnő és a családsegítő nagyon sokat segített Beának, hogy megkapják ezt a lakást. Bea néha kér átmeneti segílyt; ezt egy évben négyszer lehet kérni, de ebbe beleszámít a rendkívüli támogatás szeptemberben. Idén egyszer kért, mert tavasszal cipőt kellett venni a gyerekeknek, és a családsegítőben nem volt cipőadomány.” (Kolosi család)

Erzsébetnek is évek kellettek ahhoz, hogy felismerje és elfogadja: nem egyedül ő köteles a gyerekei neveléséről gondoskodni, az apának is vannak kötelességei a gyerekeivel szemben, de legalább a gyerektartást fizetnie kell, ha már a nevelés összes terhe az anyára marad. Ám nemcsak Erzsébet számára tartott évekig, hogy eljusson ehhez a felismeréshez. Erzsébet a családsegítővel évek óta, a gyerekek megszületése óta kapcsolatot tart, de csak a négy hónapja megismert új gyermekvédelmi javasolta neki a gyerektartás kérvényezését. (Mezei Erzsébet)

A családok életében a nem fizetett gyerektartáson kívül vannak más problémák is, amelyekkel a nők nem fordulnak segítők szervezetéhez, egyszerűen kilépnek a számukra elviselhetetlenné vált helyzet-

ből, még akkor is, ha ezzel egy időre el kell hagyniuk gyermeküket, illetve anyagilag nagyon hátrányos helyzetbe kerülnek. A segítő szervezetek pedig hiába kerülnek kapcsolatba más szempontból ezekkel a nőkkel, nem segítenek, nem ismerik fel a lehetőséget, hogy segítséget nyújthatnának.

Kiss Béla élettársa, mielőtt a férfi családjához költözött volna, hajléktalan-szállón élt, mivel elhagyta a férjét, aki ivott. 11 éves lánya a nagyapjánál lakik, s a volt férjével egy házban élnek. Az asszony egy 120 négyzetméteres lakásból költözött el a férjétől. A lakhatás biztonságát cserélte fel a teljes létbizonytalansággal, amelyben viszont nincs ittas férj. Az alkoholizmus okozta családi konfliktust nem tudta kezelni, rendezni, ezért kilépett a házasságból. Két törés van az életében: munkája elvesztése és a férje elhagyása, ami azzal járt együtt, hogy 11 éves kislányát a nagyapjánál kellett hagynia, és ő maga átmeneti szállóra került. Gyermekével tartja a kapcsolatot, szeretné magához venni, ha a lakáshelyzetük megváltozna, és nagyobb lakáshoz jutnának. Az asszonynak – úgy tűnik –, a biztos rossz és a bizonytalan között kellett választania. Ő az átmeneti otthont választotta, majd megismervén *Kiss Bélát*, az ő családjához költözött. Ebben a családban az apa rokkant, epilepsziás, tbc-s, két gyermekét egyedül neveli, és az egyik gyerek szintén epilepsziás, a lakás pedig nagyon kicsi. A férfi mellett anyagilag és az életminőség terén is bizonytalan helyzetbe került. A lakásban nincs villany, s a lakbér- és villanyhátralékuk miatt kikapcsolták az áramot. Ugyanakkor ebben a családban nyugalom van, „nem részeg senki”, nem bántja senki (nem fizikailag, hanem lelkileg), az élettárs gyerekei szeretik, pótolja számukra a hiányolt anyai gondoskodást. Mindez tehát, ha más szempontból is, de sokkal több terhet ró rá, mint az előző családja – lényegében egy nagyon hátrányos helyzetű új családot vállalt. Ugyanakkor úgy lépett ki az előző házasságából, hogy nem vállalta a válóper megindítását, ami, számára és a lánya számára, feltehetően anyagilag a legkedvezőtlenebb döntés volt. Az asszony feltehetően úgy ítélte meg, hogy alkoholista férjével szemben senki nem tud segíteni rajta, azaz elfogadta, hogy saját és gyermeke jogát a békés, konfliktusmentes családi életre nem tudja érvényesíteni. Amikor a hajléktalan szállón élt, nem találkozott olyan szociális munkással, aki megbeszélte volna vele a családja elhagyásának körülményeit, és aki jogi segítséget ajánlott volna számára. (*Kiss Béla családja*)

5. Amiről nem beszélnek a segítőik és a családok

A gyermekes családok, nők életében vannak olyan problémák, amelyek, úgy tűnik, nem kerülnek szóba, mert a kezelésük felettébb kényes és nehéz megoldható, de mindezek ellenére nem lehetne kikerülni a róluk való közös gondolkodást és diskurzust.

Az egyik ilyen agyonhallgatott kérdés az értelmileg sérült gyerekek és fiatal felnőttek helyzete. Több családban élnek értelmileg sérült családtagok. Gyakran születnek gyerekeik, akik gyámság alá kerül-

nek. Többnyire a nagyszülők az unokák kijelölt gyámjai, épp úgy, mint a saját, beteg felnőtt gyerekük is az ő gyámságuk alatt él. Ezek a családok állandó kapcsolatban vannak a helyi szociális irodák vagy a családsegítők munkatársaival. A szakemberek segítése azonban a már kialakult helyzetekre vonatkozik, de a megelőzés nem kerül szóba.

A *Hegyi családban* egy 32 éves, szellemileg fogyatékos lány él, akinek már van egy 9 és egy másféléves gyermeke. A gyerekek a nagyszülők gyámsága alatt élnek. A szülők nem kapnak segítséget a lányukkal kapcsolatban. Lehet, hogy most is terhes, mert a külseje nagyon megváltozott, de a szülők nem tudják elküldeni orvoshoz. A védőnő, családi orvos segítése a szülők részéről nem kerül szóba. A nagyszülők már nem fiatalok, Erzsébet, az anya 54 éves, a férje 60. Erzsébet beteg, agyvérzése volt, fél oldala lebénult, de nem akart orvost hívni, nehogy elvegyék az unokákat. A család helyzete, különösen az unokáké nagyon bizonytalan, hiszen a gyámszüleik betegek illetve idősek. Ha az értelmileg sérült nőnek születnek még gyermekei, azok felnevelése még kilátástalanabb. A gyerekjogok és emberi jogok olyan problematikus ellentmondása van jelen a család életében, amit a szociális szakmának, a segítőknak valahogy kezelniük kellene, de itt csak a gyámszülők lelki támogatása biztosított, ez pedig kevésnek tűnik.

Egy másik, elhallgatott probléma a családfők, élettársak börtönviseltsége, büntetett előélete. A felkeresett családok közül többen élnek ilyen szülők, ám a szociális munkások szemérmesen hallgatnak erről, mint ahogy az sem derül ki, milyen segítséget kapnak azok a gyerekek a gyermekjóléti szolgálatok munkatársaiktól, akiknek az apjuk éppen börtönben van vagy volt börtönben.

A *Rácz családban* heten vannak, de az apa már többször volt börtönben, éppen az interjú idején várták haza. A család nagyon szegény. Az önkormányzat segíti a családot, már a második lakást utalták ki nekik – írja a kutató, de előtte arról beszélt, hogy a szobájukban összedőlt a kemence. Ebből levonható az a következtetés, hogy rossz állapotú lakást kaptak, amit a gyerekek utáni ellátásból nem is tudnának felújítani. A szegénység, az apa büntetett előélete, az ebből eredő munkanélküliség, kilátástalan helyzetben tartja a családot. Mivel a gyerekeknek tanulási problémájuk van, feltehetően szakképzettség nélkül, illetve jó esetben befejezett 8 osztállyal hagyják abba az általános iskolát. Semmi esélyük a szegénységből való kikerülésre. Az anya alkalmi munkái tulajdonképpen nem sokat segítenek a család helyzetén. Az anya az interjú alapján a szegénységbe belefásult, belefáradt asszony, s mint ilyen, az anyagi segítségen kívül mentálhigiénés segítségre szorulna.

A Családsegítő munkájának eredménye is csekély. Az interjú nem tartalmaz arra vonatkozó utalást, hogy a tűzoltómunkán kívül valamilyen hatékonyabb, perspektívát jelentő programot kezdtek volna a családdal. Így csak az életben maradáshoz nyújtanak segítséget, de az nem elég ahhoz, hogy életük emberibb legyen, hogy a szegénységet ne reprodukálják azonos, vagy még mélyebb szinten.

Ráadásul az anya elmondta: „Többször volt már a férjem börtönben, és amikor hazajött, mindig született egy gyerek. Most már öreg vagyok, remélem nem lesz baj.” De arról nem szól a történet, hogy a védőnő, a szociális munkás hogyan kezeli ezt a kérdést, hogy milyen felvilágosítást, segítséget kap az anya. (Ráczi család)

6. A Családsegítő Központok által nyújtott egyéb segítségek

A családsegítők szociális munkásai igyekeznek enyhíteni a családok élelmezési, ruházkodási gondjait. Szociális ebédet adnak a gyermekes családoknak.

Ilona munkanélküliként, szociális segélyből neveli egyedül a két gyerekét. Anyagi helyzetük bizonytalansága miatt „Most ők maguk is kapnak egy adag szociális ebédet a CSSK-tól, azt szokta három részre elosztani. Szerencsére több ételt szoktak kapni, mert ismerik a konyhán, így elegendő az étel. Emiatt csak hétfvégén szokott főzni, de húsrá soha nem telik. Év közben a gyerekek napközisek, ott kétszer kapnak enni.” (Halmosi család)

A szociális munkások segítenek kérvényeket írni, bevásárolni a beteg embereknek. Ugyanakkor több esetben csak „látogatják” a családokat, de a tényleges segítségnyújtásra nem kerül sor.

A 26 éves *Ildikó* családját is rendszeresen felkeresik a családsegítő munkatársai. A család azért került a Családsegítő látókörébe, mert a négy gyermeket nevelő anya szeretne volna bölcsődébe adni a legkisebb gyereket. A két nagyobbik iskolába jár, a harmadik gyerek kimaradt az óvodából, mert nem lehetett beszoktatni, a legkisebb otthon van. Őt Ildikó bölcsődébe akarta adni, ezért kereste meg a Családsegítő munkatársa, és azóta látogatják rendszeresen a családot. Ildikó nap közben a gyerekekkel van, este a férje marad velük, Ildikó pedig elmegy szomszédolni, hogy „kiszellőztesse a fejét a gyerekektől”. Ildikó szeretne főállású anya lenni, ha letelik a gyes. A család anyagi helyzete bizonytalan, mivel csak a gyes és a családi pótlék, a kiegészítő családi támogatás és a férfi szociális segélye az állandó bevételeik. Amennyit a férfi „vasazik”, az változó, és az évszaktól is függ – télen nem lehet „vasazni”. Környezetük igénytelen, szegényes, csak a fizikai szükségletek kielégítésére szorítkozó. Ildikó élete, napi teendői a gyerekek etetéséből és a nap mint nap érkező számlalevelek bontogatásából állnak. Az államtól várná helyzetük javítását, de ennek hiányában, beletörődve sorsukba, azt mondja: szegények maradnak, ha a kormány ennyit „segít” nekik, mint most. Munkanélküliek lesznek, hiszen munkalehetőség nincs. Bár ők nagyon szeretnének munkát. Ildikó sorsa feltehetően azonos lesz az anyjával, aki négy gyermeket felnevelt és az aktív korúak szociális segélyét kapja. Ildikó a gyerekei jobb életéért semmit nem tud tenni. A gyerekek mellett nem tud alkalmi munkát vállalni. Az, hogy esténként ki kell szellőztetnie a fejét, és hogy bölcsődébe akarta adni a legkisebb gyermeket jelzi, hogy nem érzi jól magát otthon, és menekülne a gyerekekkel

való bezártságból, de nem tud mihez kezdeni. Ugyanakkor perspektivikusan sem fog változni a helyzete, mivel gyereknevelési támogatást akar kérni. Jövedelem híján erre rá vannak utalva, csak hogy a szegény, nagyon egyszerű tárgyi környezetük és szerény anyagi lehetőségeik, melyek a táplálkozási szükségleteik kielégítésére korlátozódnak, az egész gyereknevelést az étkezés biztosítására szűkíti le. Ebben a környezetben, ilyen anyagi feltételek között a gyerekek szak-képzettségét biztosító iskoláztatása kilátástalannak tűnik. A szegénység, iskolázatlanság, munkanélküliség újratermelődése a gyerekek életében, a segélyeztettség a jelenlegi felnőttek és a felnövő generáció majdani életében már most biztosnak vehető, ha a makrotársadalmi folyamatok nem változnak. Ez a család külső segítség nélkül képtelen lesz olyan változásokra, amelyek révén a családtagok társadalmi beilleszkedése lehetségessé válna. Külső segítségen egy komplex, az élet minden területére kiterjedő segítség értendő. A változást ténylegesen garantáló segítséghez nem elégséges a szociális és egészségügyi szakemberek jelenlegi „látogató”, valójában inkább ellenőrző segítése. Ez a család – és a hozzájuk hasonló többi család – életének jobbá tételéhez családra, személyre szóló életvezetési munkaprogram, szociális támogatás és a munkaerő-piaci integrálódásra felkészítő és munkát biztosító összehangolt foglalkoztatáspolitikai lépés. (Oláh Géza családja)

7. A helyi polgármesteri hivatalok és a segítségre szoruló gyermekes családok kapcsolata

A nehéz helyzetüket egyedül megoldani képtelen családok a helyi önkormányzatok szociális irodáihoz, illetve a hivatal vezetőihez is fordulnak segítségért. A segítségkérés eredménye változó.

Az önkormányzatok egyes településeken segítik a gyermekes családokat azzal, hogy a gyerekek nyaralását támogatják.

Az önkormányzattól Kiss Béla családja is kap segítséget. A gyerekeknek ingyenes nyaraltatást biztosítottak, ami 20 000 Ft volt, és egy kézművestábor költségeit is átvállalták. Könyvtámogatást is kapnak, ruhát, a Családsegítő Szolgáltatáson keresztül karácsonyi csomagot. Az epilepsziás gyerekek gyógyászer-támogatást kap. (Kiss Béla családja)

Sok esetben a családok hiába fordulnak segítségért a szociális irodákhoz, nem kapnak segítséget.

Az egykeresős, hat fős Kiss család lakásában egy éve kikapcsolták a gázt, egy 35 000 Ft-os tartozásuk miatt. A visszakapcsolás 10 000 forintba kerülne. Az anya azt tervezi, hogy havonta félretesz 5000 forintot, hogy rendezni tudja a tartozást, ugyanis kölcsönt kértek a polgármestertől, de sem kölcsönt, sem támogatást nem kaptak. (Éva 45 éves, vasalónő, házastársa gyet-re ment a legkisebb gyerekekkel. Az anya belebetegedett a nehéz fizikai munkába, a háztartásvezetéssel, gyerekek ellátásával kapcsolatos teendőkbé, és már nem tud többet vállalni. Férje napszámba jár, mellette állandóan munkát keres. A szü-

lők minden tőlük telhetőt megtesznek családjuk érdekében. Gyermekük közül a két iskolás kitűnő tanuló, külön órákra járnak, sportolnak. Erőfeszítéseik ellenére is külső segítségre szorulnak, amit nem kapnak meg. Kiss család)

A két gyermeket nevelő *Kassai család* is kénytelen volt segílyt kérni, de kérelmüket elutasították, mivel 300 forinttal túllépték a határt. A család 4 éve kért temetési segílyt, amikor az anya apja meghalt, illetve kértek átmeneti segílyt, ami 3000 forint volt. Azóta nem kértek segílyt. Jelenleg az apa munkanélküli. (Kassai család)

Az önkormányzatok leggyakrabban a közgyógyellátási igazolványt adják meg a gyerekes családoknak. A felkeresett 60 család közül alig volt olyan család, ahol erre ne szorulnának rá. A gyerekek, felnőttek betegek. A gyerekek asztmásak, allergiások, ízületiések, de él epilepsziás, leukémiával kezelt gyerek is a családokban. Több gyerek született rendellenességgel, így farkastorokkal, gyomorszűkülettel, gégeszűkülettel. A szülők is betegek, sok a rokkant, dolgozni képtelen, de csak 50 százalékos rokkantnak minősített beteg felnőtt a családokban.

8. Az egészségügyi intézmények szerepe a gyermekes családok életében

A védőnőknek nagyon nagy szerepük lehet abban, hogy beteg gyerekeket nevelő nők segítséget kapjanak a gyerekekkel való helyes foglalkozáshoz. A tanácsadás nem minden esetben történik meg, a családok látogatása esetenként nem lépi túl az „ismerős érdeklődése” szintet. Így fordulhat elő, hogy például egy 8 éves gyerekről iskolaérettségi vizsgálat állapítja meg, hogy speciális óvodába kellene járnia, mert enyhén szellemi fogyatékos. Azt megelőzően ez sem az óvodában, sem a védőnőnek nem tűnt fel. Az anya azonban most sem érti, hogy miért kell a gyermekét speciális óvodába vinnie. Lehet, hogy elmagyarázták neki, lehet, hogy nem, a lényeg, hogy gyermekének helyzetét illetően további magyarázatra, felvilágosításra lenne szüksége, de ezt nem kapja meg senkitől. (Mezei Erzsébet családja)

Az egészségügy szereplői, az orvosok magatartása sem minden esetben betegbarát.

A *Németh családban* két beteg gyermeket nevelnek. Mindkét esetben csak az anya kitartó makacosságának köszönhető, hogy a gyerekek betegségét felismerték, illetve kivizsgálták és kezelték.

„Zsuzsáról az óvodában derült ki, hogy halláskárosult, bár Kata, az édesanya, már kiskorától kezdve mindig mondta, hogy szerinte nincs valami rendben a kislány hallásával, de mindenki leintette, és azt mondták, hogy csak beképzeli. Fehérváron voltak hallásvizsgálaton, felírták a gyerekeknek egy hallókészüléket, és ezzel le is zárták az

ügyet. A szülők azonban ebbe nem akartak belenyugodni, és magánúton felhozták Pestre a kislányt az Orvostovábbképző Egyetemre. Itt megállapították, hogy ez valószínűleg veleszületett károsodás, felírtak egy készüléket, és ajánlották, hogy járjon logopédushoz, mert a rossz hallásból adódóan több hangot is torz módon ejtett. A logopédus szépen rendbe hozta a kislány beszédét, azóta is normális iskolába jár. „Nem azt mondom, hogy kitűnő, de azért jó tanuló.” Voltak az Országos Rehabilitációs Központban is, ahol azt mondták neki, hogy nem kötelező nyelvet és ének-zenét tanulnia. A németet most nem is tanulja, mert nem volt túl jó jegye belőle és akkor inkább felmentették, de ének-zenéből ötöse van, így nem akarták felmentetni. Most, hogy eljön a továbbtanulás kérdése, már sajnálják a szülők, hogy a kislány nem tanult németül, ez az elhelyezkedésében is hátrányára válhat.

Az eset kapcsán a következők állapíthatók meg:

1. Az anya korán, óvodás korában felismerte, hogy a kislány hallásával baj van, de nem vitték azonnal orvoshoz, mert mindenki leintette.

2. Amikor végül elvitték kivizsgálásra, az orvos csak készüléket írt fel, de nem adott tanácsot, nem javasolta a logopédust, nem figyelte arra, hogy a kislány nem beszél helyesen, holott a helyes beszéd, a hangok helyes kiejtése a kislány további életesélyeit, iskolai teljesítését, a felnőtt életre való felkészülését, a társadalomba való beilleszkedését alapvetően meghatározza. Az, hogy a kislány megtanult helyesen beszélni, annak köszönhető, hogy magánúton elvitték Pestre a szülők az Orvostovábbképző Egyetemre.

3. Az Országos Rehabilitációs Központban nem hívták fel a szülők figyelmét arra, hogy az idegen nyelv tanulása ugyan okozhat problémát, de megéri vállalni a nehézséget, mert a gyerek jövője függhet attól, hogy tanul-e idegen nyelvet. Az intézmény tehát nem járt el körültekintően. Ahelyett, hogy a nehézségekre készítették volna fel a gyereket és a szülőket, a könnyebbik utat, a nehézséget okozó szituációk, helyzetek elkerülésére biztatták őket, ezzel a gyerek érvényesülési és beilleszkedési esélyeit csökkentették.

4. A kislány iskolája sem segítette a szülőknél a felelősségteljes döntésben, ők is a könnyebb utat választották; a nehezebben tanuló gyerekek ne tanuljon nyelvet, mert „feltehető, hogy ha tanulna, csak a tanároknak okozna több gondot”.

Sem az óvoda, sem iskola, de még az egészségügyi intézmények egy része nem a gyerek érdekeit tartotta elsősorban szem előtt. Egyrészt elodázták, illetve negligálták a problémát. A saját kompetenciájukat fenntartva nem adtak helyt az anya aggodalmainak, miszerint a gyerek hallásával baj van. Másrészt amikor már foglalkoztak a problémával, akkor az orvos „leírta a gyereket, mint sérült gyereket, aki nem élhet teljes életet, mert nem tud helyesen beszélni”. Harmadrészt a Rehabilitációs Központ nem a helyzet javítását, hanem a helyzet szinten tartását javasolta, tehát hogy nem kell kitenni a gyereket nehéz helyzetnek, nem kell nyelvet tanulnia. Negyedrészt az iskola – igaz, a szülő kérésére – a saját feladatait csökkentve, a halláskárosult gye-

reket a tanítása helyett felmentette a nyelvtanulás alól, holott a gyerek érdekeit szem előtt tartva inkább a szülőket kellett volna rábeszélni, hogy vállalják a gyerekkel együtt a nehézségeket, a gyerek jövőbeni felnőtt életének jobb esélyei érdekében. Az iskola nem a hátrány leküzdésében nyújtott segítséget a kislánynak, hanem a hátrány rögzítésében. A halláskárosult tanuló felzárkóztatására, esélyeinek növelésére kísérletet sem tett. Az anya, a házastársa és a kislány tehát ritkábban találkoztak lelkiismeretes, és gyakrabban felületes szakemberekkel, és volt rá példa, hogy elfogadták a szakemberek felületes, problémahárító hozzáállását. Az intézményi érdekek – minél hamarabb lezárni eseteket, a lehetőségek szerint csökkenteni az intézmény feladatait – erősebben érvényesültek, mint a segítségre szoruló gyerek érdekei, illetve az intézményi adminisztratív, belső elidegenedett működési, szervezeti érdekek erősebbnek bizonyultak az intézményi kompetencia kívánalmainál. Az intézményi igaz és vélt kompetencia erősebbnek bizonyult az érintettek személyes meggyőződésénél. A család, a szülők és a gyerek kiszolgáltatottságát jelzi, hogy ahol bíztak a szakemberek kompetenciájában (a logopédust javasoló Orvostovábbképző Egyetem szakemberei kivételével), ott utólag mindig kiderült, hogy nem kellett volna megbízniuk. De mit tehet az állampolgár, ha a szakemberek kompetenciájában sem bízhat?

A Német család másik kislányának esete is tanulságos. Példa arra, hogy a mechanikus, rutinszerű és felületes, az eseteket nem egyedi esetként kezelő szakorvosi ellátás mennyire „nem beteg-barát, nem betegközpontú”. Az intézmények megkérdőjelezhetetlennek tartott kompetenciája és az intézmények részéről a kliensnek tulajdonított inkompetencia ellehetetleníti a szakemberek és a szolgáltatásokat igénylők közötti párbeszédet, ami a probléma felismerését és megfelelő kezelését nehezíti, sőt, gátolja.

Esetüket a kutató a következőképpen foglalta össze: „1998-ban derült ki, hogy a kislány leukémiás. Júliusban kezdődött, egyik napról a másikra. Nagyon levert lett, csak feküdt, és belázasodott. Előtte két héttel tüszős mandulagyulladásra volt, és az egyik nyirokcsomója nagyon kijött. Elvitte a kislányt a doktornőhöz, aki nem látott semmit, és hazaküldte azzal, hogy ha nem múlik el, hozzák majd vissza. Ez egy szerdai napon volt. Pénteken visszamentek az orvoshoz, aki tüszős mandulagyulladásra írt fel gyógyszert, meg lázcsillapítót. De estére megint annyira belázasodott a kislány (39–40), hogy a gyógyszerekkel sem tudták lenyomni. Másnap megint visszamentek az orvoshoz, ekkor már ügyelet volt, ahonnan még aznap hazaküldték, és azt mondták, ha nem javul, csináljon neki fürdőt. Mivel továbbra se múlt a láz, megcsinálták a fürdőt, és ahogy szállt ki a kislány a kádból, elkezdte mondani, hogy neki hátul is fáj. Másnap megint visszamentek az ügyeletre, de az orvos továbbra se látott semmit. Hétfőn újra elmentek, de akkor már a saját doktornőjükhöz. „Mondtam neki, hogy most már szeretném, ha néznének neki egy röntgent, hogy nem tüdőgyulladás van-e ennek a lánynak, mert nem igaz, hogy szerda óta folyamatosan lázas, és négyszer voltam már orvosnál, és senki nem talál semmit. És kivertem az izét, hogy most már igazából jó

lenne, ha már csinálnának vele valamit." Másnap voltak laborvizsgálaton, és a röntgen kimutatta, hogy egy csecsemő-tenyéryni folt van a tüdején, és hogy tüdőgyulladásra van. Hazamentek, és egyszer csak telefonál a védőnő, hogy a doktornő akar vele beszélni, hogy mindeképpen menjen el a leletekért, mert telefonáltak a laborból, hogy nem jó a vérképe, és hogy öltöztesse fel Edinát, mert be kell vinni Fehérvárra. Erre már ő is megijedt. Levitte bicóval a kislányt, meg elment a laborba a leletekért, „de nem értettem én még akkor hozzá. Mit tudtam én, mi az a trombocita, meg hemoglobin. Most már tudom.” Elvitte a doktornőhöz a leleteket, és onnan mentek mentővel Fehérvárra. A doktornő még ekkor se mondott semmit, hogy mi a baj. „Ott már gyanús kezdett lenni, egy csomó kérdést tettek fel, meg egy csomó vért levettek, hogy vérválasztásra, meg ide, meg oda. De én még akkor nem tudtam az ilyen dolgokat, és akkor, Úristen, ilyen nagy baj ez a tüdőgyulladás.” Este hazament az anya, és akkor úgy tűnt neki, mintha a kislány kezdett volna jól lenni. Éjjel fél egykor csörög a telefon, hogy a kislányt reggel azonnal tovább kell vinni Budapestre, a 2-es számú gyermekklinikára. Úgy reggel nyolc óra előtt érjen be, mert indul a mentő. „Reggel mondta a doktornő, hogy a kislánynak vérképzőrendszeri megbetegedése van, de nem mondta ki, hogy leukémia, hogy ne ijedjek meg. Persze, én sírtam, meg hát már úgy éjszaka is, úgy énbennem is már feljött a gyanú, hogy vérképzőrendszeri, hát ugye, nekem is van ilyen gyermekbetegség könyvem, már én is mindjárt fellapoztam, mi az, hogyan, merre, meddig. És akkor reggel mentünk fel mentővel a 2-es gyermekklinikára. De hát az egy iszonyatos! Soha nem felejttem el, ahogy mi oda felkerültünk, meg bekerültünk. Azt elmondani, azt nem lehet! Amikor meg láttam ott a gyerekeket, megmondtam a doktor úrnak, hogy hova kerültünk, meg mi ez. Szóval akkor igazán, de hát nagyon nehezen. De, hál' Istennek, viszont azt mondhatom, hogy ez a klinika, ez egy roppant jó hely. Ez egy olyan hely, hogy tényleg, a szülőket, meg a gyerekeket nagyon segítik. Egy nagyon jó helyre kerültünk. Ott egy nénike kérdezte, hogy leukémiás a kislány? És akkor mondtam neki nagy naivan, hogy á, dehogy is! Akkor mondom, honnan tetszett ezt szedni? Akkor mondja, hogy a mentősök mondták, hogy egy leukémiás kislányért mennek. Énbennem mintha egy világ omlott volna össze.” A kislány egy évet töltött kórházban. Az anya a kórház melletti házban lakhatott, egy külföldi által erre az célra rendelkezésre bocsátott lakásban, a többi hasonló helyzetben lévő szülővel. A kislány egy éve nem szed gyógyszereket, de ellenőrzésre rendszeresen járni kell vele. Mialatt az anya egy évig távol volt a beteg kislánnyal, az apa vigyázott otthon a két másik gyerekre, alig tudott dolgozni. A beteg nagymama, aki nem messze lakott tőlük, vállalta a főzést.

A család nem kapott segítséget a szociális ellátórendszerből a két otthon maradt gyerek ellátására, miközben az anya Pesten volt a beteg kislányával, pedig igazán rászorultak volna a segítségre.

Jelenleg mindkét gyerek kap *közgyógy-igazolványt*, de erre nem lehet olyan gyógyszereket felírni, amelyek igazán gyorsak és hatékonyak.

Fazekas Sándor családjában is van olyan beteg gyerek, akinek a betegségével az orvosok nem akartak foglalkozni. Azt mondták, az anya akar nagy beteget csinálni a gyerekből.

Az anya, Zsuzsa életét alapvetően a betegsége határozza meg. 17 éves kora óta ízületi gyulladása van. Akkor egy évig volt kórházban. Betegsége gyakran kiújul. Az ízületi gyulladás korlátozza a mozgásban, ezáltal egyrészt ilyenkor a férjére hárul a gyerekek ellátása, másrészt ő saját maga is a férje segítségére szorul.

A középső gyerekek gyermekkori ízületi gyulladása van. Félévente kórházban van, havonta kell Pestre vinni az ízületi panaszaival, illetve Gyarmatra, a kardiológiára, mert szívburok-gyulladása is van. Autóval mennek, ennek költségét kifizetik nekik. A körzeti orvos mondta, hogy ez lehetséges. Védőnő rendszeresen jár hozzájuk, most is érdeklődött, hogy van a gyerek. Besztercére hordják a gyereket orvoshoz. Ezt az orvost választották. Körülbelül hat éve járnak hozzá. A legnagyobb gyerek iskolás, a középső idén kezdte, a Napsugárba jár, nem itteni, ide nem akarták. A kicsi óvodás, a hallásával van probléma, Budapestre, a Heim Pálba hordják, utoljára nyár elején voltak. Nemsokára ismét menniük kell.

Zsuzsának nemcsak a saját betegsége okozta nehézségekkel kell megküzdenie, hanem az orvosokkal is. Saját és gyermekei betegségei során megtanulta, hogy neki, mint betegnek és mint szülőnek, résen kell lennie, mert az orvosok felületesek, nem viselik szívükön a betegek sorsát. Zsuzsa már került olyan helyzetbe, hogy az orvos nem vette észre a kislánya betegségét, és ha ő nem erősködik, hogy vizsgálják ki a kislányt, mert valami baja van, az orvos elküldte volna, hogy nem is beteg a gyerek. „Amikor bevitték a kisgyereket, akkor mondtam az orvosnak, hogy 15 hónapos és nem bír lábra állni, hogy most mi van. Akkor elküldték reumatológiára, ott meg kiröhögött az orvos, hogy most mit akarok én, „láttam én már 15 hónapos reumás gyereket? Ha annyira kórházba akarom dugni, vigyem be, felveszik, csak kérjem.” Felvették, mindjárt kiderült, rá két hétre, mert a vérsüllyedése is rossz volt, hogy igencsak reumás a gyerekem. Találkoztunk az orvossal utána, és mondtam neki. Meg tavaly bementem ide, hogy szúrják meg a térdem, de ő volt ott, emlékezett rám. „Én inkább megyek Pestre – mondtam, és kijöttem.” Amikor Zsuzsa mondta neki, hogy a gyerekek az a betegsége, amivel őt kinevette, az orvos úgy reagált rá, hogy „Hát ő még ilyenről nem hallott!” Nem nagyon érdekelte. „Amikor mentünk az ortopédiára, ide, hogy az ujját nézzék már meg ultrahanggal, mert nem bírta behajlítani. Hogy mi lett vele, mert egyik pillanatról a másikra, nem bírta behajlítani. Csak homokozott kint. Akkor is azt mondta az orvos, hogy ne akarjak már a gyerekből ilyen nagy beteget csinálni. Mondtam, hogy én nem akarok, de ez van! Most mondjam, hogy mandulagyulladás van? Nem is viszem ide a gyereket. Ha beteg, felvisszük Pestre. Nekem nem kell, hogy elkezeljék. Most is, amikor kezdjük elhagyni a gyógyszert, hogy most már jobban van a gyerek, lábra áll, biciklizik, akkor mindig kijön valami más, máshol begyullad neki. Most a füle gyullad be. Két éves volt, amikor először begyulladt neki.”

Mástól, intézménytől, például a családsegítőktől Zsuzsa nem akar segítséget kérni. „Nekem az a biztos, ha a férjem van velük, ő tudja, mi van velük, az a jó.”

Pál Ica esete is tanulságos. Ica 38 éves, elvált, 3 éves kislfiával él. Rokkant, gyógyíthatatlan betegsége van, szklerózis multiplex. Betegsége akadályozza a munkavállalásban, mivel nem tud mozogni, akadályozza a gyereke ellátásában. Ha apja nem lenne, nem tudná a gyereket nevelni, mert nincs víz a lakásban, nem tud lemenni a lépcsőn, hogy vizet hordjon, még az udvaron lévő WC-re sem tud kimenni. Nem tud elmenni vásárolni, gyógyszerét kiváltani. A családsegítő munkatársai vásárolnak be neki.

Az egészségügy magára hagyta a beteg nőt, azzal, hogy ezzel a betegséggel együtt kell élni, ezen nem lehet segíteni. A szociális munkás elmegy az orvoshoz, megmondja, melyik gyógyszere fogyott el, azt az orvos felírja, és ezzel orvosilag el van látva a beteg. Lelki támaszról, mentálhigiénés szakember nyújtotta segítségről szó sincs, azaz szakember nem segít a beteg nőnek, hogy képes legyen elviselni a betegséget. Sérül a beteg emberi joga a méltóságteljes emberi életre. A Családsegítő szociális munkásai a bevásárlást elvégzik, a nagypapa viszi, hozza a gyereket az óvodából, behordja a vizet és kihordja a piszkos vizet a lakásból, de hivatal, egyéb szervezet nem siet a beteg, mozgássérült nő segítségére, hogy megoldják a lakásból való kijutását, illetve a lakás vízellátását, fürdőszoba, WC építését, amivel biztosítanák, hogy a kiszolgáltatottsága helyett olyan körülmények között élhessen, amelyben megőrizheti emberi méltóságát. (*Pál Ica* családja)

Következtetések

A szociális és egyéb ellátórendszer ma Magyarországon a fizikai szükségletek kielégítésének minimális javítására képes, de a hajléktalanság, a szegénység olyan szintű kezelésére, ami a családok kiemelkedését, vagy legalább a gyerekek jövőt illető kilátásait javítaná, arra nem képes.

A gyermekeiket egyedül nevelő nőket, illetve házastársi, élettársi kapcsolatban élő gyermekes családokat segítő intézmények intézményi lehetőségei korlátozottak. A segítők többnyire az aktuális helyzet túlélését igyekeznek megkönnyíteni, szállást keresnek, szociális étkezést adnak, ruhákat osztanak, látogatják a családokat. A legtöbb esetben azonban a szegény, bizonytalan lakhatású és bizonytalan anyagi helyzetű családok számára nyújtott segítség nem olyan mértékű és nem olyan mélységű, hogy ennek révén ezek a családok lehetőséget kapjanak a szegénységből való kikerülésre. A segítség csak a mindennapok túléléséhez elegendő, a szegénység azonos vagy még mélyebb újratermelődését, különösen a gyerekek estében, nem tudja megelőzni, megakadályozni.

Ugyanakkor gyakran még a szakképzett segítők sem képesek úgy segíteni a nőknek, hogy azok életük, családjuk eddig rejtett, nem tu-

datosított, nem megfogalmazott problémáit képesek legyenek tudatosítani, maguk és mások számára is megfogalmazni, holott enélkül a segítségkérés és a segítségnyújtás sem lehetséges. A szakemberek és a családok kapcsolatából hiányoznak a bizalmas, problémafeltáró beszélgetések.

A segítők ugyanakkor kerülnek is bizonyos kérdéseket, így az értelmileg sérült gyerekekkel, a családban maradó fiatal felnőttekkel kapcsolatos kérdések kibeszéletlenek maradnak. A szülők így nem kapnak segítséget például a sérült gyerekekkel való foglalkozáshoz. Ez a problémakerülés a szociális munkások és a védőnők tevékenységére is jellemző.

Szintén elhallgatott téma a sokgyerekes családokban a további gyerekek vállalásának kérdése, illetve a börtönbüntetések kérdése. Ennek megelőzésére vonatkozó családgyógyászati tevékenységről nem szolgáltatottak az interjúk információt.

Más intézményeknek, így a Polgármesteri Hivatalok Szociális Irodáinak tevékenységével kapcsolatban is elmondható, hogy időnként segítenek, de sok esetben a szűkös intézményi pénzügyi forrásra való hivatkozással a segélykéréseket elutasítják.

Az egészségügy működési problémái a gyermekes családok életében hatványozottan jelentkeznek. A problémák mind a felnőttek, mind a gyerekek esetében esetlegessé, bizonytalanná teszik a segítséget. A betegek kiszolgáltatott helyzetben vannak, sok esetben csak a saját családjuk, családtagjaik határozott fellépésének köszönhetően derül fény az egészségügyi problémákra, betegségekre.

Ahhoz, hogy a segítő intézmények tényleges segítő szerepet tölthessenek be a gyermekes családok életében, több segítő szervezetre illetve több szakemberre lenne szükség, hiszen a segítségre szoruló családoknak olyan sokrétű, nehezen kezelhető problémákkal teli a mindennapi életük, amihez nagyon átgondolt, nagyon szoros és mindennapos segítői kapcsolat szükséges. A segítő szervezetek jelenleg nem rendelkeznek annyi és olyan felkészültségű segítővel, hogy a rászoruló családoknak a túlélésen túlmutató segítséget képesek legyenek nyújtani.

A tényleges segítségnyújtás ugyanakkor anyagi kérdés is, hiszen jelenleg kielégítetlenül maradnak sok esetben az igények a szociális étkeztetésre, élelem- és ruhacsomagokra, gyerekek nyaraltatáshoz adott támogatásokra. A mozgássérült, mozgáskorlátozott emberek mindennapi, az egészséges emberekénél is jobb életfeltételeinek, környezeti adottságainak biztosítása mint pénzigényes intézményi feladat, nem jelenik meg a segítő rendszerekben.

ÁDÁM SZILVIA – GYÓRFFY ZSUZSA

Orvosnők az anyaságról

A hivatás és a családi szerep összeegyeztethetőségének kérdése különösen fontos az orvosnői hivatás esetében. Mind a hazai, mind pedig a nemzetközi szakirodalomban azt feltételezik, hogy az összlakosságénál kedvezőtlenebb mortalitási és a morbiditási mutatók háttérben a szerepkonfliktusból eredő feszültségek állhatnak. (Molnár–Mezey 1991, Bowman–Allen 1990, Potee–Gerber–Ickovics 1999)

A különböző szerepek ütközése – orvos, nő, feleség, anya – hatalmas emocionális feszültséget okozhatnak az orvosnőkben, ami gyakori megbetegedést eredményezhet. (Gautam 2001) Míg a magyarországi kutatók a krónikus betegségek felülreprezentáltságára hívják fel a figyelmet, addig az angolszász szakirodalom az orvosnők körében előforduló magas öngyilkossági arányszámokat említi. (Shaw–Wedding 2001, Frank–Dingle 1999, Rucinski–Cybulska 1993)

Jelen tanulmányunk az egészségi állapot és az egészségmagatartás eddig kevésbé vizsgált területére hívja fel a figyelmet, s egyik kiemelt kérdése, hogy mi áll az orvosnők körében előforduló magas számú terhesspatológiai történések mögött. Feltételezésünk szerint az orvosnők veszélyeztetettségét a gyermekvárás időszakában – a pályakezdés problémái mellett – a leterheltség, a depresszió és a szorongás is okozhatja. (C. Molnár 1996)

Minta és módszerek

Munkánk alapja egy 2002 őszén végzett, kvalitatív szociológiai vizsgálat, amelyben 43 orvosnővel készült strukturált mélyinterjú. Tekintve a vizsgálatban résztvevők számát és a kvalitatív interjú sajátosságait, a vizsgálat kiindulópontnak tekinthető az e tárgyban folytatott további kutatásokhoz. Feltételezéseink további pontosítása céljából a terhesség és szülés kérdéskörében 59 gyógyszerésznővel is készítettünk interjút, akik a vizsgált orvosnői minta kontrollcsoportjaként vettek részt a vizsgálatban.

A minta leírása: A vizsgálatunkban részt vevő orvosnők életkora 61 és 25 év között mozog. Megkérdezetteink közül 15-en 1944 és 1951 között születtek, 20-an 1951 és 60 között, míg 8 fő 1960 után. Településtípus tekintetében a minta eloszlása a következő: 42 százalék budapesti, 26

százalék megyeszékhelybeli, 20 százalék városi és 12 százalék községekben él. A családi állapot tekintetében 65 százalékuk házas, 9 százalékuk özvegy, 16 százalékuk elvált és 3 százalékuk hajadon.

A következő ábrák azon legfontosabb változók eloszlását mutatják, amelyek a szerepkonfliktus kiindulópontjai.

Munkahely típusa	Megkérdezettek száma (%)
Kórházban ill. klinikán	30
Rendelőintézetben ill. háziorvosi rendelőben	56
Egyéb (köztisztviselő, üzemorvos)	14

Gyermekek száma	Megkérdezettek száma (%)
Egy gyerek	21
Két gyerek	51
Három gyerek	16
Négy gyerek	3
Nincsen gyerek	9

A minta jellegéből fakadó, előzetes megjegyzések: Nagyrészt középkorú orvosnők kerültek a mintába, akiknek a karrierje még a rendszerváltás előtt indult. Ennek következtében mind a gyermekvállalás tényezői (gyes, gyed), mind pedig a munkavállalás lehetséges körülményei (magánpraxis) a mai viszonyoktól eltérőek lehetnek. Ennek figyelembevételével vontuk le későbbi következtetéseinket.

Vizsgálatunk csomópontjai a következők voltak:

- a terhességgel, szüléssel kapcsolatos egészségügyi kérdések;
- a család és a munka összeegyeztetése az életút során; valamint
- a család és a munka értékeinek megítélése.

A család és a munka értékeinek megítélésekor szem előtt tartottuk az orvosi munka speciális jellegét is. Az általunk alkalmazott elméleti megközelítés szerint az orvoslás hivatás, amely egyrészt tárgyának speciális jellegével különbözik más foglalkozásoktól, másrészt művelőitől nagyfokú azonosulást kíván a pályával kapcsolatban. (Sági 2002) A munka és a család értékeinek megítélésekor igyekeztünk figyelembe venni ezt a paradigmát is.

Eredményeink

1. A terhességgel, szüléssel kapcsolatban előforduló problémák

Az interjúk során számos kérdést tettünk fel a terhespathológiai történésekre vonatkozóan. Definíciós kérdésként merülhet fel, hogy mit tekintettünk problémának, és mit nem. „Rendellenességként” értelmeztük a

konkrét terhességi problémákat (gesztációs diabetes, hypertonia, toxæmia etc.), a terhességek közti problémákat (vetélés, méhen kívüli terhesség, koraszülés, halva születés), és azokat a munkahelyi ártalmakat, amelyek a szubjektív vélekedések szerint a terhességeknél és a szüléseknél meghatározóan jelentkeztek (röntgen-sugárzás, fertőzés, gyógyszerek, sterilizáló használata, ügyelet, stressz, egyéb fizikai megterhelés).

Itt szükséges hangsúlyoznunk, hogy interjúalanyaink többsége a munkahelyi ártalmakat ugyanolyan faktorú problémaként említette, mint az organikus elváltozásokat.

Mintánkban 74 százalékos arányban fordult elő terhességgel, szüléssel kapcsolatos probléma. A konkrét terhességi problémák az esetek 47 százalékában fordultak elő, a terhességek közöttiek pedig 27 százalékukban.

Terhességi, szülési problémák	Megkérdezettek száma (%)
Terhességi problémák (hypertonia, toxæmia, placenta previa stb.)	38
Terhességek közötti problémák, szülési problémák (vetélés, méhen kívüli terhesség, koraszülés, halva születés)	31
Munkahelyi ártalmak a terhesség, illetve terhességek alatt	31

A kontrollcsoportként megvizsgált gyógyszerésznői mintában 5 százalék körül mozgott azok aránya, akiknél egészségügyi problémák fordultak elő a terhességeknél illetve a szülések esetében. Hasonlóan alacsony számot mutat azoknak az aránya is, akiknél az egyes terhességek között fordult elő probléma. Mindez megerősíti feltételezésünket: bár mindkét csoport egészségügyi pályán tevékenykedik, az orvosnői hivatással járó különleges kihívások hatást gyakorolnak az anyaság egészségi körülményeire is.

A nemzetközi szakirodalom megállapításával egybevágh kutatási eredményünk: feltételezhető, hogy a családalapítás és a pályakezdés nehézségei mintegy egymást felerősítő stressztorként hatnak a terhességekre, szülésekre. (Phillips 2000, Levey 2001, Palepu–Herbert 2002)

2. A család és a munka összeegyeztethetőségének kérdése

Korábbi kutatásunk alapján feltételeztük, hogy a család és a munka összehangolásában a leglátványosabb ütközőterület a gyermekvállalás kérdése. (Györffy–Ádám 2003) Vizsgálatunkban a megkérdezett orvosnők több mint 90 százaléka a gyermekvállalás mellett döntött, fel sem merült bennük, hogy lemondjanak az anyaság örömeiről, még ha ez hátrározottan módosította is munkavállalási lehetőségeiket, előrejutásukat, karrierjüket. A fenti képet némileg árnyalja az a megállapítás, hogy interjúalanyaink közel 60 százaléka nem tudott annyi gyereket szülni, amennyit eredetileg szeretett volna. Azt, hogy az eredeti terveiktől eltértek, munkahelyi, egészségi és gazdasági okokkal magyarázták. Vizsgá-

latunkban a megkérdezett orvosnők 54 százaléka szeretett volna több gyereket vállalni, és mintegy 16 százalékuknál fordult elő abortusz.

A gyerekekkel otthon töltött idő mennyisége átlagosan 1 év körül mozgott. 3 évet a minta 9 százaléka töltött otthon, 1 évnél kevesebbet 63 százalékuk. A viszonylag alacsony időtartam világszerte jellemző az orvosnők körében (Bowman–Allen 1990), de a magyarországi helyzetet jelentősen finomítja az a tény, hogy a gyes- és gyed-rendszer, valamint a szülési szabadság időtartama számottevő többletet mutat más országokéhoz képest.

Az előző vizsgálatunkban megfigyeltekhez hasonlóan itt is jelentősnek ítéltük meg a kisgyermek neveléséhez kapott segítséget. Igazolódni látszik, hogy a család és a munka optimalizálhatósága sok esetben azon múlik, hogy ez a segítség milyen mértékű. Továbbra is meghatározó a férjek szerepvállalása; a feladatok összehangolása, az egyensúly csak ebben az esetben tűnik megvalósíthatónak. A kettős karrierű családokban ugyanakkor a hivatás, a gyerekvállalás, a háztartási teendők és a magánélet összeegyeztetése szélsőségesen kiélezetté válik.

Interjúalanyaink mindegyike beszámolt a szerepek összehangolásának észlelt nehézségeiről, melyek jelentős részben abból fakadnak, hogy mind a hivatásukat, mind a családjukat egyformán fontosnak érzik, így nagy nehézségbe ütközik az egyensúly megteremtése. Megkérdezetteinkre ezért az is jellemző, hogy egyfelől a munka, másfelől pedig a családi élet területén áldozatot hoztak. A munka területén gyakran kellett kompromisszumot kötniük: az érdekesebb, látványosabb, szakmai kihívásokkal teli és magasabb presztízsű kórházi munkát feladni kényszerültek, s kénytelenek voltak rendelőintézeti, háziorvosi, esetleg köztisztviselői állást vállalni. A családdal kapcsolatban ugyanakkor szinte mindegyikük lelkiismeretfurdalást érzett, ha a gyerekekkel otthon töltött időről, a túlórákról vagy az elmaradt programokról volt szó!

MAGYAR VALÓSÁG

A különböző szerepek összeegyeztetéséből adódó feszültség tehát jelentős a gyermeket vállaló orvosnők esetében. A nemzetközi szakirodalom megállapításaival összhangban feltételezzük, hogy a család és a munka összeegyeztetéséből fakadó stresszorok megbetegedésekhez, kiégéshez, az emberi kapcsolatok hiányához, negatív érzésekhez és kiábrándultsághoz vezethetnek. (M. Gautam 2001)

3. A család és a munka értékei

Anyának és orvosnőnek lenni egyaránt hivatást jelent. Vizsgálatunkban a család és munkaértékek relatív megítélését az orvosnői hivatás speciális aspektusa felől közelítettük meg.

A családi életnek, a munkának, a hivatásnak az egyéni életben játszott jelentőségét következő ábránk szemlélteti. (Pongráczné 2001)

Bár megkérdezetteink 98 százaléka már túljutott a gyermekgondozás korai szakaszán, mind a jelen helyzet, mind pedig a múlt vonatkozásában jelentős arányban a részmunkaidő mellett teszik le voksukat.

Munkaidő-preferencia	Megkérdezettek száma (%)
Részmunkaidőben dolgozna	66
Teljes munkaidőben dolgozna	32
Nem tudja	2

A család és a munka értékeinek megítélésekor válaszadóink több mint 90 százalékban értettek egyet azzal az állítással, hogy egy nő számára fontos az anyagi függetlenség. Másfelől ugyancsak 90 százalék feletti

azon állítás támogatottsága, mely szerint a nők többségének dolgoznia kell, mert csak így biztosítható a család megélhetése.

A munkavégzés megkérdezetteink számára nemcsak az anyagi tényezők miatt fontos: 80 százalékuk nem tudná háziasszonyként elképzelni az életét. Ugyanakkor a női munkavállalás körülményeit és hatását is világosan érzékelik: mintegy háromnegyedük úgy ítéli meg, hogy az egész családra hatással van, ha egy nő 8 órás állást vállal, illetve 93 százalékuk véli úgy, hogy a gyerekvállalás a munkavállalásra negatív módon hat.

A munkavállalás és a gyerekvállalás konfliktusa tehát az értékítéletekben is meghatározó. A kapott adatok azt mutatják, hogy megkérdezetteink számára anyagi kényszer nélkül is fontos a munkavállalás. Ugyanakkor a különböző szerepekből fakadó feladatköröket csak a munkaidő és az otthoni teendőkre jutó időmennyiség arányos megosztásával tudják teljesíteni.

Az interjúk nyomán a női munkavállalással kapcsolatos orvosnői attitűdökről összefoglalóan a következők állapíthatók meg:

- Jelentősek a munkavállalással kapcsolatos pénzügyi természetű indokok. A megkérdezett orvosnők általános véleménye az, hogy mind a család megélhetése, mind pedig a személyes anyagi függetlenség csak úgy valósítható meg, ha a nők nem maradnak ki a munkából.

- Az orvosnők ugyanakkor nem értnek egyet a családon belüli hagyományos szerepmegosztással. Megítélésük szerint egy nőnek mindenképpen folytatnia kell a munkáját, mert önmagukban az otthoni teendők nem kielégítőek a számára.

- Emellett objektív képet festenek a női munkavállalás hatásáról: egyetértenek azzal, hogy az egész család életét megviseli, ha egy nő 8 órás állásban dolgozik, és az is nyilvánvaló számukra, hogy a gyermekek nehezebben találnak munkát.

Következtetések

Kutatásunk kiemelt eredménye a terhesspatológiai kérdések elemzése. Mind a korábbi vizsgálatok, mind pedig jelen kutatásunk valószínűsíti, hogy az orvosnők körében igen magas a terhességgel, szüléssel kapcsolatos problémák száma. Okokként a nagyfokú leterheltséget, a munkahelyi ártalmak meglétét és a depresszió, szorongás faktorait jelölhetjük meg. Szükségesnek látjuk hipotézisünk nagyobb mintán való tesztelését, illetve más foglalkozásokkal való összevetését is. Bízunk abban, hogy a 2003 telén elindított, 500 főre kiterjedő orvosnői kutatásunk biztos eredményt hoz a kérdés alaposabb megítélésében.

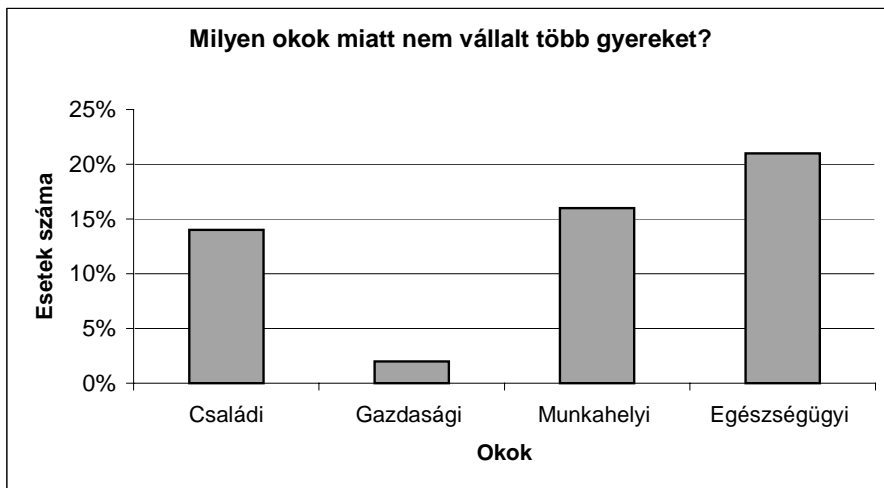
Az interjúkban szintén fontos faktorként rajzolódott ki a különböző szerepek összeegyeztethetőségének problémája. Mint láthattuk, az életút során jelentős konfliktushelyzetet teremtett a különböző szerepeknek való megfelelés igénye. Elmondható továbbá az is, hogy interjúalanyaink mindegyikére jellemző volt a hivatás iránti elköteleződés, a magas teljesítménymotiváció. Ugyanakkor az is világossá vált, hogy az orvosnők akkor tudnak a különböző szerepekben „kibontakozni”, amikor az életút

ezt lehetővé teszi, vagyis esetükben a szimultán egyeztetés nem bizonyult végrehajthatónak. A munkavégzés körülményeit minden megkérdezettünk kiemelt jelentőségűnek tartotta, a család és a munka területén egyaránt járható útnak a részmunkaidős foglalkoztatást tekintette.

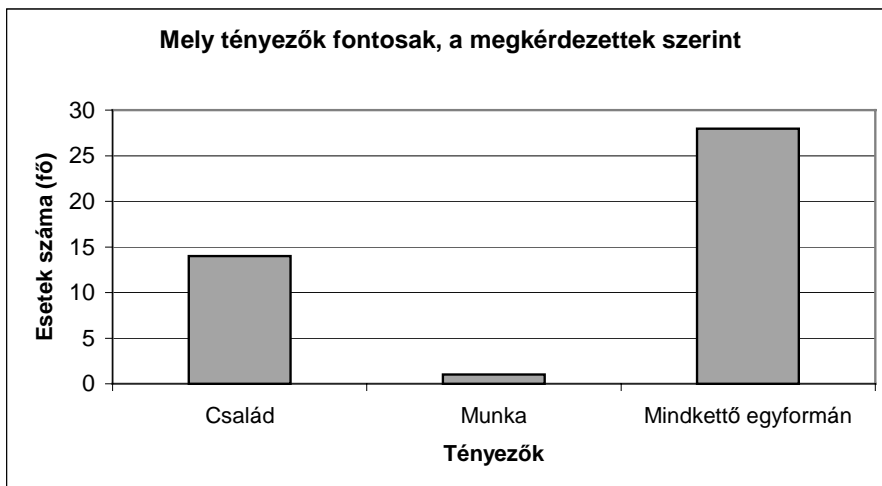
Irodalom

- Bowman, M. A.–Allen, D. I. 1990: Stress and Women Physicians. Springer-Verlag, New York, Berlin.
- C. Molnár Emma 1996: Az anyaság pszichológiája. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Frank, E.–Dingle, A. D. 1999: Self-Reported Depression and Suicide Attempts Among U.S. Women Physicians. *American Journal of Psychiatry*, (156): 1887–1894.
- Gautam, M. 2001: Women in Medicine. *Western Journal of Medicine*, 174(1): 37–41.
- Gyórfy Zs.–Ádám Sz. 2003: Szerepkonfliktusok az orvosnői hivatásban. *Lege Artis Medicinae* 13. évf. 2. szám. március
- Levey, R. E. 2001: Sources of Stress for Residents and Recommendations for Programs to Assist Them. *Academic Medicine*, 76 (2): 142–150.
- Molnár L.–Mezey M. 1991: Az orvosok megbetegedéséről és halandóságáról. I–III. r. *Lege Artis Medicinae*, 1(8): 524–528.; (9–10): 640–644.; (11): 966–970.
- Palepu, A.–Herbert, C. P. 2002: Medical Women in Academia: The Silences We Keep. *Journal of Canadian Medical Association*, 167(8): 877–879.
- Phillips, S. P. 2000: Parenting, Puppies and Practise: Juggling and Gender in Medicine. *Journal of Canadian Medical Association*, 162(8): 663.
- Pongrácz Tiborné 2001: A család és a munka szerepe a nők életében. In: Szerepváltozások. Budapest.
- Potee, R. A.–Gerber, A. J.–Ickovics, J. R. 1999: Medicine and Motherhood: Shifting Trends Among Female Physicians From 1922 to 1999. *Academic Medicine*, 74(8): 911–919.
- Rucinski, J.–Cybulska, E. 1993: Az orvosok mentális zavarai. *Psychiatria Hungarica*. VIII. évf. 1 sz. 49–59.
- Sági Matild 2002: Az orvosi hivatás. In: Szántó Zsuzsa–Susánszky Éva (szerk.): Orvosi szociológia. Semmelweis Kiadó, Budapest.
- Shaw, D. L.–Wedding, D. 2001: Special Problems of Medical Students. In.: Behaviour & Medicine, 3rd edition. Ed.: D. Wedding, Seattle, Hargreave & Huber.

Első

Második

SZABÓ GÁBOR

Emberi jogok a kulturális különbségek tükrében

Az emberi jogok eszméjének univerzalizmusa és a világ kulturális, vallási, gazdasági megosztottságának ténye közötti ellentét az emberi jogi filozófiák egyik fő problémája. Vajon amikor emberi jogokról beszélünk, illetve ezek nemzetközi jogi rendszerét kimunkáljuk, akkor a nyugati kultúra sajátos értékrendjének foglyai vagyunk-e, akiket saját kulturális meghatározottságuk vakká tesz a másfajta értékek vonatkozásában? Vagy elképzelhető, hogy olyan értékekre alapozzuk elveinket, melyek egyformán értelmes diskurzus

1. Az emberi jogok jelentős része a modern természetjogi gondolkodás gyermeke, így szorosan kötődik ahhoz az eszmetörténeti periódushoz, amikor a racionális természetjog kezdett leszakadni a kizárólag transzcendens alapokon nyugvó elődjétől. Ez a fordulat a nyugati gondolkodás történetének három periódusával is összefüggésbe hozható: a reneszánsz humanizmussal, a protestantizmussal és a felvilágosodással. A modern polgári államok megszületésével párhuzamosan a tételes jog kezdte befogadni a feudalizmussal élesen szemben álló emberi jogi értékeket, majd megjelent a korlátozott hatalom eszméje, utat engedve a civil társadalom fejlődésének. A modern (nyugati) államok alkotmányai után a nemzetközi jog térnyerésével a huszadik század második felétől óriási lendületet kap az emberi jogok eszméjének és védelmének nemzetköziesedése, sőt, univerzalizálódása. Az emberi jogok fogalma a kezdetektől utal erre az igényre. Már a természetjog is, de az összes későbbi lehetséges morális bázis olyan értékekből áll, melyek legalábbis a *sollen* szférájában univerzálisnak tekintendők. Ezek között az értékek között fundamentálisnak tekinthető az egyenlőség („minden ember önmagában való cél, és nem más céljainak pusztá eszköze”¹) valamint az autonómia, vagyis az egyéni választás lehetőségeinek gyarapítása, és az egyéni választások tartalmának tiszteletben tartása. Mivel az emberi jogok egyúttal morális jogoknak is nevezhetők, meg kell birkóznunk a morális pluralizmus kihívásaival. Az erkölcsi szabályok kulturálisan meghatározott és

¹ Kant, I.: *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése – A gyakorlati ész kritikája – Az erkölcsök metafizikája* (ford. Berényi Gábor), Gondolat Kiadó, Budapest 1991. 52–54. o.

ezért erősen eltérő szabályokat jelentenek. Az erkölcsi szabályokra épített emberi jogi eszme önmagát számolja fel, ha ezt nem veszi figyelembe.

2. A különböző kultúrák és értékrendek találkozásának leírására háromféle modellt hívnék segítségül.² Ezeken a modelleken keresztül alaposabban megvizsgálhatjuk, hogy mit jelenthetnek az egyetemes emberi jogok. Az első lehetőség két különböző kulturális háttérű, eltérő értékrendű aktor találkozása esetén az etnocentrikus, vagy más néven kultúrfölényen alapuló magatartás. Ennek lényege, hogy a kizárólagosságra törekvés határozza meg az interkulturális kapcsolatokat, így a konfrontáció elkerülhetetlen és feloldhatatlan. Az etnocentrikus aktor ugyanis hierarchiába rendezi a kultúrákat, melynek csúcán mindig a sajátját helyezi el. Emiatt képtelen a célkultúra értékrendjének nemhogy a befogadására, de a megértésére is. Az etnocentrikus magatartásból egyetlen elvárás következik, amely úgy foglalható össze, hogy „alkalmazkodj az enyémhez”, mert az magasabb rendű, humánusabb, felvilágosultabb, ésszerűbb stb. Ez az attitűd sokak szerint a nyugati kultúra elválaszthatatlan része, mert az jellegéből adódóan expanzív, vagy másképpen imperialista természetű. Ilyen jellegű bírálat gyakran éri a kortárs emberi jogi rendszert éppúgy, mint a korábbiakat. Rousseau ezt a gondolatot a modern civilizáció általános bírálatával kötötte össze, szerinte ugyanis a misszionáriusok sem jobbak a hódítóknál. Az emberi jogok zászlaja alatt sokak szerint a Nyugat elvilágiasodott misszionáriusai masíroznak, akik gazdasági, katonai, politikai erejüket arra használják, hogy partikuláris értékrendjüket univerzálisnak tüntessék fel. Ez a „misszionárius-jelleg” egyszerűen abból a gazdasági-technikai fölényből is adódhat, amely immáron nagyjából ötszáz éve a világ centrumává avatta Európa nyugati felét, és később Észak-Amerikát. A hódító mindig felsőbbrendűnek érzi magát a meghódítotttnál, a feltaláló annál, aki találmányát működteti. Az etnocentrizmus vakká tesz a kulturális és morális sokféleség vonatkozásában, mert nem hajlandó, sőt, talán képtelen is az egyenrangú diskurzusra. Egyes szerzők ugyanakkor egy sajátos visszahatásra is felhívják a figyelmet a gyarmatosító Nyugat etnocentrizmusával kapcsolatban. A nyugati értékek földrajzi kisugárzása hosszú távon éppen a gyarmati rendszer fenntartóinak hatalmát aknázza alá. Az egyenlőség és autonómia elveinek hangoztatása ugyanis akaratlanul azokra is hatott, akiket ezeknek az elveknek a hívei nyomtak el.³ A gyarmati felszabadító mozgalmakkal olyasmi következett be, amit Hegel korábban az Ész cselének nevezett.

A második modell az etnocentrikus magatartásnak az ellenkezője,

² A modellekkel kapcsolatban lásd Renteln, A. D.: *International Human Rights. Universalism Versus Relativism*. Sage P., London 1990 ; illetve Parekh, B.: *Non-ethnocentric universalism*, In: Dunne–Wheeler (eds.): *Human Rights in Global Politics*. C.U.P., Cambridge, 1999

³ Erről lásd: Bassam Tibi: *European Tradition and Islam*. In: An-na'im and Deng (eds.): *Human Rights in Africa*. The Brookings Institution, Washington D. C. 1990. 108. o.

a relativizmus. A relativista hozzáállás éppen a célkultúra értékrendjének, morális rendszerének az elfogadására épül. A relativista aktor mindig igyekszik magát a célkultúra összefüggésrendszerébe helyezni, és annak másságát azon belülről megérteni, elfogadni. A relativizmus egymás mellé rendelt önálló rendszerekként gondol az eltérő kultúrákra, és ezek morális rendszereire.

Az emberi jogi alapidokumentumok elismerik a kulturális önazonossághoz, önmeghatározáshoz való jogot.⁴ Ezzel alapvető értéként tételezik a kulturális sokféleséget, amely egyetlen, de nem elhanyagolható korlátozásaként más, alapvető jogok sérelmét említik. Ebből fakad az alapvető feszültség, amit a nyugati és nem nyugati, modern és tradicionális kultúrák közötti ellentmondásként interpretálhatunk. A relativista ezekből az értékkonfliktusokból egyszerűen azt a következtetést vonja le, hogy az *egyetemes* emberi jogok eszméje kimondva vagy kimondatlanul, de etnocentrizmust tükröz. Az emberi jogok szerintük ugyanis az egyetemesség leplebe burkolt partikuláris jogigények csupán. Velük a Nyugat a saját értékrendjét egyszerűen egyetemestnek igyekszik feltüntetni, holott valójában nem az. A relativizmus tehát úgy hajt fejet a kulturális diverzitás előtt, hogy megszüntet minden normatív mércét, melynek alapján az eltérő normarendszerek összehasonlíthatók volnának. A relativizmus ily módon az emberi jogok szempontjából zsákutca, hiszen a sokféleség kritikátlan elfogadása egyenlő a közömbösséggel. A relativista minden, az övétől eltérő embertelen tette csak annyit mondhat, hogy „más, mint amit az én partikuláris értékrendem alapján helyesnek tartok”. Ha egy házasságtörő asszonyt – és csak az asszonyt (!) – nyilvánosan halálra köveznek valahol Keleten, akkor a relativista európai csak ennyit mondhat: „ez a tett az ő kulturális tradícióikon alapul, én erről nem mondhatok értékelő véleményt”. Ha gyereklányok tömegeinek klitoriszát metszik ki a higiénia minimumát nélkülözve valahol Délen, akkor relativistaként nincs morális alapunk tiltakozni ez ellen. De megfordíthatjuk a dolgot, és a nem-nyugati relativista szemlélet sem lehet kritikus a Nyugattal szemben. Nem állíthatja például, hogy a nyugati kultúra olyan jellegzetességei, mint a fogyasztói szemlélet vagy a totális technokratizmus végső soron antihumánusak, csak azt, hogy eltérnek az ő mintáiktól.

A kultúrák különbözőségének a nyugati tradíció jelentős gondolati áramlatai nem tulajdonítanak morális jelentőséget. Olyan meghatározó filozófusok sorolhatók ebbe a körbe, mint Plátón, Szent Tamás, Locke, vagy J. S. Mill. Az etikai *monizmus*, amely az emberi természet örök és változatlan alapjaiból indul ki, egy objektívnek tekintett mércével válaszolja meg a „*hogyan éljünk*” kérdését. Ennek a mércének minden ember képes megfelelni, az erkölcsi tudatlanság, a tehetetlenség vagy az intellektuális fogyatékoság okán azonban ez a képesség

⁴ Az *Egyesült Nemzetek Alapokmánya* (hatályba lépése 1945. október 24.) Célok és elvek c. fejezete; illetve különösen a *Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya* (1966) első cikk; az ENSZ közgyűlés 1514. (XV.) számú határozata (1960. december 14.) a gyarmati sorban élő népek és országok függetlenségéről.

nem minden esetben realizálódhat.⁵ Bár kizárólag az emberi természettel (az isteni kinyilatkoztatással, a kozmossszal) harmóniában levő magatartás tekinthető helyesnek, ennek a harmóniának a feltételei nem mindenhol és mindenki vonatkozásában adóttak egyformán. Ez a szemlélet mélyen átjárja az emberi jogi eszmét, mint végső normatív mércét, melyhez az eltérő kultúráknak és eltérő képességű egyéneknek igazodniuk kellene. A monizmus szorosan kötődik az etnocentrizmushoz, hiszen az eltérő morális rendszerek rangsorolását vonja maga után, de némileg el is térhet tőle, amennyiben ennek a rangsorolásnak az alapjául a racionális reflexiót tételezi. Az eltérő kultúrák megítélése tehát az értelem (nyugatias) használatán, az erkölcsiség (nyugatias) racionális megközelítésén múlik. A komunitárius szerzők – akik inkább a relativizmus felé hajlanak – hívták fel a monisták figyelmét arra, hogy az erkölcsi viszonyokat az értelmi reflexió mellett milyen nagy mértékben határozzák meg a hitek, a tradíciók, az érzelmi kötődések és taszítások, sőt még a verbális és nem verbális kommunikáció eltérő módjai is.⁶ A monista felfogás szerint az értékes emberi képességek, erények, hajlamok egy harmonikus egészet alkotnak, melyből egy világos értékrend, a jó élethez vezető út ismerhető fel. A társadalmi rendszerek sajátos, egymástól erősen eltérő szerkezete azonban eleve meghatározza a kiteljesíthető emberi képességek körét, és akkor még nem is szóltunk az erények konfliktusairól, mely okok miatt mind az emberi képességek, mind az erények érték szerinti rangsorolása önkényesnek tűnik. Az egyik társadalmi berendezkedés inkább az egyéni kezdeményező készség, míg a másik a kooperatív szolidaritás kibontakoztatásának kedvez, el tudjuk-e dönteni a társadalmi háttér alapos ismerete nélkül, hogy melyik az értékesebb? Ezer életet mentsek meg a szerzetem élete árán, vagy fordítva: inkább méltányos legyek, vagy pártatlan, igazságosan megtorló, vagy könyörületes? A világirodalom tele van ezekhez hasonló kíméletlen erkölcsi kérdésekkel. A különbözőképpen realizálható értékeket csak különböző kontextusban vizsgálhatjuk, ami lehetetlenné teszi, hogy egy kulturális meghatározottságtól mentes, semleges erkölcsi nyelvezet alapján helyezük el őket egy skálán.

A harmadik modell a monista etnocentrizmus és a relativizmus között próbál hidat verni. Nevezzük pluralista megközelítésnek, vagy másképpen mérsékelt univerzalizmusnak. Ennek lényege, hogy a kulturális és morális diverzitás elfogadásával együtt próbál érvelni az egyetemes morális minimum mellett. Ennek alapján aztán értékelni lehet az eltérő kultúrákat. Az egyetemes morális minimum léte egyáltalán nem zárja ki, hogy az ezt nem sértő értékek egyformán elfogadható módokon realizálhatók és kombinálhatók. Az egyetemes értékek a kiindulópontot jelentik, melyekből egyformán elfogadható, különböző életformák és morális rendszerek bonthatók ki. Vagy megfordítva, a sokféle értékrendet, kultúrát a legkisebb közös többszörös elve alapján köthetik össze az egyetemesnek tekintett értékek.

⁵ Lásd Parekh, B.: im. 137. o.

⁶ Itt elsősorban MacIntyre, Walzer, Sandel és C. Taylor munkáira utalnék.

A mérsékelt univerzalisták egy része szintén az emberi természet fogalmából vezeti le az egyetemesnek tekintett értékeket. Ezzel a megoldással azonban éppen az emberi természet értelmezésének kulturális meghatározottsága és bizonytalansága miatt tévednek útvesztőbe. A másik levezetés egy egyetemes konszenzusra utal. Mivel azonban alapvető erkölcsi fogalmak értelmezései között sem fedezhető fel sok esetben hasonlóság, lehet, hogy merő idealizmus hinni egy egyetemes konszenzus megvalósíthatóságában.⁷ Ez a kritika mégsem tűnik megsemmisítőnek, csak megfontolandónak. Az egyetemes konszenzus hiányát helyettesítsük átmenetileg a hipotetikus konszenzus lehetőségével.⁸

A normaképzés, és a normáknak való engedelmesség feltételeit egy ideális kommunikációs közegre alapozhatjuk. Ezt a közeget többféle-képpen vázolhatjuk.⁹ Az egyén, a közösség és a normarendszer hármas viszonyát alapul véve elindulhatunk azon az úton, melyből felépül egy ideális kommunikációs közösség, amelyben egyetemes konszenzus teremthető. Az egyén ugyanis *viszonyul* ahhoz a már létező normarendszerhez, amibe beleszületik, és amiben szocializálódik. Amennyiben a létező normarendszer akadályozza abban, hogy emberi képességeit kibontakoztassa, vágyait, szükségleteit kielégítse, akkor az egyén és a normarendszer között konfliktus keletkezik, mely többféle irányt vehet, a normaszegéstől a kényszerű alkalmazkodásig. Ideális kommunikációs közösségeinket az egymással kapcsolatos racionális várakozásaink tartják össze. Ezekben pontosan tudom, hogy a másiktól milyen viselkedést várok, pontosabban, milyen magatartást nem tartok elfogadhatónak. Egy ilyen közösségben folyamatos párbeszéd zajlik az egyén és a közösség többi tagja között, melyben minden felnőtt ember, ha szellemi képességei nem súlyosan fogyatékosak, egyenlőként vehet részt. A párbeszéd lényege a normák érvényessége és intézményesíthetősége. A normák szavatolják az emberi közösségek rendezett működését, így végső soron feltételezhetjük, hogy a közösségek közössége, azaz az emberiség mint egész vonatkozásában is találhatunk érvényes, igazolható szabályokat. Mivel ugyanakkor a rendezettség ámulatba ejtő példáit az állatvilágban is megfigyelhetjük (pl. természetangyák), be kell látnunk, hogy a normák jelentős része nem racionális, sőt racionális elvekkel nem is mindig védhető. Az emberek világában a vallásokból, a történelmi hagyományból adódó normák, és a biológiai eredetű normák egy része nem illeszthető a normákkal kapcsolatos racionális várakozásaink rendjébe.¹⁰ Az egyetemes konszenzus lehetőségét kínáló kommunikációs

⁷ Lásd, pl. Walzer, M.: *Spheres of Justice*. Blackwell, Oxford, 1983. 3–6. o.

⁸ Lásd, pl. Rawls, J.: *Az igazságosság elmélete*. (Ford. Krokóvay Zsolt) Osiris, Budapest, 1997; Apel, Karl-Otto: „A diskurzus-etika határain?” In: Magyar Filozófiai Szemle 1992. 3–4. sz.

⁹ A magam részéről elsősorban Bhikhu Parekh hivatkozott művére, illetve Singer, Beth J.: *Operative Rights*. Albany State University of New York Press, New York 1993 c. művére támaszkodom.

¹⁰ A normák osztályozásához lásd: Fukuyama, F.: *A nagy szétbomlás*. (Ford. M. Nagy Miklós) Európa Könyvkiadó, Budapest, 2000, 208. o.

közösségekben tehát ezeket az elemeket mint kulturálisan eltérő, de a *racionálisan igazolható normák által korlátozott* elemekként lehet csak figyelembe venni. Ez a feltétele, hogy elkerüljük a relativizmus zsákutcáját. Ez a módszer semmi esetre sem jelenti a tradicionális hitek és érzelmi kötődések alábecsülését, vagy figyelmen kívül hagyását. Ellenkezőleg, a ráción kívüli szférában a relativista felfogás követendő mindaddig, amíg nem találkozunk az egyetemes morális minimummal kibékíthetetlenül ellentétes gyakorlatokkal.

Minden erkölcsi elv magyarázata természete szerint összehasonlító jellegű, hiszen arról szól, hogy miért kell X értéket előnyben részesítenünk Y-nal szemben. Nem elég ellenfeleinknek azt állítani, hogy X-et védő érveink nem elég meggyőzőek, hanem be kell mutatnunk, hogy ugyanolyan jó, vagy jobb okunk volna Y-t választani. Így ebben a kommunikációban végső soron minden morális elv értelme kérdőre vonható, de amíg a kritika nem elég meggyőző, addig az elv érvényes marad.¹¹ A jól megalapozott észérvek kiküszöbölik a vitából az önkényességet. A vita résztvevői elfogadják azt, hogy semmilyen erkölcsi elv tartalma sem magától értetődő, hogy a felek készek egymás eltérő értékrendjének igazolását fontolóra venni. A releváns tények elhallgatásának, a tények tagadásának, az öncélú és körben forogó magyarázatoknak, a kérlelhetetlen előítéleteknek és az észérvek negligálásának nincs helye egy ilyen vitában. Így megelőzhető, hogy az előítéletes monizmus miatt süketek párbeszédébe keveredjenek a résztvevők.

Ahogy az egyén és egyén közötti konfliktust a közösségi autoritás hivatott eldönteni, úgy a közösség és közösség, az eltérő kultúrák konfliktusait egy átfogóbb közösségnek kell rendeznie. Ez csak úgy lehet morálisan elfogadható, ha ennek megvannak a semleges, pártatlan elvei. Az egyetemes morális minimum elvei nem érdekek egyeztetéséből létrejött, stratégiai jellegű kompromisszumból, hanem az eltérő értékek ésszerű megvitatásából létrejött konszenzusból ismerhetők fel.¹² E nélkül a nemzetközi kapcsolatok nélkülözik a hatalmi logika etikai korlátait. A nemzetközi küzdőtér etikai ellenvilágának a kifejlődését segítheti a kommunikációs forradalom, és a hagyományos politikai és gazdasági szerveződési formáktól eltérő újfajta, transznacionális civil társadalom erősödése.¹³ Az ideális kommunikációs közösség eszméjét leginkább egy bázisdemokratikus elvek szerint felépített, intellektuális tekintélyekkel megerősített világfórum közelítheti meg a valóságban. Ennek volna a feladata a kultúrák közötti érdemi párbeszéd megindítása, és ennek nyomán az emberi jogok újrafogalmazása.

Az egyik nagy kérdés az ideális kommunikációs közösség felvázolása után az, hogy a normaképzés nem racionális elemei mennyire hódolnak be az egyenlő felek értelmes párbeszédéből körvonalazódó,

11 Kis János: *Vannak-e emberi jogaink?* Dialogues Européens. MFK 11, Párizs, 1988. 29. o.

12 Apel, Karl-Otto, *im.*

13 Wepner, P.: *Governance in Global Civil Society.* In: Young, O.T.: *Global Governance.* OUP, Oxford, 1997, 65–84. o.; Beck, U.: *What is Globalization?* Polity Press 2000, 64–87. o.

egyetemes morális minimumnak. A másik, hogy a nemzetközi kapcsolatok mindenkor a politikai és gazdasági hatalmi érdekek által vezérelt dinamikája legalább részben módosítható-e a fenti konszenzus létrejötte érdekében. Olyan sajátos helyzet foglyai vagyunk, hogy egyfelől a tradicionális-törzsi irracionalitás, másfelől a célracionális, partikuláris gazdasági-hatalmi érdekek a legfőbb akadályai az értelmes párbeszéd létrejöttének. Az előbbi *nem tud*, az utóbbi *nem akar* az ideális kommunikációs közösség résztvevője lenni. Az előbbi fél a Nyugat etnocentrikus beavatkozásaitól, az utóbbi az emberi jogok leple alatt folytatja hegemónisztikus törekvéseit. Az előbbi tipikus reakciója a nyugat-ellenesség, a fundamentalizmus, az utóbbié a globális gazdaságból származó nehezen fenntartható óriási előnyeinek hatalmi-katonai konzerválása.

Érdekes néhány ponton ütköztetni a nyugati kultúra és az ettől lényegesen eltérő, zömében déli és keleti kultúrák (az egyszerűség kedvéért az ún. fejlődő világ) meghatározó értékeit és jellegzetességeit. Természetesen túlzó a leegyszerűsítés mindkét vonatkozásban, de talán az ütközések főbb pontjait így könnyebb felismerni. A nyugati értékrend alapvető jellegzetessége az individualizmus, szemben a Dél és Kelet valamilyen kollektívizmussal. A nyugati közösségi modell meghatározó jellegzetességévé vált az önkéntes társulás elve, ahol a kölcsönösen elfogadott értékek teremtettek laza kohéziót. Emellett egyre nagyobb szerepet kaptak a funkcionális, illetve a csak az érdekek mentén érintkező közösségek, melyekkel szemben a nemnyugatias kultúrákban fennmaradtak a tradicionális közösségek. Ezek születési rendben alapulnak, és erkölcsi homogenitást követelnek meg. A nyugatias emberképben lényegesen jelentősebb szerepet játszik a *homo oeconomicus*, a racionális, önértékkövető, versengő embertípus, mint a függőségi viszonyoktól erősen meghatározott, hagyományos kooperatív szerepek szerint működő, nem nyugati világban. Lényeges különbség, hogy az állampolgárságnak Nyugaton sokkal nagyobb a jelentősége, mint másutt, hiszen az állampolgári státusszal formálisan egyenlő jogok járnak, míg a fejlődő világban az állampolgárság jelentőségét lényegesen csökkenti a törzsi vagy feudális keretek érintetlensége. Mindez megmutatkozik a politikai viszonyokban is, hiszen a nyugatias polgári demokrácia nem verhet gyökeret egy születési előjogokat fenntartó, szélsőséges anyagi egyenlőtlenségek által szabdaltságot tartalmazó társadalomszerkezetben. A fejlődő világban nem ritka, hogy a formálisan elismert politikai hatalom tényleges autoritása csak az adott állam területének egy részére terjed ki. Más részeken törzsi-katonai uralom érvényesül, melynek gyakori célja az államhatalom erőszakos megszerzése. Ennek okán a totalitárius tendenciák és a súlyos emberi jogszértések visszaszorítására nincs sok esély.¹⁴ A nyugati világ értékrendjében a fogyasztói szemlélet minden alternatív tendencia ellenére meghatározó szerepet játszik, ami kisugárzik a fejlődő világra is, de ott a kielégíthetetlen vágyak miatt súlyos feszültségeket és frusztrációt

14 Ithonybere, J. O.: The Third World and the new world order. In: Griffiths, R. J.: *Third World* 94/95. 6–15. o.

szül. Ez a kulturális-vallási önazonosság újradefiniálásához vezet, mely gyakran konfrontatív jelleget ölt. A szekularizált, világi alapon álló nyugati állam és jogrend képviselői sokszor értetlenül tekintenek a szakralitás újkeletű térhódítására, különösen az iszlám világban.¹⁵ A racionális normaképzés területe szűkül, ehelyett a nem racionális, kinyilatkoztatásból levezetett, tekintélyelvű normák fenntartása és erősítése zajlik. Az emberi jogok szempontjából természetesen óriási jelentőségű a kinyilatkoztatáson alapuló normák lehetséges egyetemes minimuma, de ennek kifejtésére jelen dolgozatomban nem vállalkozhatok.¹⁶

Mindezeket a kulturális távolságokat mélyítik azok a súlyos gazdasági, demográfiai egyenlőtlenségek, melyeket a globalizmus ideológiája vagy elhallgat, vagy morálisan és racionálisan igazolhatónak állít be. A globalizmus nyugati ideológia, és erősen rontja a kultúrák közötti érdemi párbeszéd fentebb vázolt esélyeit.¹⁷

Vannak azonban olyan tendenciák is, amelyek segíthetik ennek a párbeszédnek a megkezdését. Különösen figyelemreméltó a globális problémák tudatosodása, mind az intellektuális közvéleményben, mind a transznacionális mozgalmakban. A két erő egymásra találásának is akadnak biztató példái.¹⁸ Az interkulturális kommunikáció lehetőségei az informatikai és távközlési forradalommal ugrásszerűen megnöttek. Ennek a jelentőségét csak növeli az, hogy az ilyen kommunikáció hatalommentes, informális, sőt, szinte ellenőrizhetetlen. Ez fokozott felelősséggel jár, de csak úgy mozdíthatja elő az egyetemes emberi jogok ügyét, ha az információ eljut azoknak az óriási tömegeknek akár csak egy kis részéhez is, akik ma ettől elzárva élnek. A fennmaradásért vívott hobbesiánus harc mellett megjelenhet a szolidaritás, melynek riasztó hiánya ma baljós árnyként vetül a társadalmi és interkulturális kapcsolatokra.

15 Badie, B.–Smouts, M. C.: *A visszájára forduló világ*. (Ford. Csizmadia Dominika) Aula, Budapest, 1998. 50–58. o.

16 Erről részletesen: Ádám A.: *A világvallások hasonló és eltérő elemeiről*. In: JURA 2001/1. sz. PTE ÁJK Pécs

17 Lásd pl. Vincent, R. J.: *Human Rights and International Relations*. C.U.P. Cambridge, 1986, 76–91.o.; Donnelly, J.: *Social construction of international human rights*. In: Dunne–Wheeler (eds.): *Human Rights in Global Politics*. C.U.P., Cambridge, 1999.

18 Lásd pl.: The Commission on Global Governance: *Our Global Neighborhood*. Oxford University Press, Oxford, 1995. 41–67. o.

SZÁSZ ANNA

SeedAlapítvány a kisvállalkozók támogatására¹

Közvetlenül a rendszerváltozás után, 1990-ben tizenhárom, főként gazdasági szervezet, köztük három minisztérium, a kisiparosok, kiskereskedők, vállalkozók országos szervezetei, az akkor még Marx Károlyról elnevezett Közgazdasági Egyetem és több más intézmény hozta létre azt az alapítványt, amely a *Seed* Kisvállalkozás-fejlesztési Alapítvány elnevezést kapta. A *Seed* angol szó, jelentése magyarul: *mag*. – A szó kifejezi az alapítók szándékát, illetve az alapítvány célját. Nevezetesen:, segítséget nyújtani a kisvállalkozóknak, hogy a változó piaci feltételek mellett meg tudják őrizni, mi több, növelni tudják versenyképességüket.

Az alapítvány közhasznú, nonprofit szervezetként kezdetben főként tanácsadással, oktatással foglalkozott, ma ezeken túlmenően tevékenysége kibővült a hátrányos helyzetű csoportok érdekvédelmével.

2003. március 15-én, az e területen nyújtott teljesítményükért elnyerték a Foglalkoztatáspolitikai és Munkaügyi Minisztérium *Esélyegyenlőségért* című kitüntetését.

Az alapítvány feladatait hattagú stáb látja el. Az igazgató, dr. Soltész Anikó tanácsadó és tréner is egy személyben. Dr. Laczkó Zsuzsa projekt-menedzser úgyszintén tanácsadó és tréner. Két munkatársuk kolléga projektmenedzseléssel foglalkozik, Cacosz Mariann pedig pénz-, tb- és adóügyekben tanácsadó. Forrai Sándorné feladata az ügyfélszolgálat.

Az alapítvány eredetileg a kisvállalkozók támogatására, a kisvállalkozások fejlesztésére jött létre. Ezek a vállalkozások igen gyakran a kényszer szülöttei. A rendszerváltozást követő leépítések, melyek során gyárak, sőt iparágak szűntek meg, Magyarországon korábban ismeretlen mértékű munkanélküliséget idéztek elő. A munkanélküli állapotból való kimenekülés egyik lehetséges útja a családi, vagy akár egyszemélyes kisvállalkozás, amely a másik lehetőséggel, a korkedvezményes, esetenként a rokkantnyugdíjjal szemben az egyén számára mindenképp előnyösebb. Egyrészt, mert segít megőrizni az aktivitást, másrészt mert a vállalkozás révén valószínűleg a nyugdíjnál magasabb jövedelmet érhet el az, aki kellő körültekintéssel vág bele.

¹ Ennek a cikknek az elkészítésében, az alapítvány sokrétű tevékenységének legalább részbeni megismerésében dr. Laczkó Zsuzsa volt segítségemre.

A Seed programjai speciális csoportoknak szólnak: fiataloknak, női vállalkozóknak, családi vállalkozások résztvevőinek, roma vállalkozóknak, non-profit szervezeteknek, valamint vállalkozói és innovációs központok, inkubátorházak létrehozóinak, ezek működtetőinek és ügyfeleinek.

A fent felsorolt csoportokat az alapítvány tanácsadással, tréning formájában nyújtott képzéssel, kiadványok megjelentetésével segíti. Együttműködnek más alapítványokkal is – például a Magyarországi Női Alapítvánnyal (MONA). Ennek az együttműködésnek a keretében indult el tavaly tavasszal az a távmunka-projekt, amelynek keretében műhelymegbeszéléseket (workshopokat) tartanak, kiadványokat készítenek a távmunka iránt érdeklődő munkaadóknak, nonprofit szervezeteknek és más érdeklődőknek, azzal a céllal, hogy végre a távmunka terjedni kezdjen Magyarországon.

Ez év áprilisában Laczkó Zsuzsa előbb Budapesten, mozgássérülteknek, majd Bezenyén, egy Győr-Moson-Sopron megyei községben sokfelől rekrutálódó, sokféleképpen motivált érdeklődőnek tartott tréninget. (Erre a számomra igen tanulságos rendezvényre L. Zs.-t elkísértem.)

*

A Seed „speciális üzleti képzési programokkal, személyes tanácsadással és kiadványokkal a magyarországi vállalkozói kultúra gyarapítását, a vállalkozók szakmai ismereteinek bővítését, a kisvállalkozások versenyképességének növelését tekinti alapvető célkitűzésének”. Mindegyik személyes kapcsolatokra épít, és a következménye is a kliensekkel való erős személyes kötődés. „Az alapítvány kis méretéből adódó rugalmasságával, függetlenségével, az ügyfelekkel kialakított szakmai és emberi kapcsolatainak minőségével sajátos arculatot alakított ki a magyar vállalkozási szektorban.”

A Seed több mint egy évtizedes tevékenysége alatt a munkatársak számos tréninget tartottak, egyebek közt családi vállalkozások tagjainak, női vállalkozóknak, roma nőknek, tréningorozatot a falusi turizmus mint vállalkozásról a határmenti térségekben, roma civil szervezetek, valamint kisebbségi önkormányzatok munkatársainak.

Rendeztek konferenciákat, például vállalkozónőknek, vállalkozásfejlesztési szakértőknek, nőkkel kapcsolatos témákban kutatóknak, családi vállalkozóknak, nemzetközi konferenciát is az inkubátorházak munkatársainak.

Részt vettek ezekben és támogattak olyan kutatásokat, amelyek a nők munkaerő-piaci helyzetére, a családi vállalkozások helyzetére vonatkoznak, vagy arra, hogy miként ösztönözhető az önfoglalkoztatás a munkanélküliek körében.

A korántsem teljes felsorolásból is kiviláglik az alapítványnak az a törekvése, hogy segítse és fokozza a hátrányos helyzetű csoportok aktivitását.

Mivel foglalkoznak a nők?

„A politikai rendszerváltásra való felkészülés megkezdése óta Magyarországon nem született átfogó értékelés a nők helyzetéről. Ennek az az oka, hogy a nőtéma sem a társadalmat, sem a politikusokat, sem az egyéneket, és furcsa módon magukat a nőket sem érdekli igazán. Ezt látván megszűntek a nőspecifikus kutatások, elmaradnak a különböző elemzésekből a nemenkénti bontások, s feldolgozatlanul hagyják a statisztikusok az egyébként férfiakra és nőkre egyaránt felosztható adatbázisokat.

Ezt persze meg lehet indokolni azzal, hogy a piacgazdaságra való átállás során olyan feszültségekkel terhes folyamatok zajlanak a társadalomban, amelyek hatásai alól sem a nők, sem a férfiak nem tudják kivonni magukat. Elsődlegesen nem a nemenkénti megoszlás a fő dimenziója annak, amelynek alapján a népesség nyertesekre és vesztesekre szakad. Mégsem lehet nem észrevenni, hogy a kis számú nyertesek között kevesebb, a vesztesek között pedig több a nő, mint a férfi, s a veszteségek eloszlásában is különbségek mutatkoznak a két nem között” – írja Frey Mária, a Seed Alapítvány kutatási programjának keretében 1996-ban megjelent, *A nők munkaerőpiaci helyzete Magyarországon – A vállalkozás mint alternatíva* című kötet bevezető tanulmányában (a kötetet szerkesztette Laczkó Zsuzsa, valamint Soltész Anikó). A borítójának színe után Zöld könyvnek nevezett kötet minden tekintetben úttörő munka, a rendszerváltozás után az első összefoglalás a nők helyzetéről. (Készült az alapítvány nemzetközi kapcsolatainak köszönhetően, az Amerikai Egyesült Államokbeli Magánvállalkozások Központja anyagi támogatásával.) Az iránta megnyilvánuló érdeklődés miatt 1997-ben másodszor is megjelentették.

Ugyanabban az évben jelent meg Lévai Katalin és Tóth István György szerkesztésében a *Szerepváltozások /Jelentés a nők helyzetéről* című kötet (kiadó: a TÁRKI és a Munkaügyi Minisztérium Egyenlő Esélyek Titkársága), amely részben hasonló, részben eltérő szempontok szerint veszi górcső alá a nők helyzetében bekövetkezett változásokat.

A Seed által kiadott Zöld könyv fontosabb megállapításai:

Az egykori szocializmusban a teljes foglalkoztatottság vonatkozott a nőkre is, 1990-ben a teljes női népesség 44,9, a munkaképes korú nők 77,2 százaléka még a foglalkoztatottak közé tartozott. Öt évvel később az előbbi arány 31,9 százalékra csökkent, ami megegyezett az Európai Közösség (az EU elődje) női foglalkoztatottsági arányával, az utóbbi 47,1 százalékra. Csakhogy nálunk a fejlett országokkal szemben ellentétes tendencia következett be, ott ugyanis a nők gazdasági aktivitása 1985–1992 között nőtt, a 47,1-es aránnyal pedig már a munkaképes korú nők foglalkoztatása az európai átlag alá süllyedt. A ledolgozott munkaidőt tekintve a magyar nők még így is fölényben vannak, mivel a nyugati országokban a nők igen nagy hányada dolgozik részmunkaidőben.

Alapvetően változott meg a társadalomban a munkával kapcsolatos értékrend és beállítottság. Míg korábban a foglalkoztatott nők 81 százaléka értett egyet azzal, hogy a nők kereső tevékenységet folytassanak – igaz, 78 százalékuk a részmunkaidős foglalkoztatást tartotta ideálisnak –, 1995-ben a megkérdezetteknek már csak 60 százaléka értett egyet a nők

munkavállalásával, és közülük is csak 20 százalék helyeselte a teljes munkaidős foglalkoztatást.

„Szinte mellbevágó” – jegyzi meg Frey Mária –, „hogy a munkavállaláshoz szokott női népesség évtizedekig tartó, kivételesen magas szintje mellett milyen gyorsan és tömegesen teret tudott hódítani a nőknek a társadalomban tradicionális szerepet szánó, konzervatív szemlélet. Valószínű, hogy ez csak átmeneti ellenreakció a korábban uralkodó ideológiával szemben, ami idővel illúzióknak fog bizonyulni. *A férfiakkal azonos, sőt magasabb iskolázottságú nők elfordulása a fizetett munka világától ugyanis enyhén szólva anakronisztikus, és gazdaságilag is megengedhetetlen.*”

Ehhez egy személyes megjegyzés: a hetvenes évek elején Nyugat-Európában élő, egykori gimnáziumi osztálytársnőm, férjes asszony, egy gyerekkel (még Budapesten végzett, a Színművészeti Főiskola dramaturg szakán), amikor hazalátogatott, irigykedve jegyezte meg, hogy a nők itthon milyen érdekes munkát végeznek. Ő négy órát dolgozott egy kis könyvkiadó cégnél, inkább titkárnői, mint szerkesztői minőségben, az itthon élő barátnői közül pedig ki kutatóvegyész volt, ki tanár, újságíró vagy filmgyári dramaturg. Csak azt felejtette el, hogy ő a négy órai munkájával kb. háromszorosát kereste például az én akkori, teljes munkaidős újságírói fizetésemnek.

A rendszerváltozásra vonatkozó elképzelések közé tartozott az is, hogy egyik napról a másikra az ausztriaihoz hasonlóan alakulnak majd a munkajövedelmek, ennek megfelelően emelkedik az életszínvonal. Mindez illúzióknak bizonyult. Épp az ellenkezője történt: a nagy többségnek csökkent az életszínvonala, a családok nagy része kénytelen volt lemondani olyan szolgáltatásokról, amelyeket korábban megengedhetett magának, mint például a mosatás, ruhatisztítás, lakástakarítás, vendéglői étkezés stb., s mindezek a nők feladataként visszakerültek a háztartásokba. A családon belüli egyenlőtlen munkamegosztás világjelenség. „Az azonban példa nélküli, és Magyarországon is első ízben 1993-ban fordult elő, hogy a háztartásra fordított egyhavi női munkaidő közel 60 millió órával meghaladta a férfiak jövedelem-szerzésre fordított idejét. Ebből az a következtetés adódik, hogy az „átmenet” terheinek megosztásában a férfiak nem bizonyultak a nőkkel túlzottan szolidárisnak” – írja Frey Mária a fent idézett tanulmányában.

Mindez, valamint a rendszerváltozást követő spontán privatizáció nyomán kialakuló, óriási vagyoni különbségek vezethettek kiábránduláshoz, kételkedéshez abban, hogy munka révén sikerül szert tenni olyan jövedelemre, mely emberhez méltó életmódot biztosít.

A hazai viszonyokra jellemző, hogy a munkanélküliek aránya a férfiak között magasabb, mint a nők közt, ám ha a nők munkanélkülivé válnak, a férfiaknál hosszabb időt töltenek állástalanul, és kevesebb az esélyük, hogy visszakerüljenek a munkaerőpiacra.

A nők viszont nagyobb arányban vesznek részt az átképző-programokban, mint amekkora az arányuk a regisztrált munkanélküliek közt, és az átképzés a felmérések szerint javítja az újraelhelyezkedési esélyeiket – érdekes módon különösen a 40 éven felüliek körében.

„A magasabb iskolázottság” – állapítja meg Frey Mária –, „a nők számára nem biztosít a férfiakkal azonos karriert. A vezetők körében a nők előfordulása egyharmados, jóllehet a foglalkoztatottak fele nő.” A rendszerváltozás előtt a vezetők közt alig volt nő, 1990-ben azonban a vezetői

szinteken jelentős elmozdulás történt, különösképpen a nők javára: az 1994-ben vezető pozícióba kerülők kétharmada nő.

A munkanélküliségnél is aggasztóbb hazai jelenség az inaktívak nagy száma. Ez mindkét nemre vonatkozik, de a nőkre különösen. 1994 és 96 között majdnem félmillió nő volt besorolható ebbe a kategóriába: a 15–54 év közötti népesség 38,5 százaléka. Ha összlétszámukból levonjuk a gyest, gyedet, gyetet igénybevevőket, valamint a tanulók és nyugdíjasok számát, akkor az egyéb inaktívaké 273 ezerre tehető. Ők azok, akik a családokban mintegy eltartottként élnek, vagy különböző szociális juttatásokból, vagy, a rejtett gazdaságban végzett fekete munkából.

Női vállalkozók – roma vállalkozók

Pete Lászlóné tanulmánya *A munkanélküli nők vállalkozással kapcsolatos attitűdjeit* vizsgálja. Az általa végzett felmérésből az derül ki, hogy bár a regisztrált munkanélküli nők elvben szívesen vállalkoznának, de éppen az az attitűd hiányzik belőlük, amely a sikeres vállalkozáshoz szükséges. Kevés információjuk van, vagy egyáltalán nincs a támogatási lehetőségekről. Nem rendelkeznek tőkével, megvalósítható ötlettel sem. Az általa vizsgált munkanélküli nőkből hiányzott az önérvényesítés vágya, nem mutattak ambíciót, vezetési igényt. Leginkább a harminc- és negyven év közötti, érettségizett nők azok, akikben volt vállalkozó szellem, a szolgáltatásokban láttak lehetőséget a maguk számára: ingatlan- és társközvetítés, varrás, kutyakozmetika, vendéglátás, kereskedelem.

A tanulmány szerzője úgy véli: „A gazdasági környezet változása nélkül a tanácsadókra rendkívül nagy felelősség hárul, ha vállalkozásra biztatják az állampolgárokat egy olyan társadalomban, amelynek tagjai anyagi tartalékok nélkül a túlélésre rendezkedtek be.”

A nők azonban vállalkoznak. Dr. Gere Ilona tanulmányából: – *Vállalkozó nők a mai magyar társadalomban* – megtudhatjuk, hogy „hosszú időn át a nők vállalkozói készsége jelentősen elmaradt a férfiakétól. Az utóbbi években azonban – a fejlett országok tendenciáit követve – a nők vállalkozói hajlandósága nagyobb mértékben nőtt, mint a férfiaké, s így megközelítette azok arányát.” Érzékeltetésül néhány adat: az 1990 előtti vállalkozások 70,7 százalékát férfiak, 29,3 százalékát nők alapították. 1990 után a vállalkozások 58,9 százalékát hozták létre férfiak, 41,1 százalékát nők.

Kik lesznek vállalkozók, miért és hogyan?

A vállalkozó nők közel 50 százaléka a 40–54 éves korcsoportból kerül ki, őket követik a 26–39 évesek csoportja. Vagyis a korábbi feltevésekkel szemben a nők vállalkozó kedve az érettebb korban éri el a csúcspontot. Iskolai végzettségük magasabb az aktív keresők átlagánál. A nyolcszáz vizsgálatba bevont nő 24 százaléka diplomás, 51 százaléka érettségizett, 19 százaléka szakmunkás és mindössze 6 százalékuk végzett csak általános iskolát. A családi állapot és az önállósodási törekvés között nincs

egyenes összefüggés, a vállalkozó nők között azonban több az elvált, mint a vállalkozó férfiak közt.

A nők nagy többsége, 70 százaléka eredetileg alkalmazott volt, közülük is leginkább a szakmunkások és a vezető pozícióban lévők fogtak vállalkozásba.

A megkérdezetteknek csupán a 6 százaléka volt korábban munkanélküli, és ugyanilyen arányt képviseltek azok, akik korábban is önállóak voltak.

A miéltre adott leggyakoribb válasz – 25 százalék – a magasabb jövedelem reménye, de motíváló tényező a megrendült foglalkoztatási biztonság, valamint a nagyobb önállóság, és az a remény, hogy a megszerzett tudást, szakmai ismeretet a saját vállalkozásában jobb határfokkal tudja kamatoztatni.

A vizsgálat feltérképezte az induló feltételeket: tőke, helyiség, gépek-berendezések, szaktudás, vállalkozói ismeretek, megrendelések, vevőkör, szállítók, egyéb. Legnagyobb arányban szaktudással rendelkeztek, legkevésbé viszont a vállalkozói ismeretekkel. A nők 66 százalékának volt meg a 300–500 ezer forint körüli indulótőkéje, ami még a kilencvenes évek árszintjén sem számított óriási összegnek.

A megkérdezett vállalkozók közel 50 százaléka nem végzett piackutatást, nem voltak sem megrendeléseik, sem potenciális vevői, túl sokat bíztak a véletlenre.

Segítséget a családi-baráti körtől kaptak, az önkormányzatokhoz fordulók nyolcvan százalékának igényét, kérését a helyi hatóságok elutasították (!).

A tőke, a vállalkozói ismeretek, a külső segítség hiánya ellenére 1989 és 1994 között a magán- illetve társas kisvállalkozások 450 ezer új munkahelyet teremtettek, az itt dolgozók aránya elérte az ország aktív keresőinek közel 22 százalékát, noha a megkérdezettek vállalkozásaiban a családtagokkal, főállású és részidős munkavállalókkal együttesen sem érte el a foglalkoztatottak száma a 10 főt.

A Szerző megállapítása: *A női vállalkozók meghatározó része tehát tőke nélküli, vagy igen szerény anyagi lehetőségekkel rendelkező önfoglalkoztató.*

Laczkó Zsuzsa megemlíti, hogy 2000-ben úgyszintén Gere Ilona végzett vizsgálatot a Dunántúlon, Somogy, Tolna, és Zala megyében olyan vállalkozó nők körében, akik regisztrált munkanélküliből váltak önfoglalkoztatóvá. Mint mondja, 1996-hoz képest jó néhány körülmény megváltozott. Ezek között a legszembetűnőbb, hogy ezek a többségükben jobbára falusi, kisvárosi nők az állításuk szerint vállalkozóként teljes családi támogatást és megértést élveztek. Míg 1996-ban a vállalkozó nők körében (lásd fent) igen magas volt az elváltak aránya, 2000-ben ezzel a jelenséggel már nem találkoztak a kutatók. '96-ban sem volt egyértelmű, hogy a vizsgálat szereplői elváltan kezdtek-e nagyobb számban vállalkozni, vagy a vállalkozói létforma, megtévezve a családi kötelezettségekkel, nem kedvezett a házasságoknak. Most azonban a vizsgálat azt igazolta, hogy 2000-re a családtagok nem csupán elfogadták, hanem közös érdeknek tekintették és segítették a feleségek, anyák jövedelemteremtő tevékenységének ezt a formáját. Ennek nagy valószínűséggel az az oka, hogy a második kutatásban részt vevő nőknek semmilyen más lehetőségük nem volt, hogy kikerüljenek a munkanélküli létből. Még egy érdekesség: a második kutatás a munkaügyi központokhoz kapcsolódott, az

ő korábbi ügyfeleiket keresték meg. Azok a nők, akiknek sikerült kilábalniuk a munkanélküliségből, értékelték azt a segítséget, amit a munkaügyi központoktól kaptak, míg a korábbi vizsgálat egyetlen olyan intézményről sem számolt be, amely támogatta volna törekvéseiket.

Laczkó Zsuzsa szerint a változás annak köszönhető, hogy 2000-re elindultak és működtek olyan aktív munkaerőpiaci eszközök, amelyek az önfoglalkoztatást kifejezetten támogatják. Mára pedig sok olyan program is megjelent, amely különösen a nőknek nyújt specifikusan segítséget.

A cigány nők vállalkozási esélyei című tanulmány ugyancsak dr. Gere Ilona munkája.

Tényszerű és tárgyyszerű.

Abból indul ki, hogy a rendszerváltozásig a cigányság társadalmi integrációja, ha nagyon kis léptékben is, de érzékelhetően elindult. „A nyolcvanas évek közepére az aktív korú cigány férfiak 80–90 százaléka, a nők fele többé-kevésbé állandó munkahellyel rendelkezett. Pozitív elmozdulás volt tapasztalható a roma gyerekek iskoláztatási szokásaiban és mértékében, s a rendszeres munkalehetőségnek köszönhetően egyfajta – bár kétségtelenül nagyon alacsony szintű – anyagi és egzisztenciális biztonság, társadalmi elismertség közepette éltek.

A rendszerváltást követően ez a létbiztonság, a nehezen kiharcolt »társadalmi rang« *alapjaiban rendült meg, amikor ez a népcsoport elsőként, nagy tömegekben és kilátástalanul munkanélkülivé vált.*”

Ezt bizonyítja egyebek közt, hogy a munkaképes korú nők munkanélküliségi rátája a 15–54 éves korcsoportokra vonatkozóan a teljes népességben: 8,8 százalék, a roma nők közt 61,6 százalék.

A ma korlátozottan létesülő új munkahelyeken más felkészültségű munkaerőre tartanak igényt, mint amilyen a romák rendelkeznek, számukra tehát rendkívül fontos lenne az önállóvá válás, a nők számára talán ez az egyetlen esély.

Am a cigány népesség számára nincsenek meg az önálló vállalkozás feltételei. Hiányoznak a pályázatok elkészítéséhez szükséges ismeretek. A vállalkozások sikere, az erre vonatkozó felmérések szerint, sokban függ az adott régió fejlettségétől, a cigányok 40 százaléka viszont a két leghátrányosabb helyzetű megyében – Borsod-Abaúj-Zemplénben, valamint Szabolcs-Szatmárban – lakik. A vállalkozók többnyire magasabb iskolai végzettséggel rendelkeznek, mint a lakosság átlaga, ugyanakkor a 7 éves és idősebb cigány népesség 16–21 százaléka egyetlen osztályt sem végzett. Az ország népességének 24–27 százaléka középiskolai, vagy annál magasabb iskolai végzettséggel rendelkezik, ugyanez a cigány népességnek nem egészen az 1 százalékát jellemzi.

A roma nőket a körülményeik kényszerítik arra, hogy vállalkozzanak. Ebben nem különböznek az átlag magyar vállalkozóktól, de a kényszerek hatása az ő esetükben sokkal nagyobb. Gyakran korábbi, kiegészítő, alkalmi munkájukat próbálják fő jövedelemszerző tevékenységgé fejleszteni, a férj, vagy akár a család minden munkaképes tagjának munkanélkülisége miatt.

Vállalkozásaikra jellemző a teljes tőkenélküliség, vagy a nagyon alacsony összegű kezdőtőke. A vállalkozó roma nők társadalmi háttérére jellemző a szülők alacsony végzettsége, viszont számíthatnak a családi összefogásra, támogatásra. A megkérdezett nők szegény, de boldog gye-

rekkorról számoltak be, és nagyon erős bennük a vágy, hogy a saját gyerekeiknek jobb körülményeket teremtsenek.

A vállalkozó roma nők fiatalon, de a szüleiknél érettebben házasodtak, és tudatosabban tervezték meg a gyerekeik számát, a szülőknél szokásos 6–7 gyerekkel szemben ők 3–4 gyereket vállaltak. A nem roma vállalkozó nőkkel szemben köztük alig van elvált, a roma nők vállalkozásai férjükkel közösen, vagy az ő segítő támogatásával működik. „A roma asszonyok egyedül képtelenek a vállalkozáshoz szükséges minimális feltételeket megteremteni.”

Figyelemreméltó, hogy a vállalkozó roma nők iskolai végzettsége elmarad ugyan a nem roma vállalkozó nők iskolai végzettségétől, de a saját népcsoportjuk átlag iskolázottságát meghaladja.

Az alapítvány a nőkért

Előadások, tréningek, konferenciák révén az alapítvány munkatársai a nőket kívánják támogatni, segíteni, bátorítani arra, hogy merjenek nagyobb szerepet vállalni a gazdasági, a politikai, a társadalmi életben.

A hátrányos helyzetű csoportoknak, negyven év fölötti munkanélküli nőknek, roma nőknek, de a közéletben szerepet vállaló nőknek is speciális, személyiségfejlesztő tréningeket tartanak, a női asszertivitás (énerősítés) elemeivel. Sőt, a település-marketing is tartalmaz ilyen elemeket.

Laczkó Zsuzsa tapasztalatai szerint a nők hárítják a politikai-közéleti szerepvállalást, és azok, akik mégis szerepet vállalnak, többnyire úgy érzik, hogy mentegedőzniük kell, hangsúlyozni, hogy ők teljesítik a hagyományos kötelességeiket is, a hivatásuk gyakorlása mellett mintaszerű anyák, feleségek, háziasszonyok, és így maguk sem törekszenek családon belüli igazságosabb munkamegosztásra. Egy kistelepülések polgármesternőinek, képviselőtestületi tagoknak tartott képzésen az egyik polgármesternő sírva mesélte, hogy az ő gyerekei többször elindultak világgá, és amikor megkérdezték tőlük, hogy miért, azt válaszolták: „azért, mert a mi mamánk polgármester, és nem törődik velünk”. Ez, Laczkó Zsuzsa szerint dupla fenekű történet, mert bizonyos, hogy valaki, vagy valakik a gyerekekbe a vádat betáplálták. A közéletben szerepet vállaló nők szinte automatikusan jelentik ki: a családjukra, gyermekeikre a legbüszkébbek. Baj ez? Természetesen nem, de azért mégis elgondolkasztó, hogy egy 20 fős tréning 19 résztvevője vágja rá ezt a választ a kérdésre, és egyetlen részt vevő polgármesternő válasza szólt saját szakmai teljesítményéről: ő a falujára, az általa elért eredményekre a legbüszkébb. (Noha és neki is vannak sikeres gyermekei).

A nők számára talán az egyik legnehezebb feladat nemet mondani olyan kötelezettségekre, amelyeket ránk akarnak kényszeríteni. A tréningeken erre is meg kell őket tanítani. A visszajelzések szerint egy-egy ilyen foglalkozás a nőkre kifejezetten bátorítóan hat. Az alapítvány munkatársai pedig ezeken a tréningeken kapnak első kézből származó információkat az abban részt vevő nők helyzetéről, felfogásáról, életmódjáról, amelyeket azután beépítenek a következő képzések tananyagaiba, hogy

az összejöveteleken lehetőleg mindig a legfrissebb, legfontosabb és leg-szükségesebb problémákról legyen szó.

A legrosszabb, a cigányság hagyományából következően is a legki-szolgáltatottabb helyzetben a roma nők vannak. Laczkó Zsuzsa említi, hogy amikor roma családi vállalkozóknak tartott képzést, amelyen ve-gyesen vettek részt nők és férfiak, a nők a férjeik jelenlétében meg sem mertek szólalni. A nők számára azután külön szerveztek csoportot, az ebédszünetben azonban megjelentek a férfiek, ellenőrizni az asszonyaikat.

Az alapítvány tapasztalataira igényt tartanak a szakhatóságok is. Az EU számára készült Nemzeti Fejlesztési Tervben többféle operációs pro-gram szerepel, az egyik a humánerőforrás (az ember, mint munkaerő) fej-lesztésére vonatkozik, ebbe a Miniszterelnöki Hivatal és a szakminiszté-riumok az alapítvány tevékenységét és teljesítményét elismerve külső szakértőként bevonták a Seed munkatársait.

Kapcsolatok

Hogyan valósul meg egy program?

Miért épp Bezenye a helyszín?

Bár a tréning tárgya a távmunkára való felkészülés (l. fönt, a MONA és a Seed e témára vonatkozó együttműködését), a megvalósulás alapvető feltétele az emberek közti kapcsolatrendszer.

Bezenyén, ebben az 1600 lelket számláló, Mosonmagyaróvárhoz kö-zeli, horvát nemzetiségű településen működik az ország 31 teleházának egyike, amely a tréningnek helyet adott. A teleházat itt Gyereháznak hív-ják, vezetője Kőrösi Jánosné Tilda, eredeti foglalkozását tekintve peda-gógus. Kati nevű, idősebbik lányával együtt ők a közösségfejlesztés mo-torja.

1990-től – ekkor alakult meg a Bezenyei Horvát Egyesület –, a község a helyi néptánccsoport, a települési gyermekönkormányzat, az Európa Klub – Ifjúsági Információs és Tanácsadó Iroda, az Alapítvány a Bezenyei Gyermekekért és Fiatalokért megalakulásának lépcsőfokain át jutott el addig, hogy ma egy olyan tágas, szépen helyrehozott művelődési házat képes fenntartani és működtetni, amely otthont ad a könyvtárnak, a Gyereháznak, az Európa Klubnak és egy alapfokú művészeti iskolának.

A Gyereház 1997-ben jött létre. Pályázat útján jutottak a közösségi és egyéni használatra szolgáló, hat számítógéphez, amelyek révén az internethez is hozzáférnek: ma ezen az úton szerzik meg a fiatalok to-vábbtanulására vonatkozó információkat, a speciális kérdőíveket és teszteket, az önkormányzatok és civil szervezetek számára kitűzött pályáza-tokkal kapcsolatos tudnivalókat.

Kőrösi Kati, aki a közéleti szereplését a helybeli gyermekönkormány-zat vezetőjeként kezdte, később elnöke volt a Gyermek és Ifjúsági Ön-kormányzati Társaságnak, 93-tól kezdve járta az országot a különböző programokkal. Külföldre is eljutott, Dániába és Dél-Afrikába, tanult és kapcsolatokat kötött, részt vett a Seed egyik Győrben tartott tréningjén, és úgy gondolta, hogy Bezenyén is kellene szervezni ehhez hasonlót.

Értesítette azokat az ismerőseit, akikről tudta, hogy a téma őket is

érdekli, közzétette a tréning helyét, időpontját a Kisalföld című lapban, a Magyar Teleház honlapján, Vas és Zala megyei lapokban.

Ennek köszönhetően jelentek meg a Laczkó Zsuzsa által vezetett tréningben tizenkilencen, nők és férfiak, helybeliek, valamint a közeli Mosonmagyaróvárról és a távoli Veszprémből, a Veszprém megyei Pápáról és Tapolcáról, Győrből és Székesfehérvárról, valamint a Szigetközben fekvő Darnószeliről. Önkormányzatok munkatársai és civil szervezetek képviselői is jöttek.

Magáról a tréningről már csak terjedelmi okokból sem számolhatok be, talán annyit, hogy Laczkó Zsuzsa ismertette a távmunka mibenlétét, típusait, tárgyi-technikai feltételeit, továbbá, hogy milyen társadalmi csoportok számára jelenthet megoldást (például gyermeküket egyedül nevelő asszonyoknak, romáknak, elzárt településeken élőknek), hangsúlyozva, hogy a távmunka nem csodaszer, nem old meg minden problémát.

A tréninghez hozzátartozik a beszélgetés és a vita, melyek során a résztvevők információt illetve eszmét cserélhetnek. Egy Bezenyén lakó fiatalember felvetette, hogy Magyarországon még nem épült ki mindehütt a telefonhálózat, illetőleg az, ami működik, rendkívül drága.

Kérdésként merült föl, hogy van-e egyáltalán igény a távmunkára, van-e a vállalkozók oldaláról fizetőképes kereslet.

A vélemények megoszlottak. A jelenlévők egy része úgy gondolta, hogy ma még nincs. De vannak ellenkező tapasztalatok. Laczkó Zsuzsa említette, hogy a budapesti mozgássérülteknek egy rendkívül agilis társuk szerzett munkát, egy kerékpárszaküzlet hálózattal állnak kapcsolatban. A tapolcai önkormányzat munkatársnője is határozottan állította, hogy vannak olyan munkaterületek – ilyen például az idegen nyelvből való fordítás –, amelyeken a távmunka jól használható és kifizetődő.

A jó példák ellenére a távmunka ma még nálunk a nemrég lezajlott, munkaadóknak szóló pályázati program ellenére is csak gyermekcipőben jár. Elterjedése egyelőre még csak a jövő ígérete, a tréningnek azonban jelen idejű hozadéka van. Olyan emberek találkoztak és kötöttek egymással kapcsolatot, akikben él a törekvés a változtatásra, újításra, a hátrányos helyzetűek életkörülményeinek jobbítására.

TAMÁSI ERZSÉBET

A családon belüli erőszakról – csendesebb, szentségtörő módon¹

Minden, amit teszünk, a túlélés és a szaporodás körül forog. Tiltakozhatunk a biologizálás ellen, kikérhetjük magunknak a leegyszerűsítést, gyárthatunk látványos elméleteket a civilizáció mindenhatóságáról, de ritka kegyelmi állapotunkban, amikor képesek vagyunk pillanatnyi érdekek, pusztító indulatok nélkül, nem személyes okból felháborodni, azért pontosan tudjuk, hogy személyes és társadalmi életünk agresszióink és szexualitásunk kordában tartását célozza. Nem volt ez másként régen, és nincs másként ma sem.

A bölcs etológusok szerint jó jel, hogy semmivel nem lettünk erőszakosabbak, csak sokkal érzékenyebbé váltunk saját agresszióink iránt. Nagyon is helyénvaló tehát, ha mindenfajta erőszakosság ellen nyilvános kampányt folytatunk, ha civil szervezetek, mozgalmak fognak össze állami hivatalokkal a gyermekek médiabeli megerőszakolása ellen, ha napirenden a futballhuliganizmus, az iskolai erőszak, és az sem baj, ha hangos kampány indul a családon belüli erőszak megfékezésére. A mozgalmak természete már csak ilyen: célratörő, figyelemfelkeltő, a maga módján segítőkész, a nyilvánosság erejét felhasználó, a drámái túlzásoktól sem visszariadó.

A gond ott kezdődik, ha mindennek tudományos köntöst adunk, ha el akarjuk hitetni, hogy csak és egyedül a mi módszerünk az üdvözítő, ha nem mérjük fel módszereink hatását és hatékonyságát. Ha tudományos érveket, vizsgálatok adatait egyoldalúan, mozgalmi célok szerint citálunk, ha buzgó segíteni vágyásunkkal akarva-akaratlanul megtévesztünk, hiú reményeket ébresztünk, majd tehetetlenségünkben mindenkire mutogatva magára hagyjuk védenceinket.

A 2002 őszén indult, családon belüli erőszak ellenes, kétségkívül jó szándékú kampány nem érte el célját. Tárgyalóasztalhoz nem sokszor ültek a megoldásért tenni képes felek, annál többet szerepeltek viszont a médiákban, legtöbbször a szokott egy-két arc a képernyők előtt, biztosították közönségüket együttérzésükről és megnyugtattak mindenkit, a legjobb kezekben a megoldás. Voltak konferenciák ugyanazokkal ugyan-

¹ Szerkesztőségünk tisztában van azzal, hogy szerzőnk felháborodása olykor túlzó és indokolatlan, írásának tanulságait azonban fontosnak tartjuk.

azoknak, de készült tervezet, javaslat, még álviták is voltak és alakult természetesen bizottság is. A kampány szervezői a hivatalokat okolják, de „mit lehessen tenni”, van másik téma, ma a gyermekbántalmazás a régi-új kampánycél. A hivatal sem rekedt meg a családon belüli erőszaknál, már a társadalmi egyenlőtlenség megoldásának más szintjein szárnyal. A hivatalok jól jöttek ki a dologból, volt publicitás, mindenki láthatta, milyen kemény munka folyik, a mozgalom emberei is megérdemelték a népszerűséget.² Csak arról nem értesülünk, mi történik most a családi nyomorúságukat nyilvánosság elé táró emberekkel és családjukkal.

A családon belüli erőszak természetesen a mindennapokban nem szünetel. A kampány sikertelensége nemcsak mozgalmi, családpolitikai médiakudarc, de úgy tűnik, szakmai, sőt a tudományos tehetetlenség tükröi. Időszerű lenne a tanulságokat minden szinten elemezni.

A bűncselekmény: a bántalmazás

„A családon belüli erőszak testi vagy lelki bántalmazás az elkövetővel közeli vagy bensőséges kapcsolatban álló vagy állott személy ellen... az erőszak minden esetben, bárki ellen irányul is, a hatalmi, uralmi pozícióban agresszor ember megnyilvánulása azok ellen, akik neki valamilyen oknál fogva ki vannak szolgáltatva”³ – írja a Nők a Nőkért Együtt az Erőszak Ellen Kiemelkedően Közhasznú Egyesület kézikönyve, amely ideológiai alapját adta az őszi kampánynak. A mozgalom célja az azonnali bántalmazás azonnali beszüntetése volt, valamint az, hogy a világ fejlettebb országaihoz hasonlóan nálunk is büntetendő legyen a családon belüli bántalmazás, szigorodjanak a büntetési tételek, a rendőrséget kötelezzék a mérlegelés nélküli intézkedésre, és kerüljön bevezetésre az ún. távolságtartás intézménye, amely a bántalmazót meghatározott időre kiltja áldozatai köréből. Nyilvánvalóan mindez jogi kérdés, eredményessége a végrehajthatóságától, nemcsak a szándéktól függ. Nem kell ahhoz jogi műveltség, hogy nyilvánvaló legyen: egy jogszabály léte önmagában vajmi keveset jelent, és kérdés, milyen elrettentő hatást lehet remélni. Eltávolítható-e a verekedő a családból, mennyi időre, és hányszor? Mi a mérce: hány pofon és milyen nagyságrendű bántalmazás? Ki és hogyan bizonyíthatja a történések sorrendjét? Mire képes a rendőrség? És ha minden simán működik, az agresszor azonnal elkapva, tette napnál világosabb, áll a bíróság előtt, majd börtönbe kerül – meddig tartható fogva a

² A parlamenti képviselők által benyújtott törvényjavaslatot sem a minisztériumok, sem a bíróság, de az ügyészség sem támogatta. A 2003. február 9-i Nap-kele adásban Gönczöl Katalin és Bócz Endre az Igazságügyi Minisztérium képviselőjében azzal indokolták az önálló jogszabály elutasítását, hogy a jelenleg érvényben lévő büntető szabályokat csak végre kell hajtani, ám a jog egyébként sem alkalmas társadalmi problémák megoldására. Ranschburg Jenő – ki tudja hányadszor – a megoldási javaslatok egyoldalúságára figyelmeztetett. Lévai Katalin nem tartotta sikertelennek a kampányt, s február végére ígerte minisztériumának stratégiai tervezetét.

³ Miért marad? A családon belüli erőszak: a feleség- és gyermekbántalmazás. Hogyan segíthetünk? NaNE Egyesület, 1999. 6. o.

visszaeső? Amíg meg nem bánja, be nem látja vétkeit? Akkor majd visszafogadható? Ha mégsem, hová költözik? Ki ad munkát a börtöntölteléknek? Mi történik a gyerekeivel, meddig nem láthatja őket? És ha majd újra apának számít, mit mond nekik? A kérdések sora folytatható, s mögöttük családok sorsa dől el. A jogi szankcionálást szorgalmazók jogos kérdése: akkor egyáltalán ne tegyünk semmit? A törvényi szabályozás nyilvánvalóan formális dolog, nem árt, ha van. De ettől remélni akár csak a bűncselekmény, a bántalmazás tartós megszűnését, alighanem reménytelen. A világ nyugati felében, ahol múltja van a hasonló törvényi szabályozásnak, alig csökkent a családon belüli erőszak, nem is beszélve a bizonyítás körüli problémákról, de saját házunk táján maradva: a házasságon belüli erőszak büntethetősége sem növelte a bejelentések számát.⁴

Az alapképlet: nők és gyermekek az áldozatok, a férfiak az agresszorok

A családon belüli erőszak fogalmán nemcsak nálunk, de mindenütt a világon leginkább a nők és a gyermekek bántalmazását érti a jobbra magát feministának nevező mozgalom és szemlélet.⁵ A feminista mozgalmak értelemszerűen az áldozatok oldaláról közelítenek, a hangsúlyt a családban zajló fizikai és szexuális erőszakra helyezik, amelyet a kiszolgáltatott, fizikailag gyengébb anyák, feleségek és gyermekeik ellen magukból kivetkezett férjek, apák, udvarlók követnek el.

A családon belüli erőszak így leszűkül a feleségbántalmazásra, a gyerekek ellen elkövetett abúzusokra, a „férfi az elkövető és áldozata a nő” sztereotípiájára.

Miközben ádáz harcot hirdetnek az előítéletesség, a tévhitek és a nemi szerepek rossz, avítt beidegződései ellen, úgy tűnik, újraépítik a gyenge nő–erős férfi nem kevéssé idejét múlt képletét. Mindezek mellett az annyit kárhozottat kettős standardot éltetik. Eddig ugyanis amit szabad volt a férfiaknak, az tiltott volt a nőknek – gondoljunk a szüzesség, a kezdeményezés, a hűség és más szexualitással kapcsolatos írott és íratlan szabályokra. Ma megfordulni látszik a helyzet.⁶ A nők pozitív diszkri-

⁴ A kérdés körüli jogi problémákról Kovács Gyula: Az erőszakos közösülés bizonyítási problémái az 1997. évi LXXIII. törvény módosítását követően. *Belügyi Szemle*, 2000/4–5. A statisztikai adatokat a Tájékoztató a bűnözésről, 2001. év BM Informatikai Főosztálya és a Legfőbb Ügyészség Számítástechnika-alkalmazási és Információs Főosztálya kiadványában követhetjük; 1997 és 2001 között az erőszakos közösülés bűncselekmények száma 14,7 százalékkal csökkent. (25. o.)

⁵ A családon belüli erőszak kérdésének tudományos szintű vizsgálata kétség kívül a hetvenes évek feminista kutatóinak érdeme. A tengernyi irodalomból a magyar szerzők által is használt Del Martin: *Battered Wives*. Pocket Books, N. Y., 1976 és Leonore Walker: *The Battered Woman*. Harper and Row, N. Y., 1982, friss összefoglalást és bibliográfiát ad Sandra Walklate: *Gender, Crime and Criminal Justice*. Willan Publishing, 2001. Az első magyar feminista megközelítésű munka Morvai Krisztina: *Terror a családban* (Kossuth, 1998) monográfiája a feleségbántalmazás és a jog alcímet viseli.

⁶ A fordulat valójában nem biztos, hogy a társadalmilag és egyénileg is kívánt egyenjogúság irányában zajlik. Elég, ha Szilágyi Gyula: *Tiszántúli Emánuel* (Magyar Könyvklub, 2001) című szociográfiáját elolvassuk, de mindezt tudományosan is megalapozza

minációról beszélnek, ha a gyereket az anyánál tartják egészségesnek elhelyezni, mert a férfi apaságra alkalmatlan, ám a közös lakásra és gyermektartásra igényt tartanak. Ugyanakkor, ha a házasságon kívül vagy belül született gyerekről az apa nem akar gondoskodni, az a nők számára igazolás a gonosz férfiről.⁷ A csonka család, az apa nélkül felnövő gyerekek hátrányairól szóló írások a férfi felelősségét hivatottak hangsúlyozni, miközben a válás kezdeményezői döntő többségében a nők. Könyvtáryi írás született az apa nélkül felnövekvő fiúk machóizmusának újratermeléséről, de alig esik szó az apa nélkül felnőtt lányok hátrányairól.⁸ A feleséggyilkos férfiak vadállatok, a férjgyilkos nők hosszú szenvedésüket hirtelen felindulásban, önvédelemből követték el. A bántalmazó férfiak direkt ütnek nyolc napon belül gyógyuló sebeket a nőkön, a verbális erőszak is csak a férfiak módszere, a nők csak azzal védekeznek, amivel tudnak.⁹ A nő magatartását, öltözékét felemlíteni, őt közreműködő, provokáló áldozatnak minősíteni főben járó bűn, de természetes provokáció férfiáldozatról beszélni. Nincs az a feminista kutató és mozgalmi ember, aki ne kérné ki a nők biológiai másságára való hivatkozást, ha az nem előnyös a nők számára. Ugyanis ha csecsemőgyilkosságról van szó, teljesen természetes a szülés utáni tudatállapot figyelembevétele, a női bűnözésre is magyarázat lehet a premensturációs szindróma. A prostitúció „szemét férfiak–kiszolgáltatót utcalányok” szlogenjéről ne is szóljunk. Nem lenne haszontalan egyszer tudományosan is számba venni a nemek közötti ma létező kettős standardok mibenlétét.

Szó sincs arról, hogy bárki is tagadná általában a férfiak fizikai fölényét, általában a férfi dominancia társadalmi és egyéni preferáltságát, általában a férfikéztől származó, utoljára elcsattanó pofon gyakoriságát, mint ahogyan a fizikai és szexuális erőszak bárkire vonatkozó megengedhetetlenségét, sőt törvényi büntetését sem. Előbb azonban körültekintően vizsgálni, tudományos módszerekkel kutatni, elemezni kell a családon belüli erőszak minden aspektusát, sőt elsősorban a család intézményét, megkeresni az okokat, bemutatni és megérteni, még akkor is, ha kiderülhet: az áldozat is elkövető, és az agresszor is áldozat. Nem hirtelen felindulásból, nem külső kibicként, tanácsadóként, jó barátokként, segítőként harcot hirdetni az agresszorok – értsd alatta férfiak – ellen, mindig csak az egyik felet meghallgatva, vizsgálva. Feltéve, ha nem rövid távú, ám túl nagy eredménnyel nem kecsegtető jogszabályt, talmi médiafigyelmet, kutatási megbízatásokat szeretnénk, hanem tartós hatást, erőszak-

Tóth László: A szexuális gyakorlat alakulása Magyarországon 1991-ben és 1996-ban című tanulmánya In: Tóth L. (szerk.): A szex. Szociológia és társadalomtörténet. Szöveggyűjtemény 2. Új Mandátum Könyvkiadó, 1998.

⁷ Minden családon belüli erőszakkal foglalkozó kutatónak nemre és ideológiai beállítottságára való tekintet és főként indulatok nélkül ajánlatos (újra) olvasnia Hernádi Miklós: Amit a férfiaknak tudnia kell a házasságról és a törvényszerű alulmaradásról (Artemis Kiadó, 1990), valamint uő: Családbomlás az ezredfordulón (Akadémiai Kiadó, 2001) című munkáit. Nem haszontalan ugyanis, ha férfi szempontú megközelítésben is vizsgáljuk a nemek kapcsolatát.

⁸ Bereczkei Tamás–Csanaky Pál: A szocializáció evolúciós pályái: az apa nélkül felnövekvő kamaszok és felnőttek viselkedésének fejlődése. In: Pléh–Csányi–Bereczkei (szerk.): Lélek és evolúció. Osiris, 2001.

⁹ Miért marad? NaNE, 1999, 6–7. o.

mentes családi környezetet, anélkül, hogy lépten-nyomon olyan emberi viszonyokba avatkoznánk, amelyeket amióta világ a világ, kiismerni nem voltunk képesek.

Zárt ajtók mögé

A családban zajló történések soha sem egyoldalúak, és főként nem egyirányúak, még egy problémamentes család tagjainak napi kapcsolatrendszere is nehezen értelmezhető a kívülálló számára, hát még a diszfunkciós családé. Tagadhatatlan ugyanis, hogy addig a pillanatig, amikor elcsattan az első házastársi pofon, már egy hosszabb konfliktussal terhelt időszak telt el. Teljesen jogos és vitán felüli, hogy semmilyen emberi kapcsolatban nincs helye erőszaknak. A kérdés nem is az, hogy büntessük, vagy sem, hanem hogy hogyan csökkenthetjük, előzhetjük meg, mégpedig a legkevesebb beavatkozással. A család és főként a párkapcsolat vagy a gyermeknevelés mikéntje a legtöbb ember számára a magánszférát, az intim szférát jelenti. Sem szexuális életét, sem gyermeknevelési módszereit, sem lelki-testi bánatait nem kívánja külső, kérértlen tanácsadók, segítők számára nyilvánossá tenni. Ehhez minden segítséget meg is kap a társadalmi intézményektől, a jogtól is. Gondolhatunk itt a szexlapok, a prostitúció, a gyermekpornográfia szabályozására, tiltására, de akár a hatalmas felháborodásra is, amely a valóság show-k szexuális jeleneteit, trágárságát, vagyis a magánélet nyilvános kukkolását nehezíti. Rendkívül nehéz tehát, ha a privátszféra történéseibe, ráadásul két, történetileg és társadalmilag is erősen szabályozott jelenségébe, a szexualitás és az agresszió találkozásakor beavatkozzunk. Honnan és ki meri venni a bátorságot, hogy ítélkezzen, állást foglaljon, amikor az erőszak okait keresi a párkapcsolatban?

A feleségbántalmazás mint családi erőszak

A magyar vizsgálatok nemigen tekintenek vissza nagy múltra a családon belüli erőszak esetében. Különösen nem a házastársak közöttiekre. Nem mintha a család-kutatások nem tértek volna ki a családi konfliktusok elemzésében a bántalmazásra, de célzott kutatásokat nem végeztek.¹⁰ A korai kriminológiai vizsgálatok is leginkább a szexuális erőszak elkövetőire koncentráltak, és nem különült el a családon belüli és kívüli erőszak sem.¹¹ Az első női bűnözéssel foglalkozó monográfia a nők által elköve-

¹⁰ Manapság is tanulságos olvasmánya lehetne a kérdés kutatóinak Cseh-Szombathy László: A házastársi konfliktusok szociológiája (Gondolat, 1985) című könyve. Nem igazán a házastársi tettlegességről szóló rövidke kis részre gondolok, amely magyar kutatások hiányában azokat a jobbára angol nyelvű feminista munkákat idézi, amelyekre a mai magyar kutatók is alapozzák véleményüket (Del Martin, Donna M. Moore). Sokkal inkább a házassági konfliktus kezelés nemi eltéréseinek elemzésére érdemes figyelni (im. 133–135. o.)

¹¹ Rózsa János: Szexuális bűnözés. KJK. 1977; Merényi Kálmán: A szexuális erőszak. KJK., 1987; egyik munka sem tárgyalja a házastársak közötti erőszakot.

tett emberöléseket vizsgálva mutatta be, hogy szinte minden társadalom, ország statisztikája szerint a nők emberölési cselekményei döntően férfiakra vonatkoznak, mégpedig férjeikre, szeretőikre és gyerekeikre. Az akkori szakirodalom szerint azonban ezeknek a bűncselekményeknek a férj-élettárs a provokatív áldozata, a nőket pedig válságbűnözőknek nevezték.¹²

Két esetleíró kísérlettel eltekintve a családon belüli erőszak Morvai Krisztina¹³ *Terror a családban* című könyvével került a nyilvánosság elé. A maga nemében Magyarországon úttörőnek számító kiadvány provokatív, szándékoltan indulatos, és koncentráltan a női áldozatokkal foglalkozott. Az elkövető férfiről csak mint agresszorról esik szó, ő akkor kerül a képbe, amikor részegen, féltékenyen, durván-otrombán üt, öl, gyereket kínoz, asszonyt elüldöz. A hosszú szenvedést megtorló férjgyilkos nő pedig védekezett, nem tűrt tovább. A kérdés megoldásának kulcsát a szerző foglalkozásának megfelelően a jogszabályokban véli megjelteni, bár számtalan tanáccsal is szolgál a bántalmazott nők számára. A házastársát szoktassa le az alkoholoról, kérjen pszichoterápiás kezelést, hívja a civil szervezeteket, keressen szállást, ossza be a pénzét, és jó néhány praktikus tanács a hirtelen bekövetkezett erőszak ellen. A könyv hatása tagadhatatlan főként az értelmiségre és az ő közvetítésükkel a közvéleményre. Nem kevés támogatást jelentett a kis létszámú, ám annál erőteljesebb civil szervezetre, a NaNE-ra nézve. Említett kiadványuk, amely kézikönyvként szolgál a feleség és gyermekbántalmazás ellen, 1999-ben íródott és tulajdonképpen megismétli mindazt a tudnivalót, amelyet Morvai Krisztina könyvében korábban kifejtett. A kiindulás itt is, „a bántalmazót férfinak tételezzük, az áldozatot pedig nőnek. A világ különböző pontjain – köztük Magyarországon is – végzett statisztikai felmérésekből kiderül, hogy az esetek mintegy 96 százalékában férfi az elkövető és nő az áldozat. A fennmaradó 5 százalékban a bántalmazó heteroszexuális vagy meleg kapcsolatban élő nő vagy meleg kapcsolatban élő férfi.”¹⁴ A kiadvány felsorolja és meghatározza ugyan, hogy mit ért a családon belüli erőszakon, ami sokkal tágabb az idézet megfogalmazásnál, de csak és egyedül női és gyermek áldozatokról beszél. A gyakorta emlegetett lelki erőszak, úgy tűnik, csak a nőket érinti, mintha soha nő a párját nem pocskondiázta volna, hacsak nem önvédelemből...¹⁵

Ugyancsak 1999-ben jelent meg a téma szakmai körökben manapság leggyakrabban hivatkozott feldolgozása, Tóth Olga *Erőszak a családban* című tanulmánya, amely a szociológia módszerével élt.¹⁶ A vizsgálat ez esetben is a fizikai erőszakot vizsgálta, természetesen a kutató itt is csak férfi elkövetőkre talált. A megkérdezettek döntő többsége nő, általában

12 Raskó Gabriella: *Női bűnözés*. KJK, 1978. 361–363. o.

13 Morvai: im.

14 Miért marad? NaNE: im. 5. o.

15 Uo. 19. o.

16 Tóth Olga: *Erőszak a családban*. TÁRKI Társadalompolitikai Tanulmányok 12. Bp. 1999. A teljességhez tartozik, hogy a magyar családon belüli erőszakról Morvai K. és Tóth O. írásainak összefoglalása alapján Parti Katalin angolul készített előadást, megismételve a két szerző véleményét. Katalin Parti: *Domestic Violence in Hungary*. *Acta Juridica Hungarica*, 42. Nos 3–4, 2001.

maguk is érintettek, áldozatok. Az elkövetőket az ő elbeszéléseikből ismerjük meg, vagy hallomásból vett történetek és vélemények adják a hiteles eredményt. Lévai Katalin más megközelítést javasolt. Véleménye szerint „a feminista szerzők – teoretikusok és gyakorlati szakemberek egyaránt – hajlamosak beszélni abba a csapdába, amelyből alighogy ki-keveredtek. Egyetlen optikán keresztül, csupán a nő szempontjából vizsgálják a változásokat, ahelyett hogy a két nem egymáshoz való viszonyán keresztül vizsgálnának.”¹⁷

Erőszak a gyermek ellen – gyermekbántalmazás

A családon belüli erőszak kétségkívül ártatlan, vétlen áldozatai a gyerekek. A vizsgálatok külön ágát képezik, az utóbbi években meglehetősen jelentős számú és magas színvonalú munkák említése is megtöltött egy könyvtárat.¹⁸ Védelmük jogi, szociális, osztársadalmi szinten folyik, jól rosszul, sok-sok kívánnivalót hagyva maga után. Talán egyetlen tanulságot jó lenne időben megszívlelni: semmiféle jó cél sem jogosít fel senkit, hogy hozzácsapja, felhasználja a gyerekek elleni erőszakot saját igaza megtámogatására. Sem anyának, sem apának, sem politikusnak, de kutatónak sem.

Márpedig egyetlen említett, a családon belüli erőszakkal foglalkozó munka sem sorolja az újszülött gyilkosságot a családon belüli erőszak körébe, azt is mondhatom, meg sem említik. Drámai felhívások sem kísérik ma már az eseteket, pedig minden második héten megöl valahol a szülőanyja egy csecsemőt.¹⁹ A mentségek között, mégpedig a jog számára is akceptálható enyhítések²⁰ között ott találjuk a nő speciális mentális állapotát, a szülésből adódó biológiai okozatot, a különleges élethelyzetet és természetesen az elmaradhatatlan férfi partnert, aki magára hagyta, nehéz helyzetében nem támogatta, sőt ellenezte, amellyel kikényszerítette a csecsemő elpusztítását.²¹

17 Lévai Katalin: A nő szerint a világ. *Osiris*, 2001. 81. o. „Ha a világot fekete és fehér figurákra osztjuk, nem jutunk közelebb az igazsághoz. Számháborút sem érdemes folytatni azzal érvelve, hogy mennyivel több férfi követ el erőszakot.” Uo. 134. o.

18 Nincs itt helye, hogy hivatkozások bizonygassák a tájékozottságot. Az olvasók alapismereteket megtudhatnak a következő munkákból: Kerecsi Klára: *A védtelen gyermek*. KJK, 1995. Lakner Zoltán (szerk.): *Gyermekbántalmazás I–II*. Kalendart Kiadó 1997, és Virágh György: *A szexuális erőszak áldozata*. PhD értekezés, Miskolc, 2001.

19 A legteljesebb összefoglalást Cseres Judit: *Eltékozott újszülöttek* (BM Kiadó, 2000) című monográfiája adja. Tartalmában nem tesz hozzá, de más megoldási javaslatokat sorol Herczogh Mária (szerk.): *Ne hagyjuk őket magukra!* (Család, Gyermek, Ifjúság Egyesület, 2001) munkája.

20 A különleges elbírálásról már 1975-ben vitatkoztak kriminológusok és jogászok. Bakóczy Antal (A gyermekölés kodifikációs problémái. *Jogtudományi Közöny*, 1975, augusztus) felsorolja a privilegizálás melletti és elleni érveket. Az emberölés minősített esetének 1998 óta számító újszülött ölés jogi vitája ma sem csendesült. Ld. Kovács Gyula: *Az újszülött megölése*. *Belügyi Szemle*, 2001/1. sz. és Sinku Pál: *A család és a gyermek büntetőjogi védelme*. HVG Orac, 2000. és Varga Zoltán bírő figyelemre méltó írása a gyakorlat tapasztalatait összegzi (Gondolatok az újszülött megölésének bűncselekményéről. *Magyar Jog*, 2002/11.). Úgy tűnik, hogy a csecsemőgyilkosságok társadalmi, gazdasági, erkölcsi és kulturális okainak megszüntetéséről vallott jogalkotói felfogás idő előtinek bizonyult.

Nincs említés arról sem, hogy – a világon szinte mindenütt – a női gyilkosok férjük-élettársuk után gyereküket ölik meg leggyakrabban, s arról sem esik szó, hogy a legtöbb pofont is a nőktől, az anyjuktól kapják a gyerekek. Gondolom, az már nem is meglepő, hogy a nők ráadásul fiú gyereküket sokkal gyakrabban ütik meg, mint a kislányt.²²

A növekvő számú gyermeköngyilkosság mögött is igen gyakran húzódik meg a szülői szigortól, a rossz osztályzat várható családi reakciójától való félelem.²³

Naponta megesik a legjobb családokban is, hogy a hároméves kislányok kezelhetetlenül agresszívek, nem tudnak társaságban viselkedni, lehülyézik az útjukba akadó felnőtteket, a papa jámbor, a családvédők ideálja, s a kis rosszaságokban csak a mama nem érzékeli saját elfojtott agresszióját. A családon belüli erőszak ugyanis itt is elkezdődhet...²⁴

Szülőgyilkosok

Csoda-e hát, ha az anya és apa vitája-veszekedése a gyerekeken csapódik le? Ha az erőszak, mégpedig a kölcsönös erőszak légkörében növekedő gyerek a szülőkhöz hasonlóan reagál? Miért is lepődünk meg annyira, ha a kisfiú vagy a kislány kést kap a kezébe és leszúrja az apját? Miből gondoljuk, hogy a brutális apa provokálta ki a tettet és nem jelentett semmit az anyai állásfoglalásra kényszerítés, a gyerek fel- és kihasználása? Beszélhetünk etikai szabályokról, ha éppen azok, akiknek betartani kellene, nyilvános szereplésük érdekében semmibe veszik azokat.²⁵ Érdekli-e ma a médiát és a civil szervezőket, jogászokat, akik nyilvánosság elé segítették a nevelőapja megölését vállaló kis Kittyt, mi van most vele és édesanyjával? Vajon mennyit használtak-ártottak neki és jövőendő családjának?

Nem szokás az idős családtagok elleni erőszakról e témakörben vizsgálni, családhoz tartozásuk leginkább „használhatóságukkal” függ össze, áldozattá válásuk és a család kapcsolatáról nem ismerek tudományos igényű munkát.²⁶

21 „Vajon miért nem mozdult a jogalkotás és gyakorlás abba az irányba, hogy egyáltalán felvetődön annak a kérdése, ki a meggyilkolt csecsemő apja, és mennyi felelősség hárul rá? Miért kell tökéletesen egyedül végigszenvedni és megbűnhődni az anyának a bírósági procedúra folyamatát és az ítélethozatal által meghatározott hosszú évekig tartó büntetést?” – teszi fel a kérdést Rákár Natália (Az újszülöttgyilkosságokkal kapcsolatos legfontosabb kérdések. In: Herczogh (szerk.): im. 40. o.

22 Raskó: im. 407. o.

23 Temesváry Beáta: Az öngyilkosság és az agresszió néhány pszichiátriai vetülete. *Belügyi Szemle*, 2001/1. sz.

24 Szinte egyetlen olyan szakíró sincs, aki a családban zajló agresszivitást ne tartaná követési mintának. Csakhogy nem pusztán a férfiak, az apa agressziója tanulható, hanem az anyáé is. (Egyetlen összefoglalót említenék: Hárdi István (szerk.). *Az agresszió világa*. *Medicina*, 2000, 213. o.

25 Elvek és iránymutatás a gyermekkorúak médiabeli szerepeltetésére – az UNICEF által összeállított etikai szabályok. In: Herczogh Mária (szerk.): *A gyermekekkel szembeni szexuális visszaélésekről*. *Család, Gyermek Ifjúság* könyvek, 2002. 86–89. o.

26 Az egyetlen magyar munka sem tér ki az idősek és a család kapcsolatának kérdésére. Sárkány I.: *Az időskor viktimológiája*. BM Kiadó, 1999.

Bántalmazott férfiak

Gyűjthetnénk még tényeket, adatokat arról, hogy a nők semmivel sem kevésbé erőszakosak, semmivel sem kevésbé ártatlanok a férfiaknál. Ezt a tételt nem tagadják a legradikálisabb feministák sem. Tagadják viszont, hogy a családi erőszakban a nők is aktívan részt vesznek, pedig a rendőri jelentések verekedésekről szólnak és nem „férfi ver nőt” eseményekről. A családi erőszakot 90 százalékban a hatóságoknak nők jelentik be, az információk nővédő civil szervezetektől származnak, így aligha várható el, hogy a nők önmagukra nézve hátrányosan nyilatkozzanak. A jelenetek azonban alighanem két agresszív ember között zajlottak, csak nem mérjük, mert nincs látható nyoma a verbális erőszaknak, a naponta porig alázott, emberi méltóságától szóban megfosztott férfi sebeinek. A tanulmányok²⁷, amelyek a világ nyugati felén készültek, már évek óta figyelmeztetnek, hogy az első ütést nem a férfiak adják, hanem a nők, a nők pofozkodnak többet, gyakrabban. A férfit pedig arra nevelték az anyák, hogy nőt nem bántunk, a nőt meg kell védeni, egy jól nevelt úriember udvarias és lovagias, ráadásul ismeri fizikai erejét. A „gyengébbet nem bántunk” éppúgy érvényes nevelési elv, mint „az asszony verve jó”, egy másik kulturális síkon. A férfiaknak szégyen, ha nőekkel verekednek – ezt még a legkriminálisabb akciófilm szerzője is tudja –, ki várhatná el, hogy rendőrhöz forduljanak és statisztikai adatok legyenek? Egy férfi nem ülhet a kamerák elé és nem sírhatja el, hogy évek óta megalázzák, vasalót vágnak hozzá, üveget törnek szét a fején, impotens, tehetségtelen senkinek hordják le, nap mint nap, pedig mindez éppúgy megtörténik, mint az ellenkezője. A nő, ha így tesz, magáénak tudhatja a közvélemény teljes támogatását, az áldozatnak kijáró részvétet. Ha férfi vallana bánatáról, pipogya papucs, férfiatlan lekvár... még a legradikálisabb feminista szemében sem vonzó jelenség. Mindezekről bárki olvashat az interneten

²⁷ Magyarországon teljesen hihetetlennek, sőt ellenségesnek tűnhet, ha bárki azt hangsúlyozza, hogy a családon belüli erőszak elleni fellépés nem azonos a nővédelemmel, a feleségbántalmazással. A feminista mozgalmaknak köszönhetően mindenütt a világon központi kérdéssé vált a családon belüli erőszak. Talán megkockáztathatnánk ezúttal, hogy nem járjuk be ugyanazt a kálváriát, és halmozunk kudarcot kudarcra. Nevezetesen: a családnak minden tagjára vonatkozó ismeretek birtokában készíthetünk csak hatékony „stratégákat”, jogszabályokat. A férfiak szerepéről a családi konfliktusokban legalább annyi szakember szól, mint a nőkéiről. (E. A. Stanko–T. Newburn: *Just Boys Doing Business?* Routledge, London, N.Y. 1996, D.Thomas: *Not Guilty: The Case in Defence of Men.* William Morrow and C., N.Y., 1993, Ph. W. Cook: *Abused Men.* Praeger, Westport, Connecticut, London, 1997, és még sorolhatnám.) A legfrissebb magyar tanulmány is kitér a férfiak problémájára a családon belüli erőszak kérdésében, igaz megint csak a „nők jók” oldalról. „A párkapcsolatok korunkban meglehetősen ellentmondásosak. Az egyenjogúsítási folyamat nem a nő feladatának megkönnyítésében, a hagyományos szerepmoделlek átalakításában, hanem a férfias magatartási szabályok átvételében nyilvánul meg, mely görbe tükröt tart az emancipáció elé. Egyenlőbb a munkamegosztás, de hibás férfiszerep van kialakulóban. Egyfelől nincs alkalmas szerepmoделl, másfelől pedig a médiumok sarkított, túlzottan férfias viselkedést sugallnak – mindkét nem számára.” Parti Katalin: *Ügyészség, rendőrség, gyámhatóság – érintkezési pontok, problémák, hiányosságok a családon belüli erőszak kezelésében.* *Ügyészek Lapja*, 2002/5. sz.

egyre szaporodó, névtelen, bántalmazott amerikai férfiak panaszlapja-
in...²⁸

Konklúzió

Meggyőződésem, hogy a családi erőszak csökkentéséhez – mert megszüntetését célul tűzni legalább akkora tévedés, mint kiirtani az emberből az erőszakot – meg kell szüntetni az egyoldalú tudományos vizsgálódást. A kutatások eredményeit használni kell, és nem a saját céljaikhoz igazítaniuk a mozgalmaknak, civil szervezeteknek. És mielőtt a közvélemény és az érintettek elhinnék, beleélnék magukat az egyik oldal áldozat a másik fél briganti sztereotip és igen káros szerepébe, abba kell hagyni a közvélemény szóban és írásban történő mozgatóját, lázítását.

Néhány dolgot pedig ajánlatos újragondolni.

Attól, hogy a nők bántalmazása jelenik meg a statisztikákban, a rendőrségi jelentésekben, a bírósági ítéletekben, attól még az erőszak kölcsönös lehet.

Jól hangzik, hogy a patriarchális, férfielnyomó társadalom él és virul, a férfidominancia minden jelenségben megnyilvánul, de úgy tűnik, az elnyomókkal együtt végnapjait éli, igencsak rohamosan pusztul. Kriminológiai közhely, hogy a deviáns viselkedési formák, a bűnözés, az öngyilkosság, az alkohol- és drogfüggőség, a stressz a férfiakat sokkal intenzívebben érinti. Nem is szólva a betegségekről és az élet hosszáról.

Felülvizsgálendő állítás, hogy a nőket még mindig megadó, kedves, ápolásra termett, mindent eltűrő „kiszolgáltatottaknak” neveljük, miközben erős, győztes, harcos, védő-eltartó, érzelmeiket nem mutogató férfiakat faragunk.

Milyenek is az áldozatok? Nem ostobák, éppúgy akadnak köztük tanulatlan, mint tanult nők, saját bevallásuk szerint nem kényszerítette őket senki a párjukhoz, szerelemből házasodtak és többnyire szerelemből szültek gyereket. Milyenek az agresszorok? Korántsem ostoba bunkók, korlátolt alkoholisták. Éppúgy lehetnek magasan iskolázott értelmiségiek. Szerelem kötötte őket párjukhoz és többnyire büszkék voltak az elsőszülöttjükre.

Minden kutató és segítő szakember megegyezik abban, hogy valami nagyon elromlott ezekben a családokban. Az ok számtalan, majdnem annyiféle, mint a szereplők maguk. A kutatók szerint a bántalmazás a patriarchális férfiszerep-elvárás és megfelelésen túl az érzelmi elhidegülés, a féltékenység, az alkohol szerepe, a beteljesületlen elvárások-csalódottság, és talán legelső a sorrendben a rossz, megromlott anyagi helyzet, és az, hogy mindkét fél munkanélküliségre kényszerült. És természetesen a millió apró, csak és egyedül a résztvevőkre jellemző és általuk gyakorolt játszmák, amelyeknek feltérképezése még a képzett terapeuták számára is nehéz. Mindebbe kívülről beleszólni, rendőrt, jogot, civil szervezetet mozgósítani nem kis felelősség. Ráadásul mindez a teljes egyol-

²⁸ Magyarországon a vizsgálódás még csak a próbálkozás szintjén mozog. Néhány lelkes joghallgató közreműködésével interjúk, bírósági anyagok segítségével térképezzük fel a családban zajló erőszak férfi résztvevőinek helyzetét.

dalúság, csak az egyik fél meghallgatása, kezelése, biztatása révén bizony veszélyes játszma.

Azok a tragikus sorsú, bántalmazott nők, akik ország-világ előtt kitérték bánatukat, támogatást, szolidaritást érezve a hátuk mögött, szentül hihetik: hibás a másik fél, és eltávolítása minden bajukra orvosság. Jó lenne figyelmeztetni őket arra, hogy a nyilvánosság kétélű fegyver, a tv-felvételek után egyedül kell visszatérni abba a környezetbe, ahol esetleg másként ismerik őket, ahol a gyerekeknek iskolába kell járniuk, barátot szerezniük és elviselniük a családról szóló pletykákat is, és talán a mama sem akar egy életre egyedül maradni...

Vajon miként reagálnak a kampányra a férfiak? Mérhetetlen csendben vannak, azok is, akik soha, tán még gondolatban sem bántották a családtagjaikat. A „patriarchális elnyomók”, tartok tőle, aggódnak egy kicsit. Soha senki sem szereti magát a negatív hős szerepében látni. Azt hallani, hogy a családbeli konfliktusokért csak és egyedül ők, a férfiak felelnek, minden bajnak ők a forrásai, aligha szolidaritásra mozgósító üzenet. Különösen akkor nem, ha a NaNE kézikönyv szerint „a nők elleni erőszak csakis akkor szüntethető meg, ha elég sok férfi és nő gondolja úgy, hogy helytelen és tarthatatlan.”²⁹ Az az egy szem magyar férfi, aki mozgalmat hirdetett a nők elleni erőszak ellen, aligha számíthat tömeges támogatásra és vélhetően nem a férfisovinizmus miatt.³⁰

Végül pedig a mozgalmat, a kampányokat, a politikát el kell választani a tudományos kutatásoktól.

Már csak azért is, mert jó lenne tudni, hogy hol, kinél és nem utolsó sorban miért is kampányolunk, tüntetünk, felvonulunk. Nem mindegy, hogy nőket, gyerekeket, külön-külön vagy együtt, családként védelmezzünk, mihez érzünk jogosultságot és mit tartunk kötelezőnek. Tartok tőle, hogy sokkal inkább munkahelyekért, minden nő és férfi, emberhez méltó egzisztenciájáért kellene tüntetni, és nem pusztán jogszabályokért. Amíg a mozgalom vezetői megengedhetik maguknak az elfogultságot, az érzelmek kinyilvánítását, addig a kutató nem döntheti el, kinek drukkol. Ha csak nem ítélezésre, és nem tényfeltárássra, az okok bemutatására szerződött, kínos helyzetbe kerülhet. Rajta kéri számon a segítséget, s kénytelen nyilvánosan színt vallani, bejelentve, hogy kis kutató csoportjához ne forduljanak a bántalmazottak segítségért, inkább a sokat kárhoztatott rendőrséghez...

A családon belüli erőszak nem az első pofonnal kezdődik, bárki is adja. A történet nem ér véget az agresszor eltávolításával, bárki is ő. A megoldáshoz közelebb visz, ha tudjuk, mi volt előtte és mi lehet utána.

29 Miért marad? NaNE: im. 5. o.

30 „Több mint három évvel ezelőtt volt itt egy nagyon megnyerő férfi, divatos kifejezéssel élve »new man« Svédországból, egy olyan férfimozgalmár, aki a hagyományos nemi szerepek újragondolását tartja feladatának... Ez nyugaton jelentős mozgalommá nőtte ki magát, és ez a férfi itt Magyarországon is tervezgette ilyen mozgalom létrehozását. Akkoriban készült vele egy rádióinterjú, ami után egy nagyon helyes óvóbácsi jelentkezett, mondván, hogy akkor majd ő elkezdi a hazai szervezést. A dolog igazán vígjátékba illő, mert azóta körülbelül félévente felhív és megkérdezi, hogy mi újság a férfimozgalommal. Erre azt szoktam neki válaszolni, hogy azóta nem alakítottam egyet sem. Minden esetre sok sikert kívánok neki ehhez.” „Fiúk egymás közt” – interjú Morvai Krisztinával. Szoc.reál, 2001/5. szám (www.szocrealnet.hu/otodik/morvai.htm).